

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

МАЛОВІЧКО Олена Владиславівна

УДК: 325.455.62-5: 316.488.26

**ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЕРЖАВИ У ДИСКУРСІ
ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ІНФОРМАТИЗАЦІЇ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

БЕХ Володимир Павлович,

доктор філософських наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Запоріжжя-2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВИ.....	16
1.1. Організаційний потенціал держави як центральний концепт дослідження	16
1.2. Наукові підходи до аналізу феномену «держави».....	27
1.3. Методологія дослідження організаційного потенціалу держави	44
Висновки до першого розділу	63
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЕРЖАВИ	
ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ	66
2.1. Філософська рефлексія сутності, змісту і форм організаційного потенціалу держави	66
2.2. Держава як складова системи саморегуляції соціального організму країни	97
Висновки до другого розділу	141
РОЗДІЛ 3 ЕФЕКТИВНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОЇ	
ДЕРЖАВИ.....	144
3.1. Критерії ефективності поведінки держави в системі саморегуляції соціального організму країни	144
3.2. Перспективи реалізації потенціалу держави у вимірі становлення інформаційної цивілізації	172
3.3. Організаційний потенціал сучасної української держави	186
Висновки до третього розділу	193
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	202

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена сучасним станом розвитку суспільства, а саме: по-перше, перехід суспільства до інформаційної цивілізації забезпечує якісно новий рівень розвитку всіх сфер суспільства на основі інформаційних технологій, що дає можливість швидкого та якісного зв'язку між різними суб'єктами спілкування для отримання оперативної інформації про хід будь-яких світових та регіональних подій; по-друге, глобалізаційні процеси, що сприяють об'єднанню окремих держав у наддержавні утворення для вирішення нагальних та стратегічних проблем, забезпечують поширення ідей, пов'язаних із розмиванням державних кордонів; по-третє, розвиток громадянського суспільства, яке із «суперника» держави у ході історичного розвитку поступово перетворилося на його «побратима» для врегулювання питань, пов'язаних із недержавною владою; по-четверте, створення наддержавних утворень для досягнення спільної мети призвело до появи проблеми «розмивання національних держав», які, з одного боку, активно взаємодіють у межах наддержавних утворень, а з іншого – не забувають про національні інтереси; по-п'яте, українська громада у ході інтенсивного державотворення власної держави потребує з'ясування перспектив, місця і ролі інституту держави в сучасному соціальному світі.

По-шосте, сьогодні не можна задовольнятися тим описом держави і суспільства майбутнього, яке дали нам засновники комуністичної ідеології. Ми повинні врахувати весь накопичений досвід розвитку попередніх цивілізацій, врахувати перспективи розвитку інформаційної цивілізації на осяжне майбутнє і створити нову ідеологію організаційного устрою світової спільноти, не замість марксизму, а в його розвиток, яка увібрала б у себе всі сьогоднішні і, навіть, майбутні досягнення інформаційної фази.

Нарешті, по-сьоме, на теренах Європи розгорнулася тривала і гостра дискусія щодо майбутнього феномену держави як органу адміністративного управління соціальним розвитком, оскільки модель сталої нації-держави і компромісна модель держави добробуту з падінням у 1989 році Берлінської стіни вже себе вичерпали і світ знаходиться у пошуку інноваційної моделі світоустрою у XXI столітті.

Новий світ, у який ми прямуємо, має багато назв у різних теоріях, а про соціальні, культурні й економічні процеси, що їх ми згадували, точаться невинні суперечки на сторінках численних словників соціально-економічних наук: одні теоретики позначають процеси останніх двох десятиріч «постмодерністю» (Жан-Франсуа Ліотар і Зигмунт Бауман, хоч Бауман останнім часом уподобав термін «плинна модерність»), для інших – це «друга модерність» (Ульрих Бек), «рефлексивна модернізація» (Ульрих Бек, Ентоні Гіденс, Скот Леш), «глокалізація» (Роланд Робертсон) або «глобальна доба» (Малколм Вотерз); ще інші описи називають їх «мережевим суспільством» (Мануел Кастелз), «знаннєвим та інформаційним суспільством» (Пітер Дракер) або, у більш філософському стилі, «постнаціональною констеляцією» (Юрген Габермас). Майже всі ці теоретики у своїх аналізах відводили глобалізації в широкому розумінні першочергову роль. «Виникає новий вид капіталізму, економіки, глобального порядку, суспільства і приватного життя – всі вони значуще відрізняються від попередніх фаз розвитку», – промовисто коментує провідний німецький соціолог Ульрих Бек [191, с. 2]. І з ним треба погодитись.

За таких умов постає питання про подальшу долю держави як політичного утворення та її власні перспективи в умовах саморозгортання глобального громадянського суспільства, що нині спостерігається на теренах так званої старої Європи.

Стан наукової розробки теми. Держава як політичне утворення, як апарат управління суспільством розглядається в багатьох суспільних науках. Такі дослідження розпочалися ще в Стародавньому Китаї (конфуціанство,

легізм), розповсюдилися в концепціях стародавніх мислителів, зокрема Платона й Аристотеля, продовжилися в теоріях держави і права (Ф. Аквінський, Т. Гоббс, Л. Гумплович, Г. Спенсер, К. Маркс, Ф. Енгельс, Л. Петражицький та ін.). Не залишилися осторонь і роботи політологічного плану (К. Гаджиєв), а також дослідження з політичної соціології (наприклад, М. Вебер).

Оскільки держава є складовою соціального цілого, а саме соціального організму країни, то для нас важливими є дослідження, що аналізують суспільство як цілісність, оскільки держава визнається дослідниками як орган управління цим утворенням. Суспільство як соціальна система являє собою багатоеlementне утворення із складною структурою, що включає зв'язки, взаємовідносини та взаємодії елементів. Такий підхід дозволяє в загальному вигляді відобразити всі багатоманітні прояви суспільного життя, тому і був плідно розроблений у роботах російських дослідників В. Афанасьєва, І. Блауберга, В. Садовського, Е. Юдіна та багатьох інших.

Розвиток сучасної держави, так само як і суспільства, нині набуває якісно нового стану, що не охоплюється терміном «глобалізований світ», набуває інших рис, що більш коректно подається в літературі під термінами «інформаційне суспільство», «інформаційна доба розвитку світової спільноти». Тому тут корисними будуть джерела, що висвітлюють саме цей аспект сучасності і його перспективи.

Розвиток суспільства на прикладі системної моделі виглядає як процес зміни її структурного стану. Ідея переходу будь-якої системи від одного структурного стану до іншого: до більш досконалого (прогрес) чи менш досконалого (регрес) – належить Л. Петрушенку. Таке розуміння прогресивного розвитку дозволяє говорити про те, що, розглядаючи розвиток суспільства як соціальної системи, нам спадає на думку прогрес, як такий варіант розвитку, який передбачає загальні зміни в структурі соціальної системи, тобто зміни всього переліку взаємодій, взаємозв'язків та взаємовідносин членів суспільства.

Таким чином, виникає можливість уникнути економікоцентричності в тлумаченні прогресу (концепція К. Маркса), чи когнітоцентричності (ідея щодо прогресу, як результату збільшення знання, розроблена просвітителями, в сучасній вітчизняній філософії в дещо зміненому вигляді розвивається Ю. Яковенко та Ю. Канигіним) тощо.

Позбавитися спокуси абсолютизувати який-небудь аспект розвитку суспільства і виділити його як такий, що визначає всі інші, дозволяє також підхід В. Алтухова, який розглядає суспільство як багатовимірне утворення, кожна сфера якого є його іпостассю. Отже, і розвиток глобального громадянського суспільства, як соціальної системи, може бути розглянутий лише як результат функціонування всіх підсистем соціальної системи, у тому числі й держави, що перебувають у стані взаємодії.

Наявність ефективних внутрішніх зв'язків та взаємовідносин елементів системи, щільність яких не є меншою, ніж сила відповідних зв'язків із зовнішнім середовищем, означає, що соціальна система є цілісною (М. Сетров). Тобто наявність цілісності означає наявність повноцінної структури соціальної системи, в якій держава і громадянське суспільство не можуть існувати одне без одного.

Інформаційне суспільство і впливаюче з нього суспільство знань, як принципово новий рівень цивілізації, досліджується в роботах вітчизняних і російських вчених В. Андрущенко, В. Баркова, Г. Волинки, В. Горбатенка, В. Кременя, С. Кримського, В. Крисаченка, В. Ляха, М. Михальченка, Л. Мельника, В. Пазенка, М. Поповича, Ю. Римаренка, М. Степика, В. Ткаченко, А. Чухно, Р. Абдєєва, С. Вартанова, В. Іноземцева, В. Когана, І. Мелюхіна, М. Моїсєєва, О. Панаріна, Ш. Ейзенштадта, Ю. Яковця та ін.

Організаційний потенціал досліджується в працях, присвячених методології пізнання у вимірі розгортання організаційних засад світового співтовариства як природного явища, що підкоряється законам термодинаміки. Тому позитивними напрацюваннями тут мають бути здобутки теоретичної думки Сходу та Заходу, особливо в їх сьогоденному

органічному поєднанні у вигляді самоорганізаційного вчення, що швидко формується під тиском кризових явищ кінця ХХ – початку ХХІ століть.

Матеріал для дослідження з проблем синергетичної парадигми знаходимо в роботах Л. Бевзенко, В. Вайданича, В. Вандишева, В. Василькової, І. Добронравової, Л. Дротянко, О. Князевої, С. Колеснікової, М. Кузьміна, С. Курдюмова, В. Лук'янця, Г. Малинецького, А. Назаретяна, В. Ніколко, Дж. Ніколса, В. Пилипенка, В. Піддубного, І. Пригожина, М. Поповича, Г. Рузавіна, І. Стенгерс, Г. фон Хайєка, Г. Хакена, В. Цикіна, І. Черненка, В. Шевченка та деяких інших дослідників.

Для реалізації головної мети даного дослідження важливою є проблема співвідношення цілого і частини, хаосу і впорядкованості, а також висвітлення категорій «система» і «цілісність». Ця проблема розроблялася багатьма сучасними філософами, що є суттєвим для розвитку організаційного бачення держави як елемента системи саморегуляції органічного соціального цілого – країни. Це, зокрема, роботи В. Афанасьєва, І. Блауберга, І. Добронравової, П. Йолона, Р. Карпінської, В. Карташова, І. Цехмістро, Б. Юдіна та інших.

Вивчення саморегуляційного дискурсу держави важко уявити без праць, присвячених владі взагалі і державній владі зокрема. На початок ХХІ століття кратологічне знання, незважаючи на те, що його корені губляться в зародках соціально-філософської думки Стародавнього світу, спирається на праці філософів, соціологів і політичних мислителів зі світовими іменами, які зробили внесок у розробку загальної теорії влади. Серед них Х. Арндт, Б. Беррі, М. Вебер, Е. Гідденс, Р. Даль, Х. Лассуелл, С. Л'юкс, Н. Луман, К. Маркс, Ч. Мерріам, Т. Парсонс, Б. Рассел, Д. Ронг, М. Фуко та ін.

До цього треба додати роботи Т. Алексеєвої, Р. Алексюка, В. Амеліна, А. Анікевича, Ю. Батуріна, М. Байтіна, Ф. Бурлацького, М. Кейзерова, А. Кіма, І. Кравченко, Л. Кривушина, О. Лузана, Б. Макарова, В. Мшвенієрадзе, Є. Осипової, В. Подороги, Ю. Тихомирова, В. Усачова,

Е. Фарбера, Г. Філіппова, в яких автори намагалися розглянути різні аспекти феномена влади, в тому числі розкрити його суть, визначити поняття влади, її різні види, і які зробили вагомий внесок у розвиток загальної теорії владних відносин як у колишньому Радянському Союзі, так і у всіх пострадянських країнах.

З різними аспектами вивчення проблеми влади пов'язані роботи вітчизняних дослідників, таких як В. Андрущенко, В. Дементьєва, В. Дехтяра, Н. Діденко, О. Бабкіної, Л. Байрачної, І. Васильєва, В. Горбатенка, Р. Зимовця, О. Краснокутського, І. Кресіної, І. Кураса, В. Ледяєва, О. Ледяєвої, Я. Любивого, М. Михальченка, В. Пазенка, К. Райди, Ю. Романенка, Ф. Рудича, С. Рябова, Є. Сулими, О. Черниша та ін. Саме у працях цих авторів є багато ідей про владу, її поділ та функціонування, що можуть позитивно вплинути на вивчення організаційного потенціалу держави.

Саме на основі праць цього напрямку ми можемо дослідити, завдяки синергетичному підходу, нові потенції держави в добу інформаційного розвитку. Гносеологічні проблеми дослідження організаційних процесів систем різної природи висвітлювалися в працях Л. Антипенка, С. Нікольського, Н. Омельченко, Ю. Плюскіна, С. Ситька, Л. Солов'я, Н. Спиці, І. Чайки та інших дослідників.

Епістемологічне значення синергетичних методів і підходів до проблем еволюції в соціальних системах знайшло своє відображення у поглядах Р. Абдєєва, В. Андрущенко, У. Бека, К. Бейлі, М. Моїсєєва, Дж. Скотта, О. Субетто, Ю. Яковця та ін.

На фоні майже повної відсутності спеціальних досліджень, присвячених проблемі саморегуляції соціального процесу, окремо треба розглядати ідеї, подані в роботах В. Бека, В. Вернадського, В. Келасьєва, Н. Крохмаль, В. Мазура, М. Сетрова. Наприклад, у дослідженнях В. Вернадського висвітлюється ідея ноосферичного походження соціального процесу. У той час, як провідні ідеї В. Келасьєва торкаються основ розуміння

ноосоціогенезу як унікального та саморозвивального процесу, головна ідея М. Сетрова полягає в обґрунтуванні функціональної теорії організації соціальних систем різного призначення та масштабу. Монографічні дослідження В. Беґа чи не єдині з присвячених механізму самоорганізації соціального світу, функціонування якого протікає в організменій формі, а система саморегуляції розглядається ним як орган у структурі цілого – соціального організму країни.

Однак, незважаючи на матеріал, накопичений сучасною вітчизняною та світовою теоретичною думкою щодо аналізу держави, спроб філософського узагальнення з метою виявлення закономірностей становлення та розвитку організаційного потенціалу держави з позицій саморегуляційного контексту не здійснювалося.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної роботи Запорізького державного університету на замовлення Міністерства освіти і науки України «Соціальний організм країни» (№ держреєстрації 0197У012793) та «Онтогенез соціального організму країни» (№ держреєстрації 0100У001733), а також науково-дослідної роботи «Саморегуляція соціального організму країни» (держреєстрація №0103У000730), що виконувалася в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова на замовлення Міністерства освіти і науки України. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Запорізького державного університету (протокол № 4 від 27 грудня 2001 року).

Метою дослідження є створення цілісної картини організаційного потенціалу держави як провідного елемента системи саморегуляції соціального організму будь-якої країни.

Загальна мета дослідження потребує виконання таких **дослідницьких завдань**:

– уточнити зміст поняття «організаційний потенціал держави» як центрального концепту дослідження;

- проаналізувати наукові підходи до аналізу концепту «держава»;
- розробити методологію дослідження організаційного потенціалу держави;
- уточнити сутність, зміст і форми трансформації класичної держави;
- охарактеризувати державу як складову системи саморегуляції соціального організму країни;
- визначити критерії ефективності поведінки держави в умовах глобалізації та інформатизації;
- визначити перспективу реалізації організаційного потенціалу держави в дискурсі подальшої глобалізації соціального світу;
- оцінити організаційний потенціал сучасної української держави в умовах глобалізації та інформатизації.

Об'єктом дослідження є соціальний організм країни, в якому держава протягом багатовікової історії відіграє роль атрактора у самоорганізації соціального життя і цілераціонального розвитку світової спільноти.

Предметом дослідження є організаційний потенціал сучасної держави як атрибутивна властивість сталого політичного утворення, що виникло з метою упорядкування владних інтересів між різними верствами населення.

Методологічну основу дослідження формує комплексний підхід, в основі якого поєднано діалектичний підхід із синергетичною парадигмою. Діалектичний аналіз дає можливість розглянути державу у взаємозв'язку з системою саморегуляції, а синергетичний аналіз доповнює його можливостями поліваріантності й альтернативності в розвитку держави як історичної форми системи саморегуляції.

Крім цих підходів, у роботі для повної і детальної характеристики організаційного потенціалу держави з позиції саморегуляційного контексту було обрано системний, організаційний та функціональний підходи, що характеризують зв'язок держави з системою саморегуляції, яка формується в суспільстві, а саме: системний підхід розглядає державу як сукупність певних

елементів, пов'язаних між собою відповідними структурними відносинами; організаційний підхід дозволяє проаналізувати складання певної форми держави в період її оформлення; функціональний підхід доповнює загальну картину аналізу визначенням функцій, які забезпечують розвиток держави.

Крім того, у роботі були використані як загальнофілософські, так і загальнонаукові методи дослідження: індукція, дедукція, аналіз, синтез, ідеалізація, редукція, моделювання тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в соціально-філософському аналізі організаційного потенціалу держави в дискурсі становлення цілісної системи саморегуляції соціального організму країни, в якій державна влада протистоїть її недержавній формі як елементи органічного соціального цілого. Вона конкретизована в таких положеннях, що виносяться на захист:

Вперше:

– обґрунтовано концепт «організаційний потенціал держави» як потенційну готовність і спроможність держави – головного елемента політичної системи будь-якої країни – реалізувати себе в дискурсі саморозгортання системи саморегуляції соціального організму країни, завдяки власним організаційним властивостям, що регулюється розподілом влади між державою і громадянським суспільством і є в синергетичному вимірі параметром управління даного процесу, кінцевий результат (продукт) дії якого може бути з'ясованим лише в довготерміновій перспективі;

– відтворена філософська характеристика організаційного потенціалу держави: сутність явища сприймається як ступінь потужності апарату державного управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону і на органи примусу, сукупність засобів, яка необхідна для забезпечення цієї потужності, що діє за рахунок локальних взаємодій між елементами, які «запускають» внутрішній механізм його організації; зміст презентовано як сукупність організаційних процесів, що забезпечується морфологічними органами, які входять до складу держави; форми прояву

організаційного потенціалу держави «прив'язано» до історичних типів цього суб'єкта і доведено, що повнота реалізації потенціалу залежить від міри демократичності державного устрою і тісноти взаємин між громадянським суспільством і певним типом держави;

– подано розподіл влади в соціальному цілому як параметр управління взаємодією держави і громадянського суспільства, що зводить їх на генетичному, онтологічному, морфологічному, функціональному, саморегулятивному, топологічному та технологічному рівнях і є оригінальною формою регуляції організаційного процесу у просторі соціального організму країни завдяки суперечності між державною і недержавною видами влади, що інтегруються у морфології органу саморегуляції цілого – гомеостаті і протистоять одна одній у функціонуванні, забезпечуючи одночасно фази гомеорезу, гомеостазу і аутопоезису соціального цілого.

Набуло подальшого розвитку:

– знання про різні види зв'язків між державою і громадянським суспільством: структурні, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції, що забезпечують співіснування державної і недержавної видів влади як складових системи саморегуляції соціального організму будь-якої країни та утворюють потужне кротологічне поле, в межах якого саме й реалізується організаційний потенціал держави;

– уявлення про етапи формування потужності державного апарату управління суспільством, оскільки організаційний потенціал держави виникає разом із появою рабовласницького типу держави як структура державної влади, що забезпечує функціонування держави як історичної форми саморегуляції, набуває високої якості становлення у феодальному типі держави, коли остаточно оформлюється система державного управління, яка видозмінюється під дією капіталістичних відносин – потужність апарату

управління суспільством за допомогою відповідних органів та засобів примусу набуває сучасного типу, який існує і сьогодні;

– науковий підхід до вибору критеріальної бази для оцінки ефективності поведінки держави з позицій економічної, соціальної, ідеологічної та організаційної ефективності, яка забезпечується відповідними показниками для аналізу реального стану управлінських процесів;

– перспективи розвитку організаційного потенціалу сучасної держави як історичної форми, а саме: трансформація її в наддержавні і міждержавні утворення мережевого типу, що веде до зниження потенціалу класичної держави, створеної на національній основі, і становлення організаційних утворень на космополітичних засадах;

– уявлення про соціальний інститут влади як універсального агента соціального світу, що, видозмінюючи власну форму, системно охоплює усі рівні кібернетичного простору і здатний стало виконувати функцію управління, регулювання і саморегулювання усіх його підсистем;

– знання про атрибутивні характеристики держави як історичної форми саморегуляції, що спиралася на попередньому етапі на матеріальну єдність соціального світу, зокрема населення країни у просторових межах – громадянство; територія; організація особливої публічної влади; апарат примусу (армія, поліція, виправні установи); суверенітет; податки; правові норми, а сьогодні, на етапі переходу до інформаційної фази розвитку, нарощує інформаційну єдність органів і формує оригінальний організаційний потенціал, для якого у XXI столітті, а тим більше у третьому тисячолітті, потрібна буде якісно нова форма держави.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки дисертації слугують для теоретичного аналізу процесів розвитку держави як історичної форми, яка в сучасних умовах швидко трансформується в нові форми, що мають бути притаманними інформаційній фазі розвитку світової спільноти.

Положення і висновки дисертаційного дослідження можна використати при реформуванні сучасного державного управління і проектуванні якісно нових континентальних, міжнародних і наддержавних утворень на зразок Об'єднаної Європи, ООН, ЮНЕСКО та ін.; удосконаленні наявного теоретико-методологічного інструментарію дослідження державного управління тощо; створенні навчальних програм і спецкурсів із філософії, політології та соціології.

Практична цінність дисертації полягає в можливості реалізації її матеріалів у науково-дослідній та навчальній роботі, просвітницькій діяльності, спрямованій на досягнення співпраці на теренах становлення, розвитку і взаємодії громадянського суспільства і держави в Україні.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданні кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на низці міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій, а саме: наукових конференціях викладачів та студентів Запорізького державного (національного) університету (Запоріжжя, 2001-2005); студентській регіональній науковій конференції «Спадщина Г.С. Сковороди в контексті розвитку сучасної української духовності» (Запоріжжя, 2002); круглому столі «Реформування політичної системи України очима молоді» (Запоріжжя, 2003); другій Всеукраїнській конференції «Політичні, економічні та психологічні виміри перехідного суспільства» (Суми, 2003); Міжнародній науковій конференції «Четверті юридичні читання» (Київ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-економічні фактори розвитку України в умовах глобалізації» (Київ, 2008); 4 Всеукраїнській науково-методичній конференції «Безперервна освіта в Україні: реалії та перспективи» (Івано-Франківськ, 2008); Міжнародній науковій конференції «Імперативи розвитку України в умовах глобалізації»

(Чернігів, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті» (МДЦ «Артек», 2009).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднено у 10 публікаціях, з них 6 статей у фахових виданнях, затверджених ВАК України з філософських наук, 4 – у тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків та списку використаних джерел (196 позицій). Загальний обсяг роботи – 219 сторінок, основний зміст дисертації – 201 сторінка.

РОЗДІЛ 1

СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕРЖАВИ

1.1. Організаційний потенціал держави як центральний концепт дослідження

Функціонування будь-якої держави пов'язане з її організаційними можливостями, які репрезентуються концептом «організаційний потенціал держави». Саме тому можливо дослідити його зміст і обсяг. Як відомо, термін «концепт» (від лат. *conceptus* – поняття) – зміст поняття. Його смислова наповненість полягає у відволіканні від конкретно-мовної форми його виразу [101, с. 503]. За іншим джерелом, концепт – це «формулювання, розумовий образ, загальна думка, поняття» [150, с. 262]. Р. Карнап помістив концепт, як відомо, між мовними висловлюваннями і відповідними їм денотатами. По-іншому, концепт – це логічно-інтуїтивна схема вивчення проблеми, встановлення зв'язку між його елементами, а концептуалізація є особливою формою пізнання дійсності [150, с. 262].

Звісно, що дослідження треба починати з уточнення змісту поняття «держава». Сьогодні немає жодної суспільної науки, яка б не вивчала його. Особливо це притаманне правознавству та політології, які мають у своєму «активі» державу як предмет дослідження. Як ми сьогодні бачимо, сучасний стан розвитку суспільних наук зводить поняття «держава» до тлумачень, що надають йому саме правознавство та політологія. Тому, на наш погляд, варто визначити основне поняття роботи, яке б враховувало не лише визначення зазначених наук, а й було б найбільш узагальненим.

Звертаючись до світової історичної спадщини, можна зазначити, що держава є одним із найстаріших соціальних інститутів, який завжди викликав підвищену зацікавленість у науковців. Ще в Стародавній Греції Аристотель

намагався дати визначення держави як союзу людей, що живуть на одній території для спілкування заради кращого існування, «вищого блага». Він ототожнював поняття держави з поняттям суспільства. Як зазначає В. Барулін: «Нам у даному випадку важливо зафіксувати, що вся ця методологія, увесь образ соціального бачення давніх стосувався не стільки держави – при всьому тому, що це одна з важливих тем, значення якої недооцінити не можна, – скільки суспільства. Оскільки в даному випадку не стільки держава розчинялася в суспільстві, скільки, навпаки, суспільство підтягувалося до держави, розчинялося в ній [11, с. 6]».

Французький мислитель Ж. Боден розглядав державу як «здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма сім'ями і тим, що знаходиться в їх спільному володінні [30, с. 689]». А Т. Гоббс [48] змінив підхід до розуміння держави: держава є єдиною особою, відповідальною за дії якої зробила себе шляхом взаємного договору між собою велика кількість людей, з тим, щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх їх так, як вважатиме необхідним для їх миру і загального захисту.

По-різному тлумачили поняття держави у пізніший час. Так, Р. Моль визначав державу як організацію спільного народного життя на визначеній території і під однією вищою владою; Н. Аренін – як союз вільних людей на визначеній території під керівництвом спільної верховної влади, що існує для користування правовим станом; Л. Гумплович – як природно започатковану організацію владарювання, що призначена для охорони встановленого правопорядку [83, с. 35]. Як бачимо, в основі поняття держави сконцентровано: по-перше, бачення держави як певної організації людей; по-друге, ця організація наділена владою, призначеною для підтримки інтересів людей, певних груп та ін.

Звертаючись до юридичної літератури [83; 131; 137], можна узагальнити визначення поняття держави, котрі відбивають такі його аспекти:

– держава як організація політичної влади;

- держава як апарат влади;
- держава як політична організація всього суспільства.

Кожен із зазначених аспектів заслуговує на увагу. Дійсно, розуміння держави як організації політичної влади підкреслює, що серед інших суб'єктів політичної системи вона виділяється й особливими якостями, є офіційною формою організації влади, причому одноособовою організацією політичної влади, яка управляє всім суспільством. Водночас політична влада – одна із ознак держави. Тому недоцільно зводити до неї зміст поняття держави.

Із зовнішнього боку держава виступає як механізм здійснення влади та управління суспільством, як апарат влади. Розгляд держави через безпосереднє втілення політичної влади в апараті, системі органів також не розкриває повністю її поняття. У разі такого розгляду не враховується діяльність системи органів місцевого самоврядування тощо.

Держава є особливою політичною реальністю. Розкриваючи зміст поняття держави, слід підвести її під таке родове поняття, як політична організація. Якщо державу до середини XIX ст. можна визначати як політичну організацію панівного класу, то пізніша, й особливо сучасна, держава – це політична організація всього суспільства. Держава стає не просто владою, що спирається на примус, а цілісною організацією суспільства, яка виражає й охороняє індивідуальні, групові і суспільні інтереси, забезпечує організованість у країні на підґрунті економічних і духовних чинників, реалізує головне, що надає людям цивілізація, – народовладдя, економічну свободу, свободу автономної особи.

Визначити загальне поняття держави, яке б відбивало всі без винятку ознаки і властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, теперішньому і майбутньому, неможливо. Водночас будь-яка держава має набір таких універсальних ознак, що виявляються на всіх етапах її розвитку. Такими ознаками є територія, населення, влада. У даному випадку є сенс звернутися до визначення поняття «держава» авторитетними джерелами, а

саме до «Юридичної енциклопедії», що є продуктом праці науковців Інституту держави і права імені В.М.Корецького НАН України під редакцією Ю.Шемшученка. У цьому авторитетному виданні зазначено: «держава – 1) Сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах даної території влади. У цьому розумінні термін «держава» є тотожним до понять «країна», «основний суб'єкт міжнародного права». 2) Організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян. Акумулюючи у своїх руках владні повноваження, держава політично інтегрує суспільство і представляє його як у внутрішніх, так і зовнішніх стосунках [180, с. 80]».

Аналогічне визначення держави зафіксовано й в іншому авторитетному виданні, а саме в «Політологічному енциклопедичному словнику» [112, с. 143-144], що вийшов у 2004 році за редакцією Ю.Шемшученка, В.Бабкіна і В.Горбатенка. Саме тут зазначено, що виникнення держави пов'язане з розпадом родоплемінного ладу та утворенням суспільства як сукупності людей, об'єднаних спільними інтересами. Функції управління таким суспільством, які раніше виконували вожді племен, дедалі більше зосереджувалися у спеціальному державному апараті. Цей тривалий, складний і багатогранний процес перетворення публічної влади на владу політичну був опосередкований багатьма економічними і політичними чинниками – суспільним поділом праці, виникненням приватної власності, соціальною диференціацією членів суспільства та утворенням класів, боротьбою за владу, історичними особливостями кожної епохи тощо. Названі чинники лежать в основі часової типологізації держав на держави рабовласницькі, феодальні, капіталістичні, соціалістичні, а також їх різновиди.

Для усіх типів держав характерними є ознаки, що відрізняють державу від суспільства та його політичної організації: наявність особливого апарату

управління (публічної влади); суверенітет держави, тобто її незалежність і самостійність у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики; виключне право на прийняття законів та інших нормативних актів, обов'язкових для усього суспільства або його частини; наявність апарату примусу; виключне право держави визначати грошову систему, встановлювати і стягувати податки та інші примусові збори з населення для суспільних потреб й утримання апарату управління тощо.

Отже, з правознавчих позицій можна визначити державу як суверенну політико-територіальну організацію суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист й узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спіранням, у разі потреби, на легальний примус [84].

Використовуючи теорію держави і права можна описати наступні загальні ознаки держави. Держава – єдина політична організація, яка:

1) охоплює усе населення країни в просторових межах. Територія – матеріальна основа існування держави. Сама територія не породжує держави. Вона лише створює простір, у межах якого держава простягає свою владу на населення, що мешкає тут. Територіальна ознака породжує громадянство – юридичний зв'язок особи з даною державою, який виражається у взаємних правах та обов'язках. Громадянин держави набуває: а) обов'язок підкорятися державно-владним велінням; б) право на заступництво і захист держави;

2) має спеціальний апарат управління – систему державних органів, що складаються з особливого розряду осіб, професіоналів з управління;

3) має у своєму розпорядженні апарат легального примусу: збройні сили, установи і заклади примусового характеру (армія, поліція, тюремні і виправно-трудова установи);

4) в особі компетентних органів видає загальнообов'язкові юридичні норми, забезпечує їх реалізацію, тобто держава організує громадське життя на правових засадах, виступаючи, таким чином, як арбітр, що узгоджує індивідуальні, групові і суспільні інтереси. Вона забезпечує і захищає права

своїх громадян, а також інших людей, що перебувають на її території. Без права, законодавства держава не може ефективно управляти суспільством, забезпечувати здійснення прийнятих нею рішень;

5) має єдину грошову систему;

6) має офіційну систему оподаткування і фінансового контролю;

7) має суверенітет;

8) має формальні реквізити – офіційні символи: прапор, герб, гімн.

Однак філософський зміст даного дослідження не дозволяє ототожнювати державу з країною, оскільки у морфологічному відношенні вони співвідносяться між собою як частина і ціле. У функціональному ж відношенні на сьогодні держава, дійсно, представляє усі складові адміністративно-територіального цілого на світовій арені.

Тепер розглянемо іншу складову головного концепту, а саме: **«організаційний потенціал»**. Звісно, що головною складовою тут є термін «потенціал», а складова «організаційний» визначає лише його специфіку в дискурсі синергетичної парадигми. Крім організаційного, можна розглядати, на нашу думку, соціально-політичний, економічний, природно-ресурсний, технологічний, креативний та інші потенціали держави.

Складова «потенціал» не є семантичною одиницею, що приваблює дослідників. Хоча на сторінках видань та Інтернету ми зустрічаємо безліч випадків, коли вона вживається саме так. Наприклад, це буває у випадках, коли мова йде про життєвий вимір особистості, її творчий або руйнівний потенціал, репродуктивний, інтелектуальний, енергетичний або духовний потенціал, потенціал соборної солідарності або єдності людей, професійний потенціал.

У сфері мистецтва, науки і методології також використовують цей термін, наприклад, коли мова йде про потенціал науки, того чи іншого світогляду, Інтернету, потенціал змісту того чи іншого поняття, потенціал художнього твору, принципу чи методу дослідження. Отже, цей термін вживається й при оцінці колективних форм життя людей, наприклад, мова

може йти про будь-яку галузь життя людини. Тільки в галузі сучасної медицини, наприклад, існує понад 40 варіацій використання терміну «потенціал».

Слід зазначити, що він широко застосовується в економічній літературі як кількісна оцінка і виступає як природний, інвестиційний, інтелектуальний, економічний, ресурсний, трудовий і так далі. Методика оцінки потенціалу явищ, що мають відносно однорідну структуру, розроблена достатньо з погляду цільової спрямованості.

У словнику російської мови С. Ожегова [105], словнику сучасної російської літературної мови К. Тимофєєва, в російському енциклопедичному словнику А. Прохорова [119] зустрічається ще одне визначення «потенціалу» як величини, яка характеризує широкий клас силових полів у даній площині, що відкриває цілу низку понять у фізиці, хімії, математиці.

У наукових публікаціях можна зустріти й інші підходи до даної проблеми. На думку А. Люкшинова, потенціалом підприємства є сукупність його можливостей із випуску продукції (надання послуг) [93]. Крім внутрішніх змінних, він включає і можливості загальноорганізаційного керівництва – управлінський потенціал. Ми вважаємо, що управлінський аспект потенціалу є предметом самостійного дослідження і включати управлінський потенціал як змінну його виду не є обґрунтованим. Більше того, автор не розкриває внутрішні змінні характеристики, які він включає в потенціал.

Ще одне тлумачення «потенціалу» дане Т. Рябовою: «Потенціал – сукупність наявних чинників виробництва, інтелекту, виробничих резервів і можливостей, здатних забезпечити випуск високоякісних товарів, необхідних для задоволення всебічних запитів різних категорій населення країни [33, с.15]». Дійсно, потенціал є джерелом задоволення всебічних запитів різних верств населення країни, проте розглядати в сукупності чинники виробництва, виробничі резерви і можливості диференціації їх відмінних властивостей навряд чи доречно.

Відомий фахівець у сфері дослідження регіональної економіки К. Місько [98] дає визначення потенціалу як межі людських пізнань внутрішніх, прихованих можливостей результативного використання об'єкта, що вивчається, які можуть бути кількісно оцінені і кінець кінцем реалізовані за ідеальних умов практичної діяльності – це економічний підхід до тлумачення цього терміну.

Ми вважаємо, що заслуговує на увагу підхід Т. Храмцової до визначення «потенціалу». В її інтерпретації «потенціал – це не тільки і не просто кількість ресурсів, але й укладена в них можливість розвитку системи в заданому напрямі. Можливості повинні бути реалізовані. Як у механіці потенційна енергія реалізується в кінетичну, так і в економіці реалізація потенціалу знаходить втілення в результатах діяльності [163, с.11]». У такому ж узагальненому вигляді А. Азріліян [35] та інші пропонують розуміти під потенціалом сукупність наявних засобів, можливостей в якій-небудь галузі.

Згідно з визначенням, наведеним у Великій Радянській Енциклопедії, в загальному вигляді «потенціалом», без визначення його видів, є сукупність засобів, запасів, джерел, що є в наявності, які можуть бути мобілізовані, приведені в дію, використані для досягнення мети. Іноді термін «потенціал» трактують як «можливості» або «здатність», але в кожен певний момент часу можна позначити сукупність засобів, що визначають дану здатність [32, с. 428]. Наведене тут широке трактування змісту терміна «потенціал» дозволяє застосувати його до різних галузей науки і діяльності людини залежно від того, про яку силу, засоби, запаси, джерела йде мова. Це тлумачення містить у собі два аспекти: наявність ресурсів і цільову спрямованість їх використання.

Таким чином, найповніше сутність потенціалу наведена у Великій Радянській Енциклопедії. У зв'язку з цим під «потенціалом держави» варто розуміти сукупність засобів, запасів, можливостей, використання яких дозволяє досягти організаційно-політичного, соціально-психологічного,

техніко-економічного і духовно-ідеологічного ефекту. Усі наведені тут словосполучення ми інтегруємо терміном «організаційний потенціал» або «саморегуляційний потенціал», тобто зміст цього словосполучення ми трактуємо як засіб і можливість держави, що закладені в ній з точки зору синергетики.

Тут обов'язково треба зробити деякі уточнення. По-перше, нам треба подати авторське бачення змісту терміну «організаційний», що передбачає вивчення організаційних або управлінських можливостей держави. Коротко кажучи, організаційний підхід до управління полягає в такому: існує багато шляхів розвитку системи, але необхідно вийти на бажаний атрактор. Якщо є алгоритм виходу на атрактор, то зберігається час і скорочуються матеріальні витрати. Треба «збуджувати» середовище у потрібному місці, узгоджене з її власною структурою. Треба не будувати і перебудовувати, а виводити, ініціювати соціальні системи на власні механізми саморозвитку.

По-друге, організаційний потенціал держави вимагає досліджувати перехід від жорсткого державного управління до суспільства, що само організується на основі культивування ідеї державно-громадського управління, а також із врахуванням історичної долі нації-держави і держави добробуту, а також з ефектами, що спричиняють сьогодні між/наддержавні і між/наднаціональні структури. У сфері управління соціально-економічними системами синергетика виходить із положень, наведених нижче.

Перше. Питання, як повинна функціонувати економіка, невід'ємне від питання, як вона влаштована і функціонує насправді. Економіка – це система, що самоорганізується, зміна стану якої відбувається через її внутрішні механізми. Зовнішній світ, хоча і є причиною її зміни, проте цілком її не детермінує.

Друге. Управляти – означає переводити систему з одного стану в інший, який відповідає цілям управління. Для цього потрібно так впливати на структурні компоненти системи, щоб вони еволюціонували в потрібному темпі в бажану сторону.

Третє. Управління, за самою своєю суттю, є системним. З цим пов'язана та обставина, що управлінські рішення, які приймаються в одних сферах системи, впливають на рішення, які приймаються в інших сферах. Управління сучасними соціальними процесами зустрічається поряд із взаємопов'язаними проблемами. По-перше, з тим, що сучасна соціальна реальність є складною, суперечливою і динамічною. По-друге, процеси, що відбуваються в сучасному соціумі, носять прискорений характер. І, нарешті, зросла роль особи в соціальних процесах, що підсилює напругу, оскільки підвищує відповідальність не тільки тих, хто ухвалює управлінські рішення, але і тих, хто втілює ці рішення в життя.

Четверте. Пануючий у сучасній науці підхід до управління, згідно з яким результат дії, що управляє, прямо пропорційний наслідку доданих зусиль (що відповідає схемі: дія, що «управляє -> бажаний результат»), має місце тільки у разі, коли керована система перебуває в рівноважному стані з навколишнім середовищем і внутрішніми процесами. Проте коли та ж система перебуває в дуже нерівноважному стані, вона починає підкорятися законам нелінійного характеру (відгук системи непропорційний силі дії на неї). І. Пригожин і І. Стенгерс слушно зазначають: «Чудова особливість процесів, що розглядаються нами, полягає в тому, що при переході від рівноважних умов до сильно нерівноважних ми переходимо від того, що повторюється, і загального до унікального, особливого [125, с. 130]».

П'яте. У нелінійних системах можливе явище, що отримало назву резонансного збудження. Резонансна, хоча і слабка, дія призводить до більшого ефекту, ніж сильніша, але неузгоджена із системою дія.

Шосте. Завдання державного управління в ситуації невизначеності – спробувати зберегти стабільність системи з одночасним розгортанням пошуків нових альтернатив. У стані гострої кризи можливість резонансної управлінської дії на процеси організації є особливо актуальною. Проте мова йде не тільки про те, щоб нові рішення входили в резонанс із віджилими

традиціями. Вони повинні бути націлені на стимулювання активності нових соціальних сил, на перспективні норми і принципи організації, на цінності, які можуть забезпечити суспільству розвиток завтрашнього дня у світі, що змінився.

Отже, концепт «організаційний потенціал держави» ми розглядаємо як потенційну готовність і можливість головного елемента політичної системи будь-якої країни – соціального інституту держави – реалізувати себе в дискурсі саморозгортання системи саморегуляції соціального світу XXI століття, завдяки власним організаційним властивостям, що регулюється розподілом влади і є в синергетичному вимірі параметром управління, кінцевий результат дії якого може бути з'ясованим лише через декілька десятиліть потому.

Тут важливо відрізнити організаційну діяльність від самоорганізаційної. Частка «само» виокремлює ту складову організаційної діяльності, що спрямована на розбудову власних властивостей держави і складає процес державотворення. По-іншому, це частина організаційного потенціалу держави, що спрямована на розбудову внутрішніх зв'язків системи. Отже, дослідження концепту «організаційний потенціал держави» під час світової фінансової і політичної кризи є цілком виправданим. Доречним воно є і з точки зору пошуку виходів на сталий соціальний розвиток, особливо коли мова йде про використання атрибутивних властивостей держави у справі аналізу нерівноважних процесів, якими рясніє сучасний соціальний світ, зокрема потужними викликами сталому розвитку, наприклад, сучасною фінансовою кризою.

Інакше кажучи, для з'ясування наявних засобів і можливостей держави як елемента саморегуляційного органу соціального організму країни слід звернутися до теоретичної спадщини світової спільноти.

1.2. Наукові підходи до аналізу феномену «держава»

У науковій літературі сьогодні існує, як відомо, значне розмаїття підходів до розуміння держави. Охарактеризуємо їх докладніше.

Першим науковим підходом є правознавчий, який відображає дослідження держави з позицій суверенної організації владарювання для забезпечення інтересів певних груп та верств населення. Саме в історії та теорії держави і права, а також в теорії держави і права можна побачити історичне походження держави, що нерозривно пов'язане з правом.

У правознавстві виділяється кілька груп теорій, що пояснюють походження держави та форми її існування.

1) Теорії божественного походження держави та права – теологічні теорії (рубіж XII – XIII ст.) – беруть свій початок від Священних книг (наприклад, Біблії) та містять у собі теорію «двох мечів», один із яких священники віддавали правителю, який наділявся правом правити людьми і залишався слугою церкви; та теорію Фоми Аквінського, який вважав, що процес створення держави і права аналогічний до процесу створення богом світу. Вона обґрунтовує панування духовної влади над світською, церкви — над державою. Кожній людині наказується покоритися волі Бога, який установив державну владу, підкоритися тій владі, яка санкціонована церквою. Теологічна теорія пронизана ідеєю вічності держави, її непорушності. Звідси випливає твердження про необхідність збереження в незмінному вигляді всіх існуючих у суспільстві державно-правових інститутів. У теологічній теорії важко знайти елементи, прийнятні для сучасного світського тлумачення походження держави. Її раціональним зерном можна вважати ідею про укріплення порядку як загального блага в державі. Правда, такий порядок, відповідно до цієї теорії, створюється за допомогою божественної сили, що виключає активність людини.

2) Патріархальна теорія (Аристотель, Р. Філмер, Н. Михайловський, М. Покровський). Відповідно до цієї теорії держава походить від патріархальної сім'ї внаслідок її розростання: сім'я – сукупність сімей (селище) – сукупність селищ (держава). Аристотель називав людину політичною твариною, яка вступає у відносини з людьми з метою виживання. Відбувається утворення сімей. Розвиток цих сімей у результаті розмноження призводить до створення селищ, їх об'єднання утворюють державу. Отже, держава з'являється як результат сімейних взаємовідносин, а влада монарха тлумачиться як продовження влади батька (патріарха) в сім'ї, яка є «батьківською» за характером. Наразі ця теорія не може бути прийнята, однак її деякі елементи, насамперед роль сім'ї у становленні державності, повинні враховуватися.

3) Договірна (природно-правова) теорія (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Я. Козельський, М. Радищев, І. Кант). Дана теорія ґрунтується на ідеї походження держави в результаті угоди (договору) як акта розумної волі людей. Об'єднання людей в єдиний державний союз розглядається як природна вимога збереження людського роду і забезпечення справедливості, свободи і порядку.

В основу теорії природного права покладено тезу про те, що державі передував природний стан людей. Він уявлявся авторам теорії неоднозначним. Т. Гоббс вважав, що в природному стані відбувається «війна всіх проти всіх». Ж. Руссо, навпаки, малював райдужну картину свободи і рівності. Проте усі вони розглядали державу як продукт людської діяльності і прагнення людей до виживання. Домовившись про створення держави, люди або передають правителю частину своїх природжених прав, щоб потім одержати їх з його рук (один варіант трактування походження держави), або домовляються про збереження своїх природних прав (інший варіант). У будь-якому разі передбачається забезпечення прав і свобод людини в рамках держави.

Зрозуміло, об'єктивні причини виникнення держави не можна пояснити тільки договором. Їх значно більше. Водночас договір відіграє істотну роль у створенні низки держав, практиці їх державного будівництва. Так, Конституцією США закріплений договір між народами, які перебувають у складі держави, і визначені його цілі: затвердження правосуддя, охорона внутрішнього спокою, організація спільної оборони, сприяння загальному добробуту.

4) Органічна теорія (Г. Спенсер) ототожнює процес виникнення і функціонування держави з біологічним організмом. Уявлення про державу як про своєрідну подобу людському організму сформульовані ще давньогрецькими мислителями. Г. Спенсер у ХІХ ст. розвинув цю думку, заявивши, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Відповідно до його теорії держава, як й усяке живе тіло, ґрунтується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація припускає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює певну, тільки їй властиву функцію. У результаті складається система органів держави. Їй усе це відбувається як у живому організмі, частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

Таке уявлення про державу здається, на перший погляд, наївним і ненауковим, проте й тут є раціональне зерно. Воно виявляється у визнанні зв'язків законів суспільного життя і законів природи, розумінні того, що людина стає істотою суспільною, будучи вже біологічно сформованим індивідом із волею і свідомістю. Іншими словами, людина спочатку є створінням природи, потім – членом суспільства, а потім – громадянином держави. Позитивним можна назвати обґрунтування

диференціації (розподіл на класи) та інтеграції суспільного життя (об'єднання людей у державу).

5) Теорія насильства (Є. Дюринг, Л. Гумплович, К. Каутський) пояснює виникнення держави як результат війн, насильницького підкорення одними людьми інших (у Є. Дюринга – частини суспільства іншою частиною, у Л. Гумпловича і К. Каутського – одного племені іншим).

Названі дослідники відкидають внутрішні соціально-економічні причини походження держави. Всі державно-правові інститути, що існують у суспільстві, виводяться ними з голого насильства. Насильство лежить і в основі виникнення приватної власності. Державна влада, на думку Л. Гумпловича, виникає із фізичної сили, із панування племені, яке спочатку фізично переважає над іншим плем'ям (державою племені), а згодом перетворюється на панування класу (державою класу). Поступово формується сучасна культурна держава. К. Каутський підкреслював, що лише там, де є насильство, виникає поділ на класи. Цей поділ на класи виникає не внаслідок внутрішнього процесу, а в результаті захоплення однієї общини іншою. У результаті виникає одне об'єднання з двох общин: одна – панує, інша – гнобиться.

Походження держави не можна пояснити лише теорією насильства. Проте низка ідей, що складають зазначену теорію, заслуговують на увагу. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда). Елементи насильства супроводжують створення будь-якої держави (римської, давньогерманської, Київської Русі). Насильство – боротьба між Північчю і рабовласницьким Півднем – відіграло певну роль у створенні США.

б) Матеріалістична (класова) теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) ґрунтується на тезі про економічні причини (наявність приватної власності) виникнення держави, які породили розкол суспільства на класи з протилежними інтересами. К. Маркс писав, що держава є

органом панування, органом гноблення одного класу іншим. В. Ленін називав державу машиною для підтримки панування одного класу над іншим. У їх тлумаченні держава забезпечує переважні інтереси економічно панівного класу за допомогою спеціальних засобів підкорення й управління. Якщо Є. Дюринг, Л. Гумплович в основу виникнення держави поклали чинники внутрішнього або зовнішнього насильства, то К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін керувалися положенням про те, що держава – не сила, нав'язана ззовні, а результат внутрішнього поступу суспільства.

Ця теорія має чимало позитивних якостей. Економічний чинник, покладений в основу становлення держави, може краще пояснити суспільні явища, ніж інші чинники – психологічні, біологічні, моральні, етнічні, – хоча й вони повинні враховуватися. Класовий підхід дає можливість для аналізу виникнення держави, визначення сутності держави. Проте він не є єдиним і пріоритетним для всіх часів і народів. Надмірний акцент на ролі класів і класової боротьби у виникненні держави призвів прихильників цієї теорії до низки міфологічних висновків. Держава проголошувалася тимчасовим явищем, що виникло разом із виникненням класів. Вважалося, що держава відіме разом із відмиранням класів і встановиться суспільство комуністичного ладу. Недооцінювався ідеологічний чинник (свідомість), який разом із матеріальним (буття) відіграє істотну роль.

За матеріалістичною (класовою) теорією, у далекій давнині держави не було. Умовно цей період можна назвати додержавним суспільством, яке поетапно було:

- праобщиною (первісне людське стадо);
- родовою общиною;
- селянською общиною.

Община – універсальна форма організації додержавних суспільств, зокрема аграрних, через яку пройшли (або проходять) усі народи світу. Для

періоду праобщини характерним є закінчення біологічного розвитку людини, виникнення знарядь праці, побудова житла з метою самозбереження і життєзабезпечення. Первісні люди об'єднувалися в колективи, в основі яких лежали кровноспоріднені зв'язки, на чолі із владою ватажка. Це стало початком соціальної організованості, яка розвинулася в період родової общини завдяки колективізму в споживанні. Оскільки знаряддя праці були примітивними, а продуктивність праці – низькою, родова община користувалася усім спільно – мала спільну власність, рівномірний розподіл засобів до життя.

Головну роль у родовій общині спочатку відігравала жінка (матріархат), вона піклувалася про дітей і господарювала. Родовід вівся за материнською лінією. Роди об'єднувалися у племена в результаті шлюбних зв'язків, заборонених усередині роду (екзогамія). Спільність інтересів, споживання членів роду обумовили таку організацію соціальної влади, як первісне суспільне самоврядування.

Як зазначає О. Власюк, «ознаки первісного суспільного самоврядування: (1) існувало лише в рамках роду, виражало його волю і ґрунтувалося на кровних зв'язках; (2) суб'єкт та об'єкт управління збігалися; (3) органами самоврядування виступали родові збори, тобто збори всіх членів роду (чоловіків і жінок), та старійшини, які обиралися ними; (4) суспільні справи вирішувалися волевиявленням дорослих членів роду на зборах; (5) влада старійшин, які перебували на чолі роду, а також воєначальників (обиралися тільки на період воєнних дій) ґрунтувалася на авторитеті, досвіді, повазі. Плем'я управлялося радою старійшин, яка обирала вождя; (6) посада старійшини не давала ніяких привілеїв. Він працював нарівні з усіма й одержував свою частку, як усі; (7) відмінностей між правами та обов'язками у членів роду не було [138]».

Із зазначених ознак можна зробити висновок, що суспільна влада збігалася безпосередньо з родовою общиною, не була відокремлена від неї. Єдність, взаємодопомога, співробітництво усіх членів роду, відсутність

протилежних інтересів дозволяли родовим зборам без конфліктів вирішувати усі питання.

Поступово в суспільстві відбувається перехід до селянської общини. Він був пов'язаний з трьома великими суспільними поділами праці:

- 1) виділенням скотарства як відокремленої сфери суспільної діяльності (засобом обміну стала худоба, яка набула функції грошей);
- 2) відокремленням ремесла від землеробства (винахід ткацького верстата, оволодіння навичками обробки металів);
- 3) появою групи людей (купців), зайнятих лише обміном (зосередження багатства в їх руках завдяки посередницькій місії).

У результаті суспільного поділу праці змінилося господарське життя родової общини (залучення військовополонених як робочої сили з метою здобуття додаткового продукту). Жіночий рід змінюється чоловічим (патріархат), де родовід ведеться за батьківською, а не за материнською лінією. На зміну груповому шлюбу приходять парний шлюб. Інтереси патріархальних сімей уже не повністю збігаються з інтересами роду. З появою сім'ї почалося розкладання родової общини. Виникла селянська община.

Наявність надлишкового продукту дозволила зосередити деяким сім'ям, їх главам, старійшинам, воєначальникам знаряддя праці, запаси товарів, стати власниками відокремлених ділянок землі і рабської сили, захопленої в результаті війн. Почала розвиватися соціальна неоднорідність суспільства. Майнова нерівність (спочатку – міжродова, а згодом внутрішньо-родова) стала причиною розшарування суспільства і появи груп людей, які «спеціалізувалися» на виконанні загальносоціальних справ (адміністратори, контролери, скарбники та ін.). Суспільство стало егалітарним.

Іншою стає організація влади. Замість зборів членів роду все частіше проводилися лише збори чоловіків, які стали господарями патріархальних сімей. Поступово усвідомлювалася важливість управління, керівництва.

Владу в общині перебирають на себе найстаріші чоловік і жінка, а у воєнний час – вожді. У результаті поділу функцій влади з'являються різні види управління: світська – управління (рада старійшин), військова – військове керівництво (вожді з дружиною), релігійна – релігійне управління (шамани, жреці). Рада старійшин стає органом повсякденного управління. З'являється племінна бюрократія (управлінська, військова, релігійна), яка здійснює управління суспільством уже не лише в його загальних інтересах, але й у власних, групових, класових інтересах. Знадобилася якісно нова організація, спроможна зберігати і забезпечувати життя суспільства як цілого організму. Виникла необхідність у публічній владі, відокремленій від суспільства, з особливими групами людей, які займаються лише управлінням і мають можливість здійснювати організований примус. Такою організацією стала держава.

Слід зважити на те, що родова організація поступово еволюціонувала в державу, проходячи певні перехідні стадії, однією з яких була «військова демократія» (органи самоврядування ще зберігаються, але вже нові додержавні структури в особі воєначальника і його дружини набирають сили). Іншою формою додержавного утворення, що поступово перетворилося на державне, на думку марксистів, був «азійський спосіб виробництва», який лежав в основі формування країн на Сході. Таким чином, причинами виникнення держави, за марксистською теорією, є:

«1) необхідність удосконалення управління суспільством, пов'язана з його ускладненням у результаті розвитку виробництва, поділу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростанням чисельності населення і розшаруванням суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);

2) необхідність підтримання в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну усталеність, що досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних (насамперед юридичних) норм;

3) необхідність придушення опору експлуатованих мас, які виникли в результаті розшарування суспільства на соціально неоднорідні групи (класи);

4) необхідність захисту території та ведення війн, як оборонних, так і загарбницьких;

5) необхідність організації значних суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей (у ряді країн Азії та Африки) [138]».

7) Психологічна теорія походження держави і права (Л. Петражицький) пояснює основні причини походження через особливості психіки людини, через «імпульсії» та емоції людей.

8) Расова теорія походження держави і права (найбільший розквіт отримала в середньовіччі, в період розвитку колоніалізму, та в першій половині ХХ століття – фашизм) пояснює походження держави як результат поділу суспільства за расовою ознакою на «вищі» класи, які покликані панувати, та «нижчі» класи, яким самою природою слід підкорятися. Тому поява держави необхідна для підтримки панівного становища «вищих» класів.

Як бачимо, правознавчий підхід показує шляхи походження держави і відповідні причини її появи.

Далі розглянемо цивілізаційний підхід, який пояснює розвиток суспільства через появу, становлення, функціонування, розвиток, трансформацію та занепад різних цивілізацій. У цьому контексті можна виділити кілька теорій, що нерозривно пов'язані з виникненням держави. Це, насамперед, теорії розвитку суспільства з точки зору зміни одних цивілізацій іншими. Розвиток суспільства з точки зору цивілізаційного підходу розглядає Л. Морган [175], який на основі критерію прогресу у виробництві засобів до життя виділяє три стадії соціальної еволюції: дикість, варварство та цивілізацію. У свою чергу, дві перші стадії поділяються на ступені – нижчий, середній та вищий. Цивілізація, на його думку, є досягненням більш високого, порівняно з варварством, рівня розвитку. Саме цивілізація є історією появи та становлення держави.

Представником цього напрямку є також П. Куусі, який у своїй роботі «Этот человеческий мир» виділяє культури збирання та полювання, аграрну

культуру, що охоплює всю епоху, коли основою матеріального виробництва були землеробство і скотарство, та науково-технічну культуру, що почала формуватися у 1830 – 1870-х рр., – у період швидкого розвитку промисловості в Західній Європі. У свою чергу, аграрну культуру П. Куусі ділить на період невеликих держав (8000 – 3500 рр. до н.е.), період давніх імперій (3500 – 600 рр. до н.е.), період античних держав (600 р. до н.е. – 500 р.), період європейського панування (500 – 1750 рр.) [90, с. 131]. Саме в процесі розвитку цих культур, на його думку, йде створення та заміна поведінкових механізмів у результаті взаємодії двох саморегулятивних систем – біологічної та культурної.

Подібну концепцію поділу світу з точки зору цивілізаційного підходу пропонують й інші вчені, зокрема Ю. Яковець [185], який виділив кілька циклів-цивілізацій: неолітичну (7-4 тисячоліття до н.е.), східно-рабовласницьку (3 – перша половина 1 тисячоліття до н.е.), античну (VI ст. до н.е. – VI ст. н.е.), ранньофеодальну (VII – XIII ст.), доіндустріальну (XIV-XVIII ст.), індустріальну (60-90-і рр. XVIII ст. – 60-90-і рр. XX ст.), постіндустріальну (80 рр. XX ст. – кінець XXI – початок XXII ст.).

Як бачимо, в кожній теорії присутні хронологічні межі появи різних цивілізаційних періодів, на яких основою формою існування людства є держава, яка розуміється як один з етапів розвитку людської цивілізації з притаманними їм особливостями функціонування залежно від аналізованого періоду.

Від правознавчого та цивілізаційного підходів можна провести паралелі і до політологічного підходу, в якому держава розуміється як політичний інститут, який є фундаментальною основою політичної системи суспільства в цілому і її інституціональної підсистеми зокрема. З позицій політологічного підходу, держава має монопольне право на території, що нею контролюються, здійснювати від імені всього суспільства внутрішню і зовнішню політику, видавати закони, нормативні акти, обов'язкові для всього населення, збирати податки, різні платежі, контролювати виконання

законів і правових норм аж до застосування або загрози застосування фізичного примусу.

У політологічному підході держава поєднується з феноменом громадянського суспільства, який останніми роками почав не протиставлятися державі, а розумітися як один із двох частин цілого. Держава сьогодні в політології починає розглядатися з позицій державної влади, тобто з позицій державних органів, що наділені відповідною «кількістю» влади для виконання відповідних функцій держави. Громадянське суспільство теж має владу – недержавну, що сконцентрована в недержавних об'єднаннях та інших громадських організаціях.

Близьким до політологічного підходу до розуміння держави є соціологічний, особливо на межі – політична соціологія. В соціології держава розуміється як «... сукупність інститутів, таких як законодавчі органи, виконавча влада на центральному і місцевому рівнях, суд, поліція і збройні сили. Найважливішою характеристикою держави є те, що вона діє як інституціональна система політичного панування і володіє монополією на легітимне застосування насилля [2, с. 51]». Н. Аберкромбі, С. Хілл та Б. Тернер виділили три категорії соціологічних оцінок ролі держави: 1) М. Вебер та ін. розглядають державу в капіталістичних і соціалістичних суспільствах як незалежну силу, що керується власними правилами – легально-раціональні правила бюрократії – яка панує над усіма соціальними групами; 2) марксистичні вважають, що держава в капіталістичних суспільствах відстоює інтереси капіталу і пануючого класу; 3) плюралістичний підхід пов'язаний із прагненням уникати крайнощів. Держава – це незалежна, лише частково, сила, що в межах демократичного процесу може мати певний вплив з боку різних політично представлених інтересів.

Виходячи на більш загальний рівень, можна виділити і філософський підхід до тлумачення терміна «держава». Так, В.Кемеров наводить наступне визначення: «Держава – це апарат управління суспільством,

наділений владою, що спирається на силу закону або на органи примусу [77, с. 103]». Діяльність держави оформлюється відповідними законами, а реалізація її влади поєднана із застосуванням насилля.

Якщо закони державі наказані суспільством, то така держава функціонує «всередині» суспільства, але якщо держава сама визначає закони, то вона стає «над суспільством», «...поглинаючи функції суспільства як самоорганізації, системи, що відтворюється і самозмінюється [77, с. 103]». Отже, з позиції суспільних наук сьогодні існує розуміння держави як організації, наділеної владою, що виконує різні функції і має різні форми залежно від історичного періоду розвитку суспільства.

Ще одним підходом, що вирізняється на тлі інших, є саморегулятивний підхід до тлумачення держави. В основі цього підходу лежить розуміння держави як історичної форми системи саморегуляції, що існує в суспільстві. Суспільство при цьому розглядається як соціальний організм, що є органічною єдністю суб'єктивних та об'єктивних суспільних відносин у процесі їхньої діалектичної взаємодії між собою. Автори цього підходу (В. Бех [25], Н. Крохмаль [86]) вважають, що в суспільстві існує система саморегуляції, покликана забезпечувати стабільне функціонування суспільства та вчасно реагувати на зміни в ньому, пропонуючи через морфологічний орган – саморегулятивний комплекс – варіанти виходу з ситуацій, що склалися. Система саморегуляції, що має три рівні – архетипний, нормативний і семантичний, – формує на нормативному рівні саме державу як історичну форму саморегуляції, яка виникає близько середини III тисячоліття до н.е. на основі правових норм, що складаються як результат моральних норм та норм моральності, й існує і сьогодні, видозмінюючись і трансформуючись.

Іншим підходом до розуміння держави є організаційний (наприклад, М. Глігич-Золотарьова [46]), представники якого пояснюють виникнення, функціонування та розвиток держави з позиції синергетики, зокрема

використовують принципи Буття та Становлення, поняття флуктуації та точки біфуркації тощо. Завдяки їм можна поглянути на державу як на утворення, що функціонує та розвивається нелінійно, нерівномірно, а деякі періоди історії будь-якої держави пояснюються постійними флуктуаціями в суспільстві, що доповнюються точками відліку «нової» історії країни (точки біфуркації).

У той же час існують й інші підходи до визначення держави, наприклад, модерністський, постмодерністський, соціал-демократичний, кейнсіанський. Взагалі ж проблема буття держави як органу або системи управління соціальним розвитком сьогодні є актуальною й для Європи і світу. Особливо гостро вона постає для європейської наукової спільноти, оскільки у ході розбудови Об'єднаної Європи теоретики державотворення стикаються з нею безпосередньо і від них вимагається конкретно вказати на перспективну модель. Серед них є оптимісти, скептики і помірковані у поглядах на роль, місце і форми сучасної держави [76, с. 319-371].

У яскравому представленні Дж. Грея, капіталізм, хоч би що ми робили, ставатиме дедалі менш стійким («поганий капіталізм витісняє хороший капіталізм», або словами заголовка одного із його есеїв «Як глобальний вільний ринок надає перевагу гіршим різновидам капіталізму: новий закон Грешема?»). Глобальний ринок капіталу вичерпує життєву снагу соціал-демократії. Дж. Грей чітко усвідомлює, що ми вже більше не живемо в закритих економіках, які були потрібні соціал-демократії, особливо європейським державам добробуту. Багато стрижневих політичних заходів соціал-демократії, справедливо зазначає Дж. Грей, неможливо проводити в умовах відкритої економіки. В ній егалітарні принципи стануть непридатними через свободу переміщення капіталу, в тому числі «людського капіталу [193, с. 87-89]».

Дж. Грей усвідомлює факт, що «соціально-демократичні режими передбачали закрити економіку. Рух капіталу обмежувався фіксованими й напівфіксованими курсами валют. Багато основоположних політичних заходів соціал-демократії не можливо здійснити у відкритих економіках. [...] Усі соціал-демократичні теорії справедливості виходили із закритості економік. [...] Лише в рамках закритих систем розподілу можна дізнатися, чи були виконані принципи справедливості, продиктовані такими теоріями. Якщо говорити про більш практичні справи, то лише в закритих економіках можна проводити в життя егалітарні принципи. У відкритих економіках свобода руху капіталу відразу зробить їх нездійсненними. Соціал-демократичні режими передбачали, що високий рівень державного забезпечення без проблем можна буде профінансувати із загального оподаткування. Це припущення вже більше не дійсне [193, с. 89-90]». Таким чином, за нинішніх економічних умов, континентальне кейнсіанство – це «глухий кут», а «загальноєвропейська соціал-демократія викреслена з порядку денного історії [193, с. 89-90]». Європейські соціальні моделі не зможуть вижити у своїх нинішніх формах.

Як стверджує Ж. Ферге у праці «Системи добробуту й «поганобуту» в Центрально-Східній Європі», західні країни-члени ЄС навіть не пропагують свої соціальні моделі серед нових членів Союзу: «"Європейська модель"... майже повністю втратила свою суть. Тому не дивно, що Євросоюз особливо не переймається впровадженням "європейської моделі" [192, с. 149]».

Але з іншого боку, наголошує Дж. Грей, вільний ринок у довгочасній історичній перспективі був не більше ніж «рідкісним скороминущим відхиленням», тоді як регульований ринок став нормою. Ідеологія вільного ринку виражає повторюваний утопізм західної цивілізації, позаяк втілює просвітницькі ідеали всесвітньої цивілізації. Але проект цієї ідеології приречений на провал [193, с. 234-235]. П. Гірст і Г. Томпсон у книзі «Глобалізація під питанням. Міжнародна економіка і

можливості врядування» переважно не виходять за межі економічного аналізу. Вони висувають аргументи проти думки, що міжнародна економіка стала або стає «глобалізованою».

Головні проблеми теорії глобалізації, на їхню думку, полягають у тому, що мало хто з її прибічників розробляв зв'язну та послідовну концепцію світової економіки, в якій вирішальну роль відіграватимуть наднаціональні сили; що досі не знайдено доказів постання виразно «глобальної» економічної структури; що й раніше були періоди інтернаціоналізованих торгівлі, капіталопотоків і грошових систем, а надто перед Першою світовою війною; що справжніх глобальних транснаціональних корпорацій відносно небагато; і, нарешті, що можливості регулювання міжнародної співпраці, формування торговельних блоків та вироблення нових національних стратегій, які враховують інтернаціоналізацію, ще не вичерпані. А проте за межами економічних міркувань вони приймають деякі тези глобалістів з приводу ролі нації-держави та її суверенітету сьогодні. Немає сумніву, що помітність і роль націй-держав сильно змінилися після кейнсіанської епохи. Держави вже не такі автономні – вони втратили ексклюзивний контроль над економічними й соціальними процесам на своїх територіях і менше здатні зберігати національну самобутність і культурну однорідність.

Претензії націй-держав на монопольне володіння засобами легітимного примусу на своїй території вже не визначальні для їхнього існування. Держава має менше контролю над думками, не зберігає за собою контроль за кордонами та рухом людей, що перетинають їх або не отримують дозволу на це. Центральне для П. Гірста й Г. Томпсона питання – як можна назвати тип міжнародної економіки, яка існує або виникає нині? Їхні докази нібито підтверджують висновок, що «не існує потужної тенденції до глобалізованої економіки, а у світі продовжують домінувати найрозвиненіші нації. Якщо це так, – ведуть

вони далі, – нам слід поховати непомірно модну концепцію «глобалізації» і пошукати менш політично розслаблювальних моделей [194, с. 185-186]».

Нації-держави вже не є керівними силами, проте досі лишаються локусами, які можуть «пропонувати, легітимізувати та інспектувати» різноманітні форми врядування. Вони займають центральне становище через свій зв'язок із національною територією та населенням-громадянами. Вони займають і займатимуть його ще й тому, що виступають першорядними джерелами законотворчості в межах даної території. Хоч могутність націй-держав як адміністративних і політичних агентств підупала, стверджують вони, це не означає, що інші функції держав – законотворчість і забезпечення конституційного порядку – зазнають подібної долі. Держава досі виступає головним конституційним арбітром і законодавцем; зростає її роль як джерела міжнародного законодавства.

Інший скептик Л. Вайс у книзі «Міф про безсилу державу» (1998) розставила все на місця: «"Глобалізація" – це велика ідея, що спирається на хиткі підмурки. [...] Але великі ідеї захоплюють. Цим можна почасти пояснити, чому ентузіазм пішов далі фактів [196, с. 212]». Книга піддає сумніву заяви про безсилість держави, вказуючи натомість на відступ держави як на доказ її адаптивності. Вона відштовхується від ідеї, що завдання національного управління економікою не фіксовані раз і назавжди і не мають меж, а постійно змінюються. Підхід книги, як у П. Гірста й Г. Томпсона, майже чисто економічний. Феномен «зречення держави» спирається на концепцію глобалізаційної економіки, інтегрованої транснаціональним капіталом і ринком.

Із наближенням кінця ХХ сторіччя уяву незліченних коментаторів захопило поняття «глобальної» економіки, в якій домінують бездержавні корпорації та безкордонні фінанси. Проте панівне поняття всього лише хибне – тези, які висувають «ентузіасти» глобалізації, сліпо ігнорують

розмаїття реакцій держав на натиск глобалізації (інтернаціоналізації), а також джерела і наслідки такого розмаїття реакцій для національного процвітання. Пасивні й нецілеспрямовані держави, мабуть, стають жертвами зовнішніх глобалізаційних сил, але головна причина домінування цієї картини в англосаксонських соціальних науках проста: їхні представники «щодня стикаються з такою реальністю – з політичними інституціями, що мають слабку здатність виробляти стратегії *внутрішнього* пристосування» [196, с. 3]. Центральна думка Л. Вайс полягає в розрізненні занепаду держави та її адаптації (або нездатності адаптуватися). Переміни завдань нації-держави (військове змагання – у XVIII сторіччі, індустріалізація – з XIX сторіччя та розбудова нації – у XX сторіччі) не означали відмови від старих, а додавання нових функцій до держави. Таким чином, «невміння розпізнати й визнати адаптацію призводить до передчасних висновків про занепад нації-держави». Сьогодні ж нації-держави зазнають «так званого виклику "глобалізації"». Авторка знаходить «мало доказів» справжньої глобалізації, загалом наголошуючи на адаптивності держави на противагу її зменшенню в чимраз глобальнішому середовищі.

Отже, підбиваючи підсумки проведеному аналізу, можна зазначити, що існують кілька підходів до розуміння концепту «держава», які в основному доповнюють один одного: правознавчий, політологічний, соціологічний, філософський, які розуміють державу як політичне утворення, організацію для управління людьми (суспільством) за допомогою законів та через примушення; саморегулятивний підхід, який тлумачить державу як історичну форму системи саморегуляції, що формується з появою правових норм як результат розвитку суспільства (соціального організму); та організаційний, який показує функціонування та розвиток держави на основі принципів синергетики, поняття флуктуації та точки біфуркації.

Наша позиція дещо відрізняється від вищевикладеного, оскільки вона полягає в оцінці держави як елемента системи саморегуляції соціального організму країни, що відкриває перспективу переходу світової спільноти від тоталітарних держав як крайньої форми їх існування спочатку до локальних, а пізніше до світового громадянського суспільства. Вони здатні до самоорганізації і саморегуляції власної життєдіяльності. Зовнішній вимір предмету дослідження ми залишаємо для інших науковців або для майбутніх власних теоретичних розмірковувань.

1.3. Методологія дослідження організаційного потенціалу держави

Викладене у попередньому підрозділі дозволяє сформуванню комплекс методологічних засобів, які мають бути використані як інструмент реалізації головної мети роботи – з'ясування організаційного потенціалу держави.

Головною методологічною проблемою аналізу організаційного потенціалу держави є визначення принципів осмислення предмета дослідження. Виявлення сутності організаційного потенціалу держави потребує відповідної методологічної бази, яка б сприяла найбільш глибокому і всебічному соціально-філософському аналізу цього явища.

Методологія вивчення організаційного потенціалу держави базується на комплексному підході до розуміння цього явища, що співвідносить нові методологічні характеристики з традиційною діалектико-матеріалістичною методологією. Розглядаючи організаційний потенціал держави, доречно, на наш погляд, це робити у багатопараметральній, багатofакторній площині.

Оскільки концепт «організаційний потенціал держави» має дві складові – «організаційний потенціал» і «держава», то слід звернутися до пошуку взаємодоповнюваних принципів, підходів та методів дослідження.

Поняття «держава» вже давно укорінилося в науковому обігу і науки, що його аналізують, уже визначилися з методологією його дослідження. Так, наприклад, теорія держави і права визначає загальнофілософські методи дослідження, до яких відносить «діалектичний метод (вивчення державно-правових явищ у їхньому розвитку, багатоманітності та зв'язку); метод метафізики (розглядає державу і право як вічні й незмінні інститути, які не пов'язані один з одним та з іншими суспільними явищами) [84, с. 25]». Крім цього, правознавці використовують цілу низку загальнонаукових методів дослідження, наприклад, історичний, конкретно-соціологічний, статистичний, системно-функціональний, логічний методи, за допомогою яких вивчають державно-правові відносини та їх розвиток. Поряд із цими методами в правознавстві використовуються і спеціальні методи дослідження, зокрема «...нормативно-догматичний (вивчення самих правових явищ, їхньої зовнішньої обробки і кваліфікації); порівняльно-правовий метод (зіставлення загальних та особливих якостей правових систем чи їхніх окремих елементів); спеціально-юридичний метод (аналіз державно-правової практики в процесі опису юридичних норм, зовнішні ознаки правових явищ); тлумачення змісту чинного законодавства (встановлення, на основі різноманітних прийомів і принципів, точного змісту законів, підзаконних актів, з'ясування та роз'яснення їх) [84, с. 25]».

Зовсім по-іншому складаються справи з методологією дослідження складової «організаційний потенціал», оскільки із самого значення словосполучення випливає методологічний комплекс, за допомогою якого буде досліджуватися останній. Отже, власне термін «потенціал» означає: «1. Фізичну величину, що характеризує силове поле в даній точці (спец.). 2. *перен.* Ступінь потужності в будь-якому відношенні, сукупність засобів, необхідних для чого-небудь (книж.). Військовий потенціал (ресурси для ведення війни). Промисловий потенціал країни [103, с. 493]». Для нашого аналізу необхідне використання саме

переносного значення терміну, оскільки саме потенціал держави як ступінь її потужності в будь-якому відношенні, сукупність засобів, яка необхідна для забезпечення цієї потужності і буде предметом нашого дослідження. Крім того, не слід забувати і про прикметник «організаційний», який є прямою вказівкою на синергетичну парадигму, що з 70-х рр. ХХ ст. почала вкорінюватися в науці як методологія. «Синергетика – це науковий напрям, що досліджує процеси самоорганізації в природних, соціальних і когнітивних системах [117, с. 449]». Такі системи можна назвати синергетичними. В них організація виникає без управляючих команд, на відміну від кібернетичної системи, за рахунок локальних взаємодій між елементами, які «запускають» внутрішній механізм самоорганізації.

Отже, організаційний потенціал держави можна розглядати і як ступінь потужності апарату управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону або на органи примусу, сукупність засобів, які необхідні для забезпечення цієї потужності. Вона діє за рахунок локальних взаємодій між елементами, які «запускають» внутрішній механізм його самоупорядкування.

Синергетичним системам притаманна функція саморегуляції як атрибутивної властивості цілого по відношенню до частин – органів цього цілого. Вона відображає здатність системи зберігати цілісність, а також здатність до еволюції, відгукуючись на зовнішні та внутрішні впливи. При реагуванні на такі впливи в системі відбуваються процеси впорядкування змін, що дістали назву саморегулятивних.

Як зазначає Н.Крохмаль, «поняття «саморегуляція» ще до сьогодні не є філософською категорією, хоча теорії, що пояснюють зміни у формах саморегулятивних систем та управління ними, існують із найдавніших часів. У філософському аналізі саморегуляції можна виділити два аспекти: перший – морфологічний, що відбиває його стан на певному етапі власного існування у вигляді «продукту» діяльності

людей, тобто певного ступеня розвитку суспільства; другий – функціональний, що відображає процеси змін «продукту» (суспільства) або його підсистем [86, с. 41]». Більшою мірою меті нашого дослідження відповідає другий аспект.

Оскільки «продуктом» існування системи є певний етап функціонування та розвитку суспільства (у нашому випадку держави) звернемося до його морфологічного аналізу. Соціальні системи, до яких належить суспільство, на думку П. Штомпки [173, с. 5], включають у себе кінцеві елементи, взаємозв'язки елементів, функції елементів системи як цілого (необхідність певних дій для збереження соціального порядку і т.д.), підструктури, кордони системи й середовище, яке їх оточує. Лише за допомогою комплексної взаємодії система набуває «природних розмірів», що залежать від певних характеристик. Тим самим система визначає свій внутрішній масштаб, тобто розміри сфери, що займається просторовими структурами, або частини простору, в межах якого відбуваються періодичні зміни системи. Модель системи, що розмежована на вихідні, первинні компоненти й одиниці вимірів, може змінюватися під дією внутрішніх або зовнішніх впливів. Увесь спектр діючих на систему впливів обумовлено об'єктивними закономірностями. Він є надзвичайно різноманітним. Тому здатність системи спрямовувати цей потік впливів так, щоб зберегти своє існування і забезпечити оптимальне функціонування, виявляється в такій її властивості, як регуляція (саморегуляція). Вона виконує важливу інтегративну та стабілізуючу роль, і як об'єктивна властивість відображає динамічні риси складних систем, до яких належить і суспільство.

«Наявність у суспільстві такої властивості, як саморегуляція, – пише Н. Крохмаль, – дає можливість системі існувати далі завдяки змінам під дією впливів, які спостерігаються у системі, в її структурі, функціях, кордонах, у відносинах підсистем, в оточенні, тобто у всіх компонентах системи. Саме поступове накопичення змін усередині

системи є «приводом» до якісних перетворень у ній, які в кінцевому підсумку призводять до змін самої системи, коли інтенсивність процесів змін (руху) елементів досягає критичного рівня і руйнує статичну структуру, і система у своєму розвитку різко «відкочується» назад за шкалою впорядкованості, але при цьому переходить на більш високий рівень за шкалою активності. Якщо ж система втрачає здатність до регуляції (саморегуляції) або зміни, які відбуваються в ній, неможливо контролювати, то така система гине [86, с. 41-42]». Оскільки держава виступає однією з форм існування суспільства і є історичною формою системи саморегуляції, то, відповідно, їй будуть притаманні, (як і суспільству загалом) кількісні та якісні зміни, що призводять до встановлення певних режимів функціонування: гомеорезу (процесу розвитку системи), гомеостазу (процесу функціонування системи), гомеоклазу (процесу розпаду системи).

Г. Югай у праці «Загальна теорія життя» характеризує та порівнює гомеорез і гомеостаз: «Гомеорез від гомеостазу можна відрізнити за багатьма ознаками. Гомеорез характеризується, по-перше, більш динамічним, функціональним характером; якщо гомеостаз – це збереження заданого стану рівноваги шляхом авторегуляції, то гомеорез – автономізований процес новоутворення або самоорганізації, тобто зміна стану навіть і гомеостазу, на основі чого досягаються не тільки новоутворення, але й стабілізація форм (І. Шмальгаузен). По-друге, якщо при гомеостазі зберігаються в певних межах окремі змінні, то при гомеорезі змінюються і зберігаються всі інші змінні системи шляхом їх динамічних перетворень (новоутворення). На відміну від гомеостазу, який не викликає появи новоутворень, гомеорез веде до таких. По-третє, гомеорез означає зміни протягом усього процесу розвитку системи, спрямовані на досягнення кінцевого результату [176, с. 137-138]». Отже, якщо вимоги самозбереження обсягу нових властивостей у державі, породжені для досягнення самозміни, є дуже вираженими,

то це буде означати, що система (держава) перебуває в режимі певного розвитку (гомеорез). Якщо ж у результаті функціонування комплексу матиме місце тільки повторення операцій, які вже використовувалися в системі (державі), і не буде вироблятися чого-небудь принципово нового, то це означатиме, що система (держава) перебуває в режимі зберігання (гомеостаз).

Але існує варіант, при якому внаслідок функціонування комплексу породжується щось, що викликає загрозу існуванню системи (держави), робить неможливим її функціонування і чого система з низки причин не може вивести зі складу свого буття. У цьому випадку можливий розпад системи (держави). Це і є третій режим функціонування системи – режим розпаду (гомеоклаз). Отже, держава у своєму розвитку може мати три режими функціонування: гомеорез (процес розвитку держави), гомеостаз (процес функціонування держави), гомеоклаз (процес розпаду держави).

З укладанням нової форми держави виникає її новий стан, що характеризується поняттям «організація». Організацію доцільно розглядати за допомогою організаційного підходу. Найпоширенішою є думка, яка просто об'єднує організацію з поняттям цілого, яке більше (або менше) від суми своїх частин [124, с. 22]; або з поняттям системи, як робить Л. Берталанфі [20], який, визначаючи систему, лише певним чином перефразовує визначення організації, яке дано І. Іксюлем у 1920 році в роботі «Theoretische Biologie»; або з поняттям порядку, як це робиться у західній філософській і в кібернетичній літературі. Прихильники іншої думки розглядають організацію як певну соціальну систему, соціальний інститут [3, с. 147-149]. За такої багатоманітності тлумачень терміну слід звернутися, на наш погляд, до етимології слова.

Термін «організація» походить від французького «organisation» і означає, по-перше, будову, устрій чого-небудь; по-друге, сукупність

людей, груп, які об'єднані для досягнення якої-небудь мети, вирішення певного завдання на основі принципів поділу праці, розподіл обов'язків й ієрархічної структури; суспільне об'єднання, державний заклад [132, с. 349]. На основі етимології цього слова можна зробити висновок про два значення даного терміну. Одне – вживається у вузькому розумінні організації як групи людей для виконання певного виду діяльності, тобто вона визначається як певний соціальний інститут, заклад, наприклад, держава. Друге, широке значення організації, на думку автора, дав В. Боголепов [124], розглядаючи її як взаєморозташування і взаємозв'язок елементів деякого комплексу (предметна чи структурна частина організації), їх дії й взаємодії (функціональна частина), обумовлені єдністю цілей або функцій, що ними виконуються, і певними обставинами місця й часу. Це широке значення терміну організації розглядає її як устрій чого-небудь, тобто як процес, який при погляді «ззовні» постає перед нами як формування матеріального предмета (а значить і будь-який процес виробництва, творчості) і який при погляді «зсередини» розкривається як процес організації – активації та регуляції рухів елементів даного предмета. У нашому випадку таким предметом є держава, що постає «ззовні» як процес формування певного комплексу взаєморозташованих і взаємопов'язаних елементів, що її утворюють, їх дії та взаємодії, а «зсередини» виступає як процес активації та регуляції цих елементів. Це відбувається на мікрорівні. Прикладом є формування сфер суспільства, зокрема політичної сфери.

Погоджуючись із М. Сетровим [124], можна зазначити, що вже на макрорівні, тобто вже на рівні великомасштабного аналізу, процес організації розглядається як активація елементів цього рівня й регуляції їх активності. На проміжному мезорівні, де одночасно розрізняються ще елементи мікрорівня і вловлюються контури їх сукупності як елемента макрорівня, той же процес виступає як процес

утворення системи елементів мікрорівня, в тому числі відносно пов'язаних організованих груп елементів – їх «організацій». Тому можна сказати, що організація процесів доходить до формування відносно стійких структур (відносин між відносинами) процесів, періоду їх повторення у просторі і часі.

У нашому випадку держава на мезорівні виступає як процес організації елементів, які є результатом формування сфер суспільства, та об'єднані певними структурними зв'язками у сукупності певних образів. Прикладом є «воєнна демократія» – форма, за якої держава як утворення ще повністю не сформувалася, але вже мала свої конкретні обриси. На макрорівні держава виступає як основна форма існування суспільства, що постає як процес активації елементів та регуляції їх активності у межах всього суспільства.

Використовуючи теорію М. Сетрова [124], можна виявити два основні аспекти організації. Перший – це просторовий аспект, якому відповідає екстенсивний вид структури, тобто стійкі зв'язки об'єктів, що співіснують. Він визначає статику соціальної системи. Можна сказати, що екстенсивна структура є сукупністю функціональних зв'язків. Держава як організація поступово просторово «розростається», перетворюючись на панівну форму існування суспільства.

Другим аспектом організації вважається часовий, якому відповідає інтенсивний вид структури, що утворюється причинними, генетичними зв'язками. Він визначає динаміку соціальної системи. У часовому аспекті держава, утворившись та отримавши певну форму, поступово починає її змінювати під дією зовнішніх умов та внутрішніх чинників. Організація у цьому випадку виступає як єдність екстенсивної та інтенсивної структури, і поза цією єдністю організації не існує. Але важливішим серед цих аспектів є екстенсивна структура, оскільки без точності в описі статичних взаємозв'язків неможлива точна функціональна чи динамічна теорія.

Отже, організація – це процес, що безперервно вдосконалюється. Це означає, що екстенсивна структура організації (тобто функціональні зв'язки) також змінюється, але змінюється спрямовано, за певним законом, яким є закон виявлення інваріантності самої зміни – її інваріантна структура. У сукупності ланцюг станів направленої зміни організації і складає її динамічний аспект, який, у свою чергу, має два боку: з одного боку, – це проблема джерела руху, а з другого, – питання про способи збереження його стійкості та спрямованості. Стійкість руху системи саме і забезпечується наявністю екстенсивної структури, і відповідно ступінь стійкості руху визначається ступенем стійкості цієї структури.

Слід наголосити, що основні процеси організаційного підходу збігаються із процесами полімеризації, диференціації й інтеграції як основними процесами в розвинених системах. Процес полімеризації відображає факт виникнення однорідних елементів і зв'язків між ними, що є структурним аспектом організації; диференціація означає зміни елементів структури живого, що означає динамічний аспект організації; інтеграція означає об'єднання диференційованих елементів і зв'язків живого, узгодженість їх проявів, тобто вона є регуляційним аспектом організації. Ці аспекти виявляються у принципах організації, які наводить М. Сетров: принципах сумісності, актуалізації, зосередженості, нейтралізації та лабілізації функцій соціальних систем (держави), на основі яких будуються і саморегулятивні системи, до яких належить і держава.

Кожен із перерахованих принципів відповідає за певну сторону розвитку організації. Так, принцип сумісності відображає необхідність наявності однорідних, здатних до взаємодії елементів навіть для виникнення найпростіших систем, тобто означає сумісність окремо взятих елементів системи (у тому числі і системи саморегуляції). Необхідна при цьому також наявність сумісності окремо взятого елемента й цілісності соціальної

системи, до якої елемент входить. Ці функціональні взаємовідносини елементів суспільства і складають другу форму сумісності, яку можна розглянути як відношення частини до цілого, що виявляється їх функцією залежності. При цьому під функцією (від лат. *functio* – виконання, здійснення) розуміють усе те, що можна дізнатися про систему, не звертаючись до її внутрішнього змісту. Функція може означати як дію, діяльність, операцію, так і здатність до дії, діяльності; роль; значення; властивість; обов'язок; компетенцію; залежність однієї величини від іншої; завдання внутрішнього змісту, які змінилися.

Скористаємося методами щодо дослідження саморегуляційного контексту, які наводить Н. Крохмаль [86, с. 44-45]. Процес саморегуляції як функцію суспільства вона розглядає за допомогою принципів (принцип загального зв'язку та принцип розвитку через суперечність), категорій (сутність та явище; одиничне, особливе, загальне; форма і зміст; причина і наслідок; необхідність та випадковість; можливість і дійсність) та законів (закон взаємопереходу кількісних змін у якісні; закон єдності і боротьби протилежностей; закон заперечення заперечення) діалектики. Саме завдяки їм вона визначає загальний зміст процесу саморегуляції, його особливості, стійкість структур, їх незмінність та рухомість, взаємозв'язок з іншими структурами та явищами (регуляцією, організацією) та їх співвідношення, мінливість і безперервний розвиток саморегуляції в її історичних втіленнях, тобто на основі діалектики створює повну картину дії саморегуляції в суспільстві. Докладніше ця картина аналізується за допомогою таких методологічних засобів: аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення та інших.

За допомогою аналізу стає можливим розчленування саморегуляції на її складові частини, а саме: виділення її ознак, властивостей, відносин з метою її всебічного вивчення. Синтез надає можливість поєднати в єдине ціле раніше виділені в науці та нові ознаки, властивості, відносини та

структури процесу саморегуляції. Зосередження основної уваги на процесі саморегуляції та його властивостях і функціях у соціальних системах і відсторонення від дослідження деяких аспектів соціального процесу відбувається на основі методу абстрагування, який доповнюється методом узагальнення, що допомагає фіксувати загальні ознаки і властивості саморегуляції при переході її до створення системи саморегуляції з її елементами та структурою.

Ми згодні з тим, що «властивість саморегуляції притаманна суспільству та державі як своєму вияву. Власне, суспільство (держава) і може бути системою тільки тоді, коли в її структурі з'являються регулятивні (саморегулятивні) процеси. Завдяки їм воно здатне зберігати цілісною свою структуру й спрямованість свого руху як зворотного, так і незворотного. Процес переходу елементів у суспільстві або хоча б їх рух від одного матеріального утворення (діючого) до іншого (того, на який здійснюється вплив) проявляється в результаті зміни трьох параметрів. Перший – це субстратний – параметр якісного і (або) кількісного складу цих елементів; другий – процесуальний, що проявляється у складі і (або) інтенсивності його процесів (у тому числі руху його елементів); третій – структурний, що визначає характеристики упорядкованості (співвідношення) його елементів і (або) процесів, що його складають. З цього випливає мета регуляції (саморегуляції) – виконання стабілізуючої, інтегруючої й еволюціонізуючої (відтворюючої) функції. Вона є об'єктивною властивістю всіх саморегулятивних систем, у тому числі й суспільства [86, с. 45]».

Отже, про існування регуляції (саморегуляції) в суспільстві потрібно говорити тільки тоді, коли зміни яких-небудь параметрів самоорганізованої системи, що розглядається, тим чи іншим способом упорядковуються (у просторі або часі). При цьому префікс «само» означає, що процес регуляції спрямований на самого себе або, у зворотному викладі, показує, що соціальний світ може сам себе впорядковувати,

тобто здійснювати це (регулювання) автоматично і без сторонньої допомоги [104, с. 617]. «Таким чином, саморегуляцію можна визначити як сукупність упорядкованих відносно один одного в просторі та циклізованих у часі процесів стихійної або свідомої локалізації змін, що відтворюють здатність системи до еволюції в результаті дії зовнішніх та внутрішніх впливів [104, с. 617]». З цього випливає зміст саморегуляційного підходу до дослідження держави.

Як було зазначено вище, в основі держави лежить влада. Оскільки влада виявляється у горизонті держави як системне явище, то в методологічному підрозділі слід навести декілька ключових понять для з'ясування сутності та механізмів самоорганізації. З позицій організаційного та самоорганізаційного підходів, одним із найважливіших понять є поняття «системного атрактора», тобто стану системи (держави), до якого вона закономірно еволюціонує, виявившись на траєкторії, що притягається атрактором. Форма атрактора задається внутрішніми властивостями самої системи, тобто держави. Рух до атрактора являє собою особливий тип зміни системних станів, у даному випадку – держави.

Іншим терміном тут є «керуючі параметри системи» – величини, що характеризують внутрішні і зовнішні умови існування системи (держави). Для нерівноважних систем існують критичні точки значень цих параметрів, що виводять систему (державу) в точку біфуркації, коли фазовий портрет системних атракторів різко змінюється. (Наприклад: поява скотарства та землеробства, перехід до відтворюючого господарства, поява ремесла, торгівлі, формування типів виробництва тощо). До цього обов'язково треба додати термін «точка біфуркації» – значення параметрів системи, при яких порушується стійкість термодинамічної галузі й інших стаціонарних станів системи – держави. Вони стають хиткими щодо флуктуації системи. Наприклад, війна за незалежність американських колоній, лютнева революція в Російській імперії 1917 року тощо.

Нарешті, чи не найважливіша складова понятійного ряду дослідження – «ентропія» – поняття, що описує відхилення системи від стану термодинамічної рівноваги (ентропія рівноважних (однорідних) станів вища, ніж ентропія неврівноважених (неоднорідних) станів); що вказує на ступінь упорядкованості системи. Закриті системи незмінно еволюціонують у бік зростання ентропії. Відкриті системи можуть еволюціонувати у бік зменшення ентропії (росту впорядкованості) у випадку, якщо негентропійні потоки через границю системи здатні протистояти внутрішньому виробництву ентропії.

Поняття соціальної ентропії стає тим поняттям, що дозволяє замкнути в одній моделі мікро- і макрорівні соціальної динаміки. Під соціальною ентропією в роботі розуміється присутнє на рівні глибинного переживання світу почуття зв'язаності людини із соціальними системами – громадянським суспільством і державою. Індивідуальний мікрорівень у макроентропійні показники визначається тим, наскільки людина відчуває себе, з одного боку, захищеною, а з іншого, – затребуваною тією соціальною системою, про ентропію якої мова йде (колектив, група, держава, суспільство загалом).

Ентропія – це основна інтегральна соціодинамічна характеристика соціальної системи – громадянського суспільства. Те, що поняття, яке описує міру стабільності суспільства і міру його близькості до кризових станів, визначається через задану на рівні переживання міру зв'язаності людини і суспільства, є найбільш адекватним для опису процесів соціальної самоорганізації.

У суспільстві процеси саморегуляції впорядковуються на основі законів організації та самоорганізації в цілісну систему, що отримала назву системи саморегуляції. Система саморегуляції діє в державі, впорядковуючи її різні стани та забезпечуючи її існування, функціонування та розвиток. Під сутністю системи саморегуляції ми, погоджуючись з

Н. Крохмаль, будемо розуміти її внутрішній зміст, що виражається в єдності усіх багатоманітних і суперечливих форм її буття. При цьому те або інше виявлення (вираження) системи саморегуляції, її зовнішні, безпосередньо дані форми її існування будуть проявлятися у вигляді явища системи саморегуляції. Зміст системи саморегуляції, виступаючи її визначальною стороною, являє собою єдність всіх її складових елементів, властивостей, внутрішніх процесів, зв'язків, протиріч і тенденцій.

Форма системи саморегуляції є способом її існування і вираження змісту її різних модифікацій. Форма системи саморегуляції є одночасно внутрішньою організацією змісту, що проявляється у складанні структури системи саморегуляції. Фіксує багатоманітність модифікацій змісту системи саморегуляції, способи її існування і прояву, форма також має власну структуру (в нашому випадку держава). Взаємодія змісту і форми системи саморегуляції в процесі її розвитку обов'язково включає вплив різних компонентів змісту на форму з урахуванням їх об'єктивної субординації. При цьому зміст у такому взаємозв'язку являє собою провідну, визначальну сторону системи саморегуляції, а форма – ту її сторону, що модифікується, змінюється залежно від зміни змісту і конкретних умов його існування. У свою чергу, форма системи саморегуляції має відносну самостійність і здійснює активний зворотний вплив на зміст системи: форма, що відповідає змісту, прискорює його розвиток, тоді як форма, що перестала відповідати змістові, який змінився, гальмує подальший його розвиток. У такому випадку може виникнути конфлікт та суперечність між змістом та формою системи саморегуляції, що, в кінцевому підсумку, вирішується знищенням старої і появою нової форми, яка відповідає змістові, що змінився.

Взаємодія елементів та компонентів системи саморегуляції виявляється через поняття «зв'язку» – взаємообумовленості існування явищ,

що розділені в просторі та (або) в часі. На сьогодні існує багато класифікацій зв'язків. Найбільш вдалою для нашої роботи є класифікація зв'язків, запропонована Е. Юдіним [178, с. 188-192]. Це зв'язки структурування, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції.

Система саморегуляції, що діє в державі, як і будь-яка інша система, має власні механізми самовпорядкування процесів, які функціонують на основі загальної властивості матерії – відображення. Сутність останнього полягає у відтворенні тих чи інших аспектів структури системи, що впливає (відносини між його компонентами), а також у відтворенні її відносин з іншими системами. Ці механізми діють на основі речовинно-енергетичних та інформаційних впливів. Наприклад, боротьба за ресурси, територію тощо в первісному суспільстві та при формуванні перших держав значно впливала на кордони перших держав, на їх спосіб виробництва.

Іншим типом механізмів, притаманних системі саморегуляції, є механізми, що визначають зміни стану системи і є реакцією на зовнішні впливи, якими і визначаються. Це механізми зворотного зв'язку. Вони бувають подвійні: «негативні» зворотні зв'язки, які підтримують гомеостаз, тобто ті, що компенсують зовнішні впливи, і «позитивні» зворотні зв'язки, які погіршують стабільність системи. Такі зв'язки виникають і поступово поширюються, поглиблюються та ускладнюються в результаті розвитку держави, появи субординації в державному управлінні, розширення державного апарату тощо. Створений державний апарат управління є результатом остаточного оформлення дії зворотних зв'язків.

Першим типом механізму саморегуляції є явища самовпорядкування процесів при взаємодії з «негативним» зв'язком (балансом), тобто ті, що проходять із втратою (віддачею) частини енергії (чи речовинно-енергетичних ресурсів) та інформації. Ці процеси частково

взаємопоглинаються і просторово локалізуються відносно один одного. Це призводить до локального впорядкування процесів і при відриві від динаміки виступає як поєднання елементів даної системи і, тим самим, як утворення елементів наступного, більш високого рівня організації матерії.

Механізм взаєморегуляції через зіткнення, взаємогальмування процесів, який призводить до локалізації процесів відносно один одного, при певних умовах трансформується в найпростіший механізм упорядкованої регуляції димерної системи. У всій сукупності неупорядковано-взаємодіючих процесів їх інтенсивність падає (при негативному енергетичному балансі системи й оточуючого середовища), частота локальних упорядкувань зростає, а створені при цьому стійкі найпростіші вихідні елементи, навіть якщо їх тільки два, істотно змінюють характер подальших взаємодій.

Поєднання групи елементів з новоствореними елементами стає вже значною мірою асиметричним: регулятивний вплив групи елементів на «одиницю» стає помітно сильнішим, а зростання асиметрії речовинно-енергетичних та інформаційних ресурсів у міру того, як зростають накопичення елементів, стає менш випадковим і більш направленим. Це призводить до розвитку системи, формування її нових елементів, ускладнення її структури [79].

Одним із типів механізмів саморегуляції є зворотний процес, що посилює вплив результату процесу (уже створених сполук) на його подальший перебіг – у системі починає діяти «позитивний» зворотний зв'язок (баланс). При цьому механізмі саморегуляції баланс системи починає руйнуватися, що в остаточному рахунку може призвести до її знищення. Отже, на основі зворотного зв'язку складаються нові форми системи саморегуляції, тобто нові форми її існування та вираження її змісту. Ці форми «відхиляються» і безперервно перевіряються на «виживання» іншими механізмами системи саморегуляції, при яких

основним джерелом нових форм її самовідтворення є «помилки копіювання» (мутації). Завдяки зворотним зв'язкам держава набуває конкретних форм, історичних типів, ускладнюється, у результаті чого з'являються різні режими функціонування, типи політичних систем, форми правління, політичні режими тощо.

Функціонування системи саморегуляції в суспільстві детермінується двома чинниками: підставою та умовами. Під підставою у дослідженні розуміється суб'єктивований соціальний світ, який існує у структурі живої речовини в потенційній формі [23, с. 95]. Тобто підстава є змістом системи саморегуляції, що, у свою чергу, детермінується умовами, тобто певними формами. Держава як форма системи саморегуляції також має свої підставу та умови.

Поступове ускладнення держави призводить до створення більш складних механізмів реагування на зовнішні та внутрішні впливи, завдяки яким відбувається підтримання її стабільного функціонування та розвитку через передачу інформації в ній. Саме ці механізми «чутливо» реагують на найменші впливи ззовні та на взаємовпливи в самій державі і допомагають їй здійснити перехід до нової якості на горизонтальному рівні, що вказує на формування нових механізмів саморегуляції між регулюючою та регульованою системами держави. Під час переходу на новий горизонтальний рівень утворюється певний тип взаємодії регулюючої та регульованої систем, що складає сутність форми системи саморегуляції (у нашому випадку держави). На окремих етапах історичного розвитку цей певний тип взаємодії можна назвати історичною формою саморегуляції (історичною формою держави).

Якщо ж держава переходить на новий рівень структурованості по вертикалі, то процеси саморегуляції створюють якісно новий вид упорядкування її елементів, що призводить до формування якісно нового типу регуляторів у процесах саморегуляції. Так формуються

якісно різні історичні типи держави, що виникають поступово і кожен із яких має складнішу систему регуляторів. Це рабовласницька, феодальна, капіталістична, соціалістична, соціальна та інші типи держави.

Складання певних форм та типів держави детермінується нижчеописаними умовами. По-перше, це географічні та природні умови, які були першими чинниками, що вплинули на формування держави. Адаптація до цих умов на початкових етапах розвитку суспільства призвела до різко вираженого розширення діапазону практично всього комплексу ознак у сучасної людини (*Homo sapiens*), а також до локальних сполучень морфофізіологічних ознак, що з самого початку свого формування мали адаптивне значення. Такі локальні морфофізіологічні комплекси С. Аверинцев, В. Алексєєв та інші історики [61, с. 18-19] назвали адаптативними типами. Кожен з них відповідає певному ландшафтному або геоморфологічному поясу – арктичному, помірному, континентальному, а також зоні високогір'я та тропічному поясу й має певну суму генетично детермінованих пристосувань до ландшафтно-географічних, біотичних та кліматичних умов цього поясу, виражених у фізіологічних характеристиках. Власне, ці характеристики, що виділилися ще при складанні поясів, виявлені і в сучасному населенні цих зон, що дає підставу говорити про існування до сьогодні певних типів населення з особливими морфофізіологічними характеристиками та формування на основі певного ландшафту і клімату господарсько-культурних типів. Наприклад, поява перших держав на сході та в Азії пов'язується з виникненням азійського способу виробництва, якому було притаманне будівництво іригаційних систем, для якого використовували рабів.

По-друге, це соціальне навколишнє оточення, що, з одного боку, окреслює межі існування держави у вигляді певної історичної форми

саморегуляції, а з іншого боку, взаємодіючи з нею і впливаючи на неї більшою або меншою мірою, змінює її. Це соціальне оточення тісно пов'язане з географічними та кліматичними умовами існування форм держави і сприяє формуванню певної політичної, соціально-економічної та духовної структур. Так, наприклад, об'єднання Литви і Польщі та утворення Речі Посполитої, Австрії й Угорщини та утворення Австро-Угорської імперії та ін. Іншим прикладом можуть бути об'єднання (міста з магдебурським правом, цехи, гільдії та ін.), що в середньовіччя існують у межах держави.

Третьою детермінантою є ментальність «як специфічний стиль світосприйняття, що відображає у знятому вигляді тривалий процес спільного існування людей в єдиних природно-географічних та соціокультурних умовах [59, с. 8]», що дає можливість виявити найбільш універсальні норми реакцій на певні умови існування держави, закріпити їх та передати наступним поколінням на генетичному рівні через форми мислення, підсвідомий рівень. Поступове накопичення інформації, що передається від покоління до покоління у вигляді групового досвіду, сприяє розширенню існуючих та появі нових форм держави (наприклад, ментальність сприяє створенню такого різновиду держави, як національна держава).

Четвертим чинником є попередні утворення, що існували або й досі існують у межах певної держави. Їх вплив визначається «залишками» елементів, зв'язків та структури, на основі яких створюється нова форма держави. Зокрема, «на основі таких форм саморегуляції, як об'єднання племен створюється нова форма – держава, яка на початкових етапах свого становлення спирається на «старі» обцинні відносини, трансформуючи їх під свої потреби (так, у Франкській державі, яку було засновано у 486 р. в результаті завоювання франками територій у Північній Галії, основний земельний фонд належав обцині (великій патріархальній сім'ї), яка існувала у франків і раніше, але поступово змінилася на основі нових економічних

відносин, соціального розшарування та з появою нерівності, що знайшло своє відображення у «Салічній правді» (початок VI ст.) [86, с. 50]». Іншим прикладом є незалежна українська держава, що утворилася в результаті розпаду СРСР, і яка ще й досі не може звільнитися від світового технократизму, «залишків» радянського способу життя та методів державного управління.

Висновки до першого розділу

Проаналізувавши світоглядно-методологічні засади дослідження організаційного потенціалу держави з позиції саморегуляційного контексту, можна зробити такі висновки:

1. Держава як політичне утворення є предметом вивчення багатьох суспільних наук, зокрема політології, правознавства та теорії держави і права. Саме на основі визначення цих наук формулюються понятійне поле держави, її елементна база, структура тощо. Всі інші суспільні науки користуються такими визначеннями не вдаючись до того, що держава може виступати не лише політичним утворенням, що протистоїть громадянському суспільству, а й чимось іншим, наприклад, самодостатнім культурологічним утворенням, що перегукується з громадянським суспільством у процесі перерозподілу влади. Свідченням цього є виділені в роботі наукові підходи до тлумачення держави, серед яких можна назвати правознавчий (держава – суверенна організація владарювання), соціологічний (політична соціологія), цивілізаційний (в якому держава виступає як один з етапів розвитку цивілізації), управлінський (держава є органом влади, що забезпечує існування суспільної організації людей), саморегуляційний та організаційний (держава є однією з форм системи саморегуляції соціального організму країни).

2. Встановлено зміст концепту «організаційний потенціал держави», що розглядається автором як готовність і можливість головного елемента

політичної системи будь-якої країни реалізувати себе в дискурсі саморозгортання системи саморегуляції соціального світу XXI століття і третього тисячоліття завдяки власним організаційним властивостям. У свою чергу, це регулюється розподілом влади і є в синергетичній парадигмі параметром управління.

3. Головний концепт даного дослідження визначає його зміст як засоби і можливості, що містять у собі два аспекти: наявність ресурсів/засобів і цільову спрямованість їх використання. Дана обставина (за умови буквального сприйняття цих моментів) ускладнює структуру дослідження, оскільки потребує, з одного боку, інвентаризації наявних і нових засобів/інструментів державного управління і виявлення їх можливостей, а з іншого, – визначити їх можливі наслідки і перспективи їх використання в дискурсі соціального розвитку в XXI столітті.

4. Саморегуляційний контекст вимагає дослідження властивостей держави переважно у самоорганізаційній парадигмі. При цьому держава охарактеризована нами як історична форма й елемент системи саморегуляції соціального організму країни. У цьому зв'язку виявлені детермінанти, що впливають на появу та розвиток певних форм та типів держави. Серед яких були виділені: 1) географічні та природні умови, які були першими чинниками, що вплинули на формування держави; 2) соціальне навколишнє оточення, що, з одного боку, окреслює межі існування держави у вигляді певної історичної форми саморегуляції, а з іншого боку, взаємодіючи з нею і впливаючи на неї більшою або меншою мірою, змінює її; 3) ментальність, що дає можливість виявити найбільш універсальні норми реакцій на певні умови існування держави, закріпити їх та передати наступним поколінням на генетичному рівні через форми мислення, підсвідомий рівень; 4) попередні утворення, що існували або й досі існують, у межах певної держави.

5. Найбільш адекватним методологічним підґрунтям роботи є комплексний підхід, в якому поєднано діалектичний підхід із синергетичною парадигмою. Діалектика дає загальне уявлення про державу без наповнення

цього поняття конкретним змістом. Це досягається за допомогою загальнонаукових підходів – системного, організаційного, функціонального і синергетичного.

6. Системний підхід дозволяє розглянути державу як соціальну систему, що набуває своїх власних розмірів, має свій внутрішній масштаб (у межах якого проходять її зміни) складається з елементів та структури, детермінованих різними впливами.

7. Організаційний підхід на мікрорівні презентує державу «ззовні» як процес формування певного комплексу взаєморозташованих і взаємопов'язаних елементів, що її утворюють, їх дії та взаємодії, а «зсередини» він виступає процесом активації та регуляції цих елементів. На мезорівні вона виступає як процес організації елементів, які є результатом формування сфер суспільства та об'єднані певними структурними зв'язками в сукупності певних образів. На макрорівні держава є основною формою існування суспільства, що постає як процес активації елементів та регуляції їх активності на рівні всього суспільства.

8. Організаційний потенціал держави неможливо дослідити без застосування синергетичного підходу, що доповнює попередні підходи власними поняттями. З позицій цього підходу аналізується функція саморегуляції, що притаманна всім соціальним системам, у тому числі й державі, як атрибутивна властивість цілого по відношенню до частин – органів цього цілого. Завдяки саморегуляції організаційний потенціал держави реалізується у різних формах та типах держави, що забезпечує створення організаційних структур та організацій.

Застосування загальнофілософських та загальнонаукових методів дало можливість доповнити картину методологічного аналізу держави історичною ретроспекцією, логічною послідовністю викладення матеріалу, моделюванням різних видів та форм держави тощо.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЕРЖАВИ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ

2.1. Філософська рефлексія сутності, змісту і форм організаційного потенціалу держави

У попередньому розділі було показано, що держава має тривалу історію свого існування. Це дає можливість констатувати, що держава як форма об'єднання людей стала на тривалий час чи не єдиною у світі. Дане положення підтверджується й історичними фактами, і сьогоденням: кожен етнос у своєму розвитку намагався створити державу, що визначала б його суверенітет, який, використовуючи марксистську теорію, перетворювався на націю. Тому держави, що створювалися, за своєю сутністю поступово перетворювалися на національні (багатонаціональні).

Як уже зазначалося вище, держава – феномен, який постійно досліджується політологією, теорією держави і права, політичною соціологією. Проте філософське осмислення держави як з позицій синергетики поки що не було здійснене. На наш погляд, із філософських позицій держави треба починати досліджувати з визначення її сутності, змісту та форм, оскільки розмаїтість типів та видів держави, політичних режимів, форм правління тощо вимагають від філософії узагальнити це поняття.

Сутність держави як соціального інституту полягає в сукупності глибинних зв'язків, відносин і внутрішніх законів, що визначають основні риси і тенденції держави як системи. Дана характеристика держави полягає, на наш погляд, у «користуванні» владою, яка історично формується зі складанням соціальних норм у період

первіснообщинного ладу. У цей час політична система суспільства знаходиться в латентній формі і говорити про «користування» владою можна лише в контексті влади старійшин та шаманів родів і племен. Проте із завершенням процесу соціогенезу в суспільстві починається «боротьба» за владу: ранжування суспільства призводить до оформлення правових норм та поступового переходу до егалітарного суспільства. Фактично у період «неолітичної революції» відбувається закріплення влади за певними групами населення для забезпечення нових форм існування та об'єднання людей.

Глибинні зв'язки, що формуються в первісному суспільстві і складають сутність держави, – це сукупність взаємовідносин між владою і правом, між державою і громадянським суспільством. Можна вималювати таку тенденцію: закріплення влади в певних руках (вожді племен із найближчим оточенням) призводить до формування правових норм, закріплених звичаєвим правом, яке поступово фіксується у письмових джерелах; у цей час співвідношення громадянського суспільства і держави переважає в бік останньої; з перетворенням форм держави – рабовласницька – феодальна – капіталістична – змінюється співвідношення держави і громадянського суспільства: громадянське суспільство починає «розширювати» свої повноваження і свою владу по відношенню до державної влади. На сучасному етапі розвитку суспільства співвідношення держави і громадянського суспільства докорінно змінилося: громадянське суспільство сконцентрувало у своїх руках значну владу, а держава поступово поступається своєю частиною влади.

Як уже було зазначено, влада в державі закріплюється в правових нормах, що регламентують поведінку її населення. Крім того, фактичне розповсюдження влади на певній території позначає державні кордони будь-якої країни, а також визначає її суверенітет. Для забезпечення користування владою створюється державний

апарат, тобто система органів та установ, що здійснюють функції державної влади. Такий апарат формується й існує в державі відповідно до її історичного типу та форм.

У нашому дослідженні завданням є визначення сутності, змісту і форм держави з позицій її організаційного потенціалу в контексті саморегуляційного аспекту. Під *сутністю організаційного потенціалу* держави ми розуміємо ступінь потужності апарату і системи органів державного управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону і на органи примусу, сукупність засобів, яка необхідна для забезпечення цієї потужності, що діє за рахунок локальних взаємодій між елементами, які «запускають» внутрішній механізм його самоорганізації і саморегуляції.

Наступним кроком у гносеологічному аналізі організаційного потенціалу держави після визначення його сутності є виявлення його змісту, який ще байдужий до форми, а «форма зовнішня до нього; зміст щось інше, ніж форма [44, с. 86]». У даному дослідженні під змістом організаційного потенціалу держави як соціального інституту розуміється не сам по собі субстрат соціального, а його внутрішній стан, сукупність процесів, що характеризують взаємодію елементів, які утворюють дану соціальну систему, між собою і з середовищем, у даному разі громадянським суспільством, як протилежністю, що разом утворюють цілісність – систему саморегуляції і зумовлюють їхнє існування, розвиток і зміну. У цьому сенсі сам зміст організаційного потенціалу держави виступає як процес її взаємодії з громадянським суспільством.

Це означає, що синергетична парадигма дослідження феномена держави вимагає розглядати її не тільки як сукупність відомих елементів: населення країни у просторових межах – громадянство; територія; організація особливої публічної влади; апарат примусу (армія, поліція, виправні установи); суверенітет; податки; правові

норми, й як сукупність функцій, що поставляється нею в систему саморегуляції соціального організму країни.

Оскільки держава є лише одним з елементів системи саморегуляції соціального організму країни, то треба подати й інший, а саме – громадянське суспільство, з яким вона має сталу систему зв'язків, на яку вказує Е. Юдін. Головні з них – структурування, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції. У дослідженнях М. Бойчука [31] виділені такі рівні взаємозв'язку держави і громадянського суспільства: генетичний, онтологічний, морфологічний, функціональний, саморегулятивний, топологічний та технологічний. Саме зв'язки інтегрують державу в саморегулятивний комплекс і зводять її з громадянським суспільством. Розглянемо це більш детально.

Змістом організаційного потенціалу держави є певна сукупність організаційних процесів, що забезпечується морфологічними органами, які утворюють державу. Ясно, що тут спочатку треба обґрунтувати можливість, необхідність і доцільність взаємодії держави з громадянським суспільством, а вже потім розглянути форми взаємодії цих двох складових цілого як потужне кратологічне поле, у межах якого й реалізується організаційний потенціал держави.

Обґрунтовуючи появу суперечності між громадянським суспільством і державою, а ширше – політичною системою, треба висвітлити генезис громадянського суспільства, його природу та атрибутивні властивості, оскільки без цього принципово не можливо пояснити його природний потяг до влади, кратологічні властивості, нарешті, роль і місце в системі саморегуляції соціального світу.

Громадянське суспільство є природним феноменом, поява якого обумовлена природними чинниками. Воно самоорганізується і поступово набуває внутрішніх масштабів та локалізується в просторових

межах. Дослідженнями громадянського суспільства як самоорганізованої соціальної системи, а також аналізом самоорганізації соціальних систем займалися В. Бех [25], Ю. Бех [29], М. Бойчук [31], Г.Зеленько [67], М. Калініченко [71], Н. Крохмаль [86], О.Чувардинський [170], та ін. В основі концепцій даних авторів лежить положення про те, що організм людини шляхом відтворення у власній структурі властивостей і закономірностей Всесвіту перетворює неорганічні умови свого буття на процес саморуху, знімаючи тим самим суперечність між біологічним організмом і власною життєдіяльністю суб'єкта. «Ця суперечність і стає імпульсом розвитку зверхорганічного світу. При цьому здатність життя до саморуху, а відповідно й до зміни субстанціональних умов свого функціонування реалізується не тільки у зміні конкретних її станів, але також й у швидкості самовідтворення», – слушно зазначає В. Бех [27, с. 15-16].

Якісно новий рівень функціонування біологічних людей, що об'єднувались у зграї, роди, етноси та інші колективні форми життєдіяльності розумної живої речовини/істот, аж до сучасних трудових колективів і політичних націй, створили напівприродний і напівсоціальний або штучний процес, що отримав назву «родове життя». Так сформувалися зачатки громадянського суспільства, що почали у ході культурно-історичної практики активно набувати рис цивілізованого буття.

Перехід від напівдикого до цивілізованого стану зайняв у роду достатньо тривалий час, зазначають автори колективної монографії «Коммунистическая партия и научное управление» [79]. І хоча епоха ця займає – за часом – одну сотисячну всієї історії Землі, в масштабі життя людини вона величезна – приблизно 40 тисяч років, 400 століть. Майже 350 століть тривав період первіснообщинного ладу, в якому якісно нова, вища форма направленої регуляції отримала свій первинний розвиток.

З розвитком стихійної економічної саморегуляції – процесів розподілу праці і товарообміну – родовий лад почав вироджуватися. З розколом суспільства на класи він загинув. З ним пішло з авансцени історичного процесу й управління цілісним соціальним організмом. На цьому рівні соціальної організації домінуючим механізмом направленої регуляції стала держава – механізм політичного управління суспільством.

На тривалий період – приблизно 50 століть історії антагоністичних формацій – з розвитком класових суперечностей громадська думка перестала бути дієвим механізмом регуляції; словесна, знакова дія постійно підкріплювалася силою, прямим чи непрямим насильством, коли за «спиною» слова стояли «особливі загони озброєних людей [175]». Головним засобом направленої регуляції стала не стільки сила слова, скільки слово сили.

Але за останнє століття відбулися корінні зміни. Соціальні революції, здійснені під керівництвом марксистсько-ленінських партій, звільнили значну частину планети від панування експлуаторських класів і політичної машини їх панування – буржуазних держав. Із становленням комуністичної формації – на новій, розвиненій основі, а тому і в абсолютно новій якості – провідною формою направленої регуляції в суспільстві знову стає управління: колективне керівництво з боку політичних партій; керівництво ідейне, що розробляється на науковій основі і ставить вищі і поточні цілі суспільного розвитку; керівництво політичне – організоване на демократичних засадах усе державне управління і розвиває всі форми народовладдя; керівництво моральне, що формує моральні норми та етичний ідеал суспільства.

Керівництво, яке (як і соціальне управління) є регуляцією свідомої спільної діяльності людей, що упорядковує процеси, упорядковує разом з тим і процеси самої управлінської діяльності, виступає, умовно кажучи,

«управлінням управління». Причому умовність цього виразу обумовлена не тільки тим, що керівництво здійснюється тільки через інформаційні дії на людей, процеси переконання, а управління, крім того, і через дії субстанціональні – через примушення. (Особливо випукло це виявляється в тому, що ефективно управляти можна і найманцями, а керувати – лише односторонніми, соратниками в загальній боротьбі, співробітниками в загальній справі).

Крім того, у керівництва, на відміну від управління, є й інші функції в загальному процесі спрямованої соціальної регуляції. Саме керівництво визначає вищі цілі управління, головні норми і принципи управлінської діяльності і підбору управлінських кадрів, нарешті, сам склад кадрів управління, одним словом – всю його функціональну, в широкому сенсі соціальну, спрямованість. Тому соціальне управління виступає як цілеспрямована регуляція спільної діяльності людей, а керівництво – як цілеутворююча і цілеспрямовуюча. Зрозуміло, що такою може бути тільки регуляція, яка сама керується вищим, порівняно з метою, орієнтиром людської діяльності – її сенсом.

Ми ж у даному дослідженні також виходимо з того, що спонукальним чинником до утворення системи саморегуляції будь-яких країн є природна цілераціональна активність людини та цілераціональність її організаційних утворень, що потребують постійно зростаючої міри свободи для задоволення природних і соціальних потреб роду. Детально проблему прагнення до свободи та демократії як кратологічної потреби громадянського суспільства розглянув і виклав М. Калініченко. Основою для висвітлення цього аспекту нам слугували також праці відомого українського дослідника проблем громадянського суспільства А. Карася [74].

Природна потреба громадянського суспільства у владі виникла під тиском декількох взаємопов'язаних чинників, а саме: по-перше,

нарощування маси людського роду, що поступово накопичувалася на планеті; по-друге, локалізація етносів у певних місцях – ареалах проживання; по-третє, їх природне володіння розумом як засобом організації, самоорганізації та саморегуляції власної поведінки; по-четверте, нарешті, природна здатність колективних утворень людей до організації родового життя.

На основі природного потягу громадянського суспільства до організації і визрівання кратологічної потреби воно не тільки на початку третього тисячоліття отримало владу, а й стало нарощувати свій владний потенціал і виявляється здатним протистояти державі.

Перехід світової спільноти до інформаційної фази розвитку викликав спалах уваги і публікацій до проблеми пізнання та трансформації атрибутивних рис сучасного суспільства, в яких всебічно віддзеркалені нові риси громадянського суспільства. Для цього достатньо звернутися до праць В. Андрущенка [5], У. Бека [16], Д. Белла [19], В. Беха [22], І. Валлерстайна [36], Е. Гідденса [45], Дж.К. Гелбрейта [54], О. Зінов'єва [66], В. Ляха [94], Й. Масуди [96], К. Мей [97], Л. Мельника [133], Т. Парсонса [111], В. Франчука [157] та ін.

Як показано в цих роботах, влада громадянського суспільства вже стала предметом спеціального наукового дослідження у вітчизняній політологічній науці. Цьому питанню присвячені кандидатські дисертації М. Бойчука і М. Калініченка, результати яких викладені відповідно в їх монографіях [31; 71]. На основі цих досліджень можна констатувати, що: по-перше, влада громадянського суспільства є відносно самостійним компонентом загальносистемного інституту влади, що обслуговує життєдіяльність соціального організму будь-якої країни. Вона спрямовує соціальний розвиток суспільства, а саме – забезпечує творення і відтворення родового життя людей.

По-друге, природа влади громадянського суспільства така ж сама, як і природа державної влади є духовною. Її онтологію складають смисли. Нагадаймо, що є смисли, які існують поза будь-яким суб'єктом історичної дії, а є смисли, що виробляють особистості чи колективні особистості, наприклад, Європейський Союз, політичні партії чи корпорації.

По-третє, дві форми існування смислів, що утворюють онтологію влади, забезпечують на практиці два види підкорення. Ясно, що в першому випадку відбувається підкорення принципам свободи, справедливості, добра, щастя, або певного типу ідеології, нарешті, здоровому глузду, і це притаманне саме громадянському суспільству. А в другому випадку відбувається підкорення волі певного суб'єкта, що може бути спрямоване проти розвитку особистості, носити насильницький характер, стримувати соціальний прогрес, бути людиноненависницькою ідеологією (наприклад, фашизм), що притаманне державній владі.

По-четверте, владні відносини у царині громадянського суспільства виникають і функціонують за принципом «суб'єкт-суб'єкт». При цьому влада тут має зовнішній вимір, що постає перед нами у вигляді сукупності норм і принципів угоди, яку добровільно укладають між собою члени громадянського суспільства, і внутрішній вимір, що заявляє про себе як потяг до вільного розвитку, до свободи і демократії.

По-п'яте, влада громадянського суспільства, оскільки вона ще не піднялася до «суб'єкт-об'єктних» відносин, має свої численні виконавчі механізми, що викликаються до життя усіма членами громадянського суспільства, або їх об'єднаннями. Інтегруючись у ході повсякденного творення і відтворення родового життя, вони складають полімеханізм самоорганізації соціального процесу, а при взаємодії з державною владою мають складати полімеханізм його саморегуляції.

По-шосте, влада громадянського суспільства має всі ті ж самі атрибутивні характеристики, що й державна влада, з тією різницею, що підкорююча сила полягає не в загрозі застосування як санкції зовнішні сили примусу, а впливає зі змісту практичного сенсу, якими керуються члени громадянського суспільства. Тут править не теоретично доведена істина, а інтуїтивно сприйнятий «сенса життя», або так званий здоровий глузд.

По-сьоме, якщо висловитися мовою кібернетики, то сутність вияву влади у сфері громадянського життя полягає, на нашу думку, у зниженні ентропії соціальної системи або її окремих складових – соціальних підсистем. Це ж саме можна подати як тезу про посилення негентропії соціального процесу, що означатиме посилення організаційної упорядкованості взаємодії людей у ході культурно-історичного процесу. При цьому сутність влади у повсякденному бутті громадянського суспільства може виявляти себе цілою низкою інших ознак, але це її вторинні прояви. Наприклад, виявом її сутності може бути посилення цілеспрямованості руху соціальних систем, нарощування жорстокості їх поведінки, зростання темпів протікання соціальних процесів тощо. Таким чином, М. Калініченко і М. Бойчук доводять гіпотезу про те, що існує незалежний соціальний інститут влади, яка має розподілятися і перерозподілятися між державою і громадянським суспільством. Це для нас важливо, оскільки ми маємо обґрунтувати допоміжну гіпотезу про розподіл влади як параметр управління системою саморегуляції соціального організму країни.

Форму організаційного потенціалу держави визначають різні модифікації такої впорядкованості, спосіб її здійснення і вираження. Звісно, що вищерозглянуті зв'язки у різних природно-економічних і соціально-політичних умовах набувають різного співвідношення і форм вираження. По-іншому, локальні взаємодії між елементами системи саморегуляції соціального організму країни, що спричиняють до дії

внутрішній механізм самоорганізації за допомогою сукупності засобів і визначають різні форми організаційного потенціалу держави. За спрощеною робочою гіпотезою можна стверджувати, що форма організаційного потенціалу залежить від форми держави. Це означає, що організаційний потенціал тоталітарної держави прагне до безмежності або є необмеженим, а демократичної, навпаки, прагне до нуля.

Сьогодні форми держави можна класифікувати за різними типами, видами тощо. Так найвідомішою є типологія держави за історичними типами, які мають сукупність важливих ознак для всіх країн, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин, що виражають соціально-змістовну (класову) сутність і соціальне призначення держави [84, с. 51]. У цій класифікації науковці виділяють такі типи держав: рабовласницька, феодальна, буржуазна, держава соціальної демократії, держава соціально-демократичної орієнтації. Проаналізуємо ці типи докладніше з позиції організаційного потенціалу держави як форми системи саморегуляції.

Розвиток первісного суспільства (архетипний рівень системи саморегуляції) призвів через «неолітичну революцію» до появи держави як нової форми існування суспільства. Початок формування держави супроводжувався формуванням соціальних норм на основі так званих табуальних першонорм (заборона інцесту, табу, таліон), до яких можна віднести релігійні, моральні, ідеологічні норми та норми моральності.

Поступово з переходом до періоду створення та розвитку держав відбувається закріплення соціальних норм у нормативних актах, якими, перш за все, стали юридичні закони, що є нормами права. Поряд з ними у державі остаточно сформувалися та виділилися окремо релігійні, моральні норми та норми моральності. Ідеологічні норми нерозривно пов'язані з нормами права і державним управлінням. Отже, з появою держав

відбувається перехід до письмового закріплення та передачі смислу в поєднанні з їх усною формалізацією (мовою). Це нормативний рівень системи саморегуляції.

Досить вдало становлення нормативної піраміди подає В. Бачинін [12, с. 90-91]. На основі класифікації соціальних норм він створив нормативну «піраміду», в основі якої лежать архаїчні «першонорми», відомі в історичній науці як «мононорми». Далі по висхідній ідуть релігійні норми, за ними норми моральності (оскільки в російській мові існують поняття «нравственность» і «мораль», які українською мовою перекладаються однаково «мораль», то доцільніше буде перекласти «нравственность» як «моральність»). Отже, третім видом норм є норми моральності, а наступні після них – моральні норми. Над ними надбудовуються ідеологічні. Вершиною піраміди є норми права.

Розглядаючи історичні типи держави з позицій її організаційного потенціалу, можна зазначити, що фактично історичні типи держави формувалися зі становленням і розвитком саме ступеня потужності апарату управління суспільством, що наділявся поступово певною владою, яка спиралася на силу закону або на органи примусу, що формувалися паралельно з державою і використовували систему відповідних засобів для свого панування.

Утворення держави як форми системи саморегуляції відбувалося неоднорідно в різних частинах світу. Раніше всього перехід до держави відбувся на початку III тис. до н.е. у Межиріччі та Єгипті; у середині III тис. до н.е. – в Індії, це державні утворення Хараппа та Мохенджо-Даро; а вже наприкінці III тис. до н.е. (2100 р. до н.е.) шумерський правитель Ур-Намму видає перший збірник законів. У II–I тис. до н.е. державні утворення з'являються в Європі: спочатку в Греції, згодом у Римі, а в I тис. н.е. і в Західній Європі – після

Великого переселення народів відбувається утворення варварських королівств та з'являються держави у слов'янських племен.

Такий тривалий період формування держави в різних частинах світу визначив два основних шляхи її виникнення:

- східний, азійський (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія та ін.);
- європейський (Афіни, Рим, давньогерманські держави).

На Давньому Сході, в Азії та Африці (східний, азійський шлях виникнення держави) перші держави виникли в зонах поливного землеробства ще в епоху бронзи. Проведення великих громадських робіт із будівництва каналів та інших іригаційних споруд вимагало збереження сільськогосподарської общини і суспільної форми власності на землю. Поступово суспільна власність перетворилася на державну. Приватна власність не набула в цьому типі істотного значення.

Потреба в спорудженні та експлуатації іригаційних систем, необхідність у надійному їх захисті створювали природне підґрунтя для самостійної публічної влади. Основою її стало родоплемінне вельможне панство – общинне «чиновництво», яке виступало організатором виробництва і виконувало адміністративні функції. Ця особлива група посадових осіб створила апарат державної влади, що складався.

Східні держави – деспотичні монархії – не мали ясно вираженої класової диференціації. Тут держава стала й організатором виробництва, й правителем над членами общини, їх експлуататором. Родоплемінне вельможне панство привласнювало не самі засоби виробництва, а управління ними. Маючи у власному розпорядженні якісь матеріальні блага, воно втрачало їх разом з утратою посади. Значення приватної власності, яка посідала певне місце в країнах Давнього Сходу, було невеликим. Раби, як правило, були власністю держави або церкви, але не приватних осіб. Особлива роль відводилася божественному

освяченню влади. Родове вельможне панство прагнуло зберегти своє становище і владу як дані Богом. Правитель проголошувався носієм Божої волі, посередником між Богом і людьми. Так відбувався процес сакралізації влади – проголошення її священною, непорушною, недоторканною.

На території Європи (європейський шлях виникнення держави) головним чинником утворення держави було класове розшарування суспільства у зв'язку з формуванням приватної власності на землю, худобу, рабів. У південній Європі держави виникли в епоху заліза. Там не були потрібні такі громадські роботи, як у разі східного (азійського) шляху виникнення держав. У результаті розкладання общин виникла або приватна власність на землю (Афіни, Рим), або приватне землекористування зі збереженням державної власності (Спарта).

В Афінах появу держави нерідко називають класичною формою походження держави. Вона виникла безпосередньо із внутрішніх, класових протиріч, які розвилися в надрах родоплемінного суспільства.

У Давньому Римі процес формування класів і держави внаслідок цілої низки причин гальмувався, і перехідний до держави період розтягся на століття. В основному процес утворення держави в Давньому Римі був таким же, як і в Афінах, лише супроводжувався боротьбою плебеїв (прийшого населення) проти патриціїв (римського родового вельможного панства). Плебеї – особисто вільні, не пов'язані з римським родом, мали торгове і промислове багатство. Боротьбою проти патриціїв за владу вони стимулювали розкладання родоплемінного ладу та утворення держави.

У Давній Спарті поява держави була обумовлена не лише внутрішньо-економічними причинами, а й завойовницькими походами, у результаті яких завойоване населення ставало не особистими рабами завойовника, а общинними рабами (ілотами). Перевищення кількості

ілотів над спартанцями та острах загрози повстання з їх боку зумовили формування держави на підґрунті специфічної форми землекористування. Тут приватна власність на землю і рабів не допускалася, земля розподілялася порівну серед общинників на правах володіння.

Наведені приклади виникнення держави ілюструють походження рабовласницького типу держав, що є історично першим типом державних утворень, для якого були характерні відносини «рабовласник – раби». Поступове ранжування та розшарування суспільства, що призвели до появи рабства, спричинили і формування відповідного органу, який забезпечував насадження саме рабовласницьких відносин. Таким органом стала держава. Аналізуючи організаційний потенціал держави рабовласницького типу, можна зазначити, що формування відповідного апарату управління суспільством забезпечувало створення різних підвидів рабовласницької держави: за формами правління вони були монархіями (зокрема деспотичними), аристократіями, рабовласницькими демократичними республіками; за формою державного устрою – імперіями (Ассирія, Римська імперія) (найтиповіша форма); номами (Єгипет, Месопотамія, ранній період Стародавньої Греції); полісами (Стародавня Греція та Рим); за політичними режимами – авторитарними, деспотичними. Фактично апарат управління державою створювався на основі перетворення вождів племен на правителів, а їх дружин – на найближче оточення, що перетворювалося на дорадчі органи, які забезпечували систему примусу. Рабство, як основна форма виробничих відносин, мало два види: патріархальне – до раба ставилися як до члена родини (Схід) та класичне – раб – це річ (Афіни, Спарта, Рим). Отже, існували різні підвиди рабовласницької держави, що спиралися на органи примусу для забезпечення своєї влади. Коротко охарактеризуємо їх.

Номи, що сформувалися на основі родів, являють собою полісний устрій країни, тобто співіснування десятків незалежних міст-держав. Очолювалися вони номархами, колишніми родовими старійшинами. З появою держави номархи перетворюються на місцевих царків, які були головними адміністраторами, очолювали номове військо, виступали в ролі верховного жерця номового культу, а також керували іригаційним будівництвом. Поступово, наприклад, у Єгипті, об'єднання країни в єдину державу призвело до перетворення номархів на місцевих чиновників, які виконували фактично ті ж функції, що і раніше, але підпорядковувалися вже правителю [86, с. 112].

Поліс як історичний тип держави визначають як громадянську общину, тим самим підкреслюючи два елементи: общинний характер даного соціального організму і своєрідність цієї общини, що відрізняється від інших типів общин (родової, сімейно-територіальної тощо). Рисами такої історичної форми є, перш за все, збіг у принципі політичного колективу (колектив повноправних громадян) і колективу земельних власників, взаємообумовленість громадянського статусу і права власності на землю. Тому, з одного боку, всі групи населення, що не мали громадянських прав, відсторонялися від права власності на землю, з іншого боку, у багатьох полісах втрата землі означала і втрату політичних прав.

У полісі діяли різні органи управління (рада, магістратури), але верховним органом завжди залишалися народні збори, яким належало право остаточного вирішення всіх важливих питань. Ще однією важливою рисою полісу був збіг політичної та військової організації. Військові сили громадянської общини – ополчення громадян, тобто громадянин-власник одночасно є і воїном. Основним економічним принципом полісу є ідея автаркії, тобто самозабезпеченості, у відповідності з якою вироблялася і полісна система цінностей, найважливішим елементом якої є тверда впевненість у тому, що

поліс – це вище благо, і благополуччя його членів залежать від нього [86, с. 112].

Імперія як вид держави формується в стародавньому світі й існує фактично до XX ст. Хоча перші імперії були створенні на Сході (Ассирія, Китай), все ж в історії різних континентів знаходимо її подальший прояв: Римська, Османська, Російська та Австро-Угорська імперії в Європі та Азії, імперії інків в Америці тощо. Серед такого розмаїття можна виділити рабовласницькі імперії (Ассирія, імперія Олександра Македонського, Римська імперія), феодальні імперії (Священна Римська імперія, Османська), імперії буржуазні (Російська, Австро-Угорська). Основною характерною рисою імперії є її завойовницький характер, тобто створення цієї історичної форми супроводжується ідеями зверхності по відношенню до «сусідів» та її винятковості. Як показує історичний аналіз, завойовницький характер імперії поступово перетворювався з відкритого і неприхованого у рабовласницьких імперіях до прихованого і потаємного в буржуазних імперіях. Це пояснюється і зміною власне самих історичних типів держави, що відбувалося поступово в історії розвитку суспільства.

Розмаїтість в утворенні різних форм рабовласницького типу держави підтверджує той факт, що саме саморегуляція, яка відповідає за пристосування суспільства до змін, що відбуваються у ньому, забезпечує з позицій організації утворення відповідних до певних географічних, кліматичних, демографічних, соціальних та інших умов локальних взаємодій між елементами держави, які «запускають» внутрішній механізм її самоорганізації. Фактично у рабовласницькому типі держав організаційний потенціал власне держави складається завдяки формуванню апарату управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону або на органи примусу.

Формування феодального типу держав розпочинається в Європі у V – VI ст. З історичної точки зору формування феодальної держави було пов'язане з виникненням відповідного типу відносин – феодальних, в основі яких лежали відносини сюзеренітету – васалітету, та «феодал – залежний селянин». Поява феодальних держав у Європі істориками пояснюється тим, що для рабовласницьких держав Сходу з великими іригаційними роботами «підходили» саме рабовласницькі відносини, оскільки раби не мали права голосу, майна і були основною робочою силою. Європа не мала необхідності в іригаційних роботах, на яких би була зайнята одночасно велика кількість людей, що сприяло перетворенню домашніх рабів на селян, які були економічно залежні від феодалів. Перші феодальні держави утворилися на руїнах Римської імперії. Так, у давніх германців утворення держави було прискорене завоюванням значних територій Римської імперії. Родова організація не була пристосована для панування над завойованими територіями. Це призвело до розвитку прафеодального (або ранньофеодального) ладу на землі колись-то могутньої Римської імперії.

Ф. Енгельс у роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» [175, с. 123-182] називає три форми виникнення держави: афінську, римську, германську імперії. Шляхом виникнення прафеодальної держави із первісного ладу йшов розвиток і держав на території Європи (Ірландія), в Давній (Київській) Русі, в Азії в арабів і т.д. У Київській Русі формування ранньофеодальної державності супроводжувалося запрошенням на князювання варягів.

Такий короткий екскурс щодо поширення феодального типу держав можна доповнити основними характеристиками власне феодальної держави: «...закріплення соціальної нерівності, відносин сюзеренітету-васалітету; визнання селян, міщан людьми, але економічно

залежними від феодалів; закріплення монополії феодалів на основні засоби виробництва та політичну владу; затвердження власності на землю як основи суспільства [84, с. 52]». Як і в рабовласницькій державі – феодальна держава має кілька підвидів: типи середньовічні – міста-держави (Італія, майя), централізованого типу (територіальні) – уніфіковані бюрократичні (Франція), федеративні (Швейцарія, Нідерланди), локальної централізації (Німеччина, Північна Італія), імперії (Османська імперія, спроба створення Священної Римської імперії, пізніше Російська та Австрійська), що в ході свого остаточного становлення поступово перетворюються з ранньофеодальних монархій у станові монархії зі станово-представницькими зборами, а пізніше набувають своєї останньої найбільш централізованої форми – абсолютної монархії (царська Росія, правління Людовика XIV у Франції). Крім того, існують і феодальні міські республіки (міста-держави Італії). Розглянемо їх більш докладно з позиції формування феодального апарату управління суспільством.

Місто-держава як вид держави було насамперед центром ремесла і торгівлі, як й інші міста світу. Але, на відміну від звичайних міст, в яких більшість його мешканців не брала участі в безпосередньому виробництві продуктів харчування, тобто не займалася землеробством та скотарством, у містах-державах мешканці самі обробляли поля та випасали худобу. Як справедливо зазначає Н.Крохмаль, «структура міста-держави базувалася на територіальних общинах, які входили до общини-держави або групувалися навколо центральної общини-міста. Остання мала той же адміністративний устрій, що й звичайна община (народні збори, рада старійшин, правитель міста). Наприклад, у майя група територіальних общин або центральна община разом з периферією, що від неї залежала, складала основне адміністративне утворення, що за своїми розмахами території відповідало «ному» (Кортес, Діас, Юкатан та інші)».

Територіальні держави або держави централізованого типу як вид цієї історичної форми в історії людства мають кілька форм: уніфіковані бюрократичні, наприклад Франція, що ще з раннього середньовіччя існує як одна територіальна країна; федеративні, наприклад Швейцарія, Нідерланди; локальної централізації, наприклад Німеччина, Північна Італія, що від свого утворення у ХІХ ст. складалися з великої кількості практично незалежних одне від одного політичних утворень, що знайшло вираження і до сьогодні, наприклад, у ФРН у вигляді земель, що мають свої власні органи влади (бундесрати).

На еволюцію держави як історичної форми нормативного рівня значний вплив справили кілька чинників. По-перше, це історичні форми, які існували до появи держави певного типу на різних територіях, що спричинили розвиток певних форм держави. По-друге, це соціальне оточення, яке складалося як із «сусідів», так і з світового співтовариства, що сформувалося на нормативному рівні. Соціальне оточення могло навіть визначати або «нав'язати» розвиток обраної форми держави. Отже, в утворенні кожної держави має значення цілий комплекс причин – економічних, політичних, внутрішніх, зовнішніх, тому що виникнення держави в кожного народу має свої особливості, характеризується певними рисами. Апарат управління суспільством, що формується у феодальній державі має вертикальну структуру відносин сюзеренітету – васалітету, яка пронизує всю феодальну систему.

З появою феодальних держав у V – VI ст. в Європі можна говорити про утворення держави як форми саморегуляції суспільства, оскільки існування рабовласницьких та феодальних держав територіально починає займати значну територію земної кулі. Свідченням цього є те, що якщо розглянути історію Північної і Південної Америки чи Африки, то можна знайти багато фактів того,

що на цих територіях на початку I тисячоліття нашої ери існували протидержавні утворення або рабовласницького, або ранньофеодального типу. Таким чином, держава стає основною формою об'єднання людей, хоча поряд з нею співіснують, за визначенням Н. Крохмаль, й інші форми саморегуляції – корпоративні та конфесійні. Проте ці форми, хоча й існували як самостійні об'єднання, все ж таки були включені одночасно в систему держави та державного управління. Отже, у формі феодального типу держава набуває широкого поширення на території земної кулі, в результаті якого закладається підґрунтя для розвитку інших форм держави.

Наступним кроком у розвитку історичних типів держави стала поява буржуазних держав. Більшість учених датують появу таких держав з XVII – XVIII ст., коли в результаті буржуазних революцій в Англії та Франції формуються нові – капіталістичні – відносини виробництва. Проте поява капіталістичних відносин на території Європи відбулася спорадично ще раніше: вже у XV – XVI ст. в італійських містах-державах, завдяки розвитку як морської, так і сухопутної торгівлі, з'являються перші мануфактури, а в другій половині XVII ст. у Нідерландах відбулася перша буржуазна революція, в результаті якої в Європі почалося формування буржуазного ладу.

Характеристиками буржуазної держави є поступове пристосування старого державного механізму до нових – капіталістичних – умов, зростання ролі права, апарату управління, розширення сфери впливу та функцій держави. Серед підвидів буржуазної держави можна назвати такі: форми держави – конституційна монархія (Великобританія), парламентська (Франція) та президентська (Сполучені Штати Америки) республіки; основна форма держави – буржуазно-демократична республіка, в якій проголошувалася формальна рівність громадян перед законом, декларувалися права і свободи особи. Апарат управління суспільством у цей час стає розгалуженим і

бюрократизується. Тому з позицій організаційного потенціалу держави можна зазначити, що саме в буржуазному типі держави він остаточно формується як апарат управління не лише державою, але й суспільством загалом.

Тут необхідно зробити наголос також на поняття громадянського суспільства, яке при буржуазній формі держави актуалізується. Саме в період існування буржуазної держави починає, на думку політологів і правознавців, формуватися громадянське суспільство.

Визначаючи громадянське суспільство як об'єкт нормативного рівня, варто зауважити, що однозначного підходу до розуміння цієї категорії не існує. Ще Г.В.Ф. Гегель говорив про громадянське суспільство, визначаючи його як антагоністичне суспільство, яке роздирають протилежні інтереси, війна всіх проти всіх. Він виділив три основні моменти громадянського суспільства: 1) опосередкування потреби та задоволення одиничного за допомогою його праці і за допомогою праці та задоволення потреб решти, системи потреб; 2) дійсність того, що міститься в цьому загальному свободи, захисту власності за допомогою правосуддя; 3) піклування про запобігання тому, що залишилося в цих системах випадковості та увага до особливого інтересу як до загального за допомогою поліції та корпорації [44, с. 233]. Гегель виділяє три прошарки в громадянському суспільстві: субстанціональний (до якого належать землероби – дворяни та селяни); промисловий (фабриканти, торговці, ремісники); загальний (чиновники).

Метою такого громадянського суспільства є гасло «кожен для себе», а все інше для окремої людини ніщо. Тому таке суспільство – це опосередкована працею система потреб, що базується на пануванні приватної власності та загальній формальній рівності людей. Розвиток громадянського суспільства передбачає наявність держави як його основи, тому «насправді держава є перше, всередині якого

трансформується сім'я у громадянське суспільство, і сама ідея держави розпадається на ці два моменти... [44, с. 278]».

У сучасних поглядах на громадянське суспільство можна виділити такі моменти: по-перше, воно характеризується тим, що в ньому є місце як для консервативних, так і для радикальних сил, які виступають його необхідними компонентами; по-друге, відносним соціальним консенсусом за системою базових соціальних цінностей (права людини, демократія, плюралізм, правова держава, верховенство закону, власність, соціальна захищеність тощо) та за більш конкретними питаннями практичної політики (система колективних договорів, вирівнювання структури прибутків тощо); по-третє, діалогом різних політичних сил, спрямованих на підтримання, постійне відновлення, відтворення соціального консенсусу у відповідності із соціальними умовами, які змінюються [35, с. 642].

Одне із завдань громадянського суспільства полягає в регулюванні горизонтальних зв'язків, що має здійснюватися з позиції доцільності. Держава повинна бути обмежена правом і в цьому розумінні бути деідеологізованою, оскільки право не буває абсолютно вільним від політичних сил, за необхідності несе в собі елемент ідеології. Громадянське суспільство повинне бути гарантоване правом, яке тому і виявляється ідеологізованим. Таким чином, більшість учених поділяють думку про те, що громадянське суспільство і держава – це дві взаємодоповнюючі складові. Інші, навпаки, вважають громадянське суспільство основою формування держави. На нашу думку, громадянське суспільство є черговим результатом зміни станів соціального процесу, тобто є новим етапом у функціонуванні і розвитку суспільства як соціальної системи. Саме тому воно і виступає об'єктом нормативного рівня системи саморегуляції.

Остаточне формування громадянського суспільства як об'єкта нового рівня можна віднести до ХХ ст., однак у процесі такого

формування можна виділити кілька етапів. До початку XVI ст., коли у Старому світі почали формуватися держави сучасного типу, можна говорити про латентність громадянського суспільства. Починаючи з XVI – XVII ст. виникають соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови появи власне громадянського суспільства, а з кінця XVII і до кінця XIX ст. у найбільш розвинених країнах світу воно вже сформувалося у вигляді держав з початковим капіталізмом, заснованим на приватній власності. З кінця XIX ст. починається третій етап розвитку громадянського суспільства – воно сформоване й існує у більшості розвинутих країн світу.

XX ст. принесло з собою появу нової форми держави – соціалістичної, в основі якої лежав соціалістичний (комуністичний) спосіб виробництва. У такій формі держави, як декларувалося, всі засоби виробництва та влада належали народу. Фактично ж держава й була однією зі сторін, яка формувала відносини «держава – особистість». При цьому державу в даному випадку можна назвати «експлуататором», а народ – тією масою, яка «працювала на державу». Формування соціалістичних держав розпочалося у 1917 р. в результаті Жовтневого перевороту в Росії, перемога якого призвела до появи соціалістичної держави – СРСР. У 1918 р. на теренах Європи відбулося ще кілька подібних соціалістичних революцій (наприклад, у Німеччині), проте вони існували недовго – від кількох днів до кількох місяців – і не змогли за цей час сформувати нові соціалістичні порядки.

Але одним із результатів Другої світової війни стало формування системи соціалістичного табору, до якого увійшла частина країн Східної Європи. Ця система соціалізму була знищена в результаті революцій у 80-90 рр. XX ст. Характерним для цих держав було те, що всі вони існували у вигляді соціалістичних республік, що формувалися «за подобою» Радянського Союзу. Апарат управління суспільством фактично не відрізнявся від аналогів капіталістичних країн, але мав у своїй

основі право кожної людини бути обраним у систему управління державою. Як показала історія, організаційний потенціал держави в соціалістичному типі фактично не мав відмінностей від аналогів капіталістичних (буржуазних) держав і говорити про будь-який розвиток його було б некоректно.

У теорії держави і права сьогодні виділяють ще кілька типів держав, зокрема, державу соціальної демократії як «організацію політичної влади трудівників-власників (які становлять більшість суспільства), що реально забезпечує максимальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації і народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості й солідарності [84, с. 53]». Такої організації на сьогодні у світі ще не існувало.

Ще одним історичним типом є держава соціально-демократичної орієнтації – перехідний тип суспільства, який існує в період переходу від буржуазного типу до соціальної демократії. При цьому типі держави політична влада забезпечує певний консенсус усіх його частин та перехід до утворення умов, потрібних для повного і безперешкодного здійснення основних прав людини і прав нації (народу) та прогресу суспільства на засадах соціальної демократії.

Сьогодні виділяють два різновиди такого типу держав: «а) держави, які існують в економічно розвинених країнах соціально орієнтованого капіталізму (Німеччина, Франція, Італія, США, Японія, Швейцарія); б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу до громадянського суспільства і перетворюються з організацій тоталітарної влади партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (колишні республіки СРСР та ін.)» [84, с. 53].

У світі є чимало народів і націй, що створили свої держави лише у ХХ столітті. Це, зокрема, деякі країни Північної та Південної Америки, Африки, південніше Сахари, та Австралії, в яких перехід до

нормативного рівня відбувся набагато пізніше, оскільки держава як історична форма нормативного рівня виникає у цих регіонах лише в період їх колонізації європейцями. Хоча це не означає, що спроб створення державних утворень до європейської колонізації на цих континентах не було: вони виявилися невдалими, існували нетривалий час. Отже, внаслідок конкретних історичних причин вони або ніколи не мали власної держави, або втратили ранню державність і тривалий час входили до складу інших багатонаціональних держав, відчували національні утиски з боку пануючої влади основної нації (наприклад, Україна у складі дореволюційної Росії). Багато з них зуміли домогтися власної державності у ХХ ст. в результаті реалізації права націй на політичне самовизначення. Ця причина була вирішальною, її супроводжувала характерна для виникнення ранніх держав соціальна неоднорідність суспільства, його суперечливість. Такі держави утворилися в процесі ліквідації імперій, колоній, суверенізації державноподібних утворень. Так, на руїнах колишніх колоніальних імперій в Азії, Африці, Латинській Америці, Океанії з середини 50-х років ХХ ст. виникло понад 90 нових держав. Їх кількість у наші дні зростає. Поповнив ряди нових держав розпад СРСР. До держав, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, належать Україна та інші країни СНД.

Отже, організаційний потенціал держави в сучасних умовах формується на основі трансформації та розвитку вже відомих структур управління, яким належить влада. Слід наголосити на тому, що серед форм державного правління сьогодні існують як монархії, зокрема, необмежені (Саудівська Аравія, Марокко) і обмежені – дуалістичні (Бахрейн, Кувейт), парламентські (Велика Британія, Данія, Швеція, Японія), так і республіки – президентські (США, Аргентина, Мексика, Росія), напівпрезидентські або президентсько-парламентські (Фінляндія, Франція, Україна), парламентські (Австрія, Італія, ФНР).

Таким чином, перехід до нормативного рівня системи саморегуляції у суспільстві відбувався у різні часи, що і на сьогодні спричиняє нерівномірний розвиток держави як історичної форми цього рівня у світі.

Як уже зазначалося у першому розділі, громадянське суспільство нерозривно пов'язане з державою, що виступає суб'єктом нормативного рівня. З формування нормативного рівня у суспільстві остаточно складається нормативна піраміда. Регулятивні норми, що зародилися ще на архетипному рівні, проявилися тут найповніше. До них приєдналися також ідеологічні норми, що потребують від громадян підпорядкування їх практичної та духовної діяльності політичним цілям і завданням держави.

Для нормативного рівня системи саморегуляції характерна регуляція відносин на основі законів як юридичних актів, що закріплюють основні позиції нової форми розвитку і виступають засобами регуляції цього рівня, а механізмом передачі є законослухняність. Цей процес, що виник кілька десятиків століть тому, ще й досі розвивається швидкими темпами. У першу чергу це пов'язано з появою різних антагоністичних груп, інтереси яких і захищає таке політичне утворення, як держава. З розвитком класових суперечностей суспільна думка перестає бути діючим механізмом регуляції і словесна знакова дія починає підкріплюватися силою, якщо не прямою, то опосередкованою, коли за «спиною» слова стоять «особливі загони озброєних людей [79]».

Нормативний рівень системи саморегуляції характеризується такими рисами: в економічній сфері появою «господарської цілісності» та розвитком приватної власності як основи створення інституту держави; в соціальній сфері паралельно з розвитком приватної власності йде процес формування нових прошарків (класи, соціальні групи, страти і т. ін.); у політичній сфері з'являється, як уже було сказано вище,

нове утворення – держава, що регулює відносини між різними соціальними групами. Ця регуляція відбувається на основі управління як складової частини процесу саморегуляції. Процес управління здійснюється через взаємозв'язок двох підсистем – підсистеми, що управляє, та підсистеми, яка управляється; у духовній сфері виникають різні напрямки культури, як матеріальної, так і духовної, нові форми релігії, відбувається процес розшарування культури на елітарну та масову. Крім цього, явище «свобода волі» починає ототожнюватися вже не з усією спільнотою людей, а із свободою окремого індивіда як однієї з цінностей функціонування нормативної форми регуляції.

Виділяючи державу як історичну форму нормативного рівня, треба зазначити, що вона відображає насамперед політичні відносини, й у своїй основі має історичні форми архетипного рівня, що склалися в економічно-соціальних відносинах. Завдяки розвитку такої основи на нормативному рівні системи саморегуляції при утворенні держави виникають її різні історичні форми. Перш за все варто вирізнити історичні форми правового типу на основі ставлення до форм правління в державі та основних інститутів політичної влади (монархія, республіка); на основі державного устрою (унітарні, федеративні, штати, конфедерації); на основі політичних режимів (парламентський, авторитарний, військово-диктаторський та інші).

Крім цієї форми, на нормативному рівні виникають і розвиваються й інші форми саморегуляції, що історично склалися і базуються на механізмі звичаїв та традицій і певною мірою носять перехідний характер від архетипного до нормативного рівня. По-перше, це історичні форми, що виникли на основі релігійних норм, так звані конфесійні форми – релігії (мусульманство, буддизм, християнство тощо), релігійні секти та чернецькі ордени, по-друге, це історичні форми в економічній сфері життя суспільства – корпоративні форми – рицарські ордени, міста, комуни, цехи, гільдії в містах.

Релігія як одна з історичних форм суспільного життя остаточно сформувалася на нормативному рівні. Хоча більшість релігій, на перший погляд, не дуже схожі між собою, все ж можна виділити кілька загальних характеристик цієї історичної форми. Усі світові релігії мають священні книги, які визначають основні канони цієї історичної форми: Біблія – у християнстві, Коран – у мусульманстві, Талмуд – в іудействі, Тіпітака – в буддизмі. Саме в них записані основні положення функціонування зазначеної форми. Ці канони виконуються за допомогою церкви, яка є носієм соціальних норм і системою, яка контролює їх дотримання. Крім того, всі світові релігії є за своєю сутністю монотеїстичними, мають своїх власних засновників та, пройшовши тривалий історичний шлях розвитку, кожна з них поділилася на кілька конфесій [86, с. 114].

Релігійні секти (наприклад, мормони, розкольники, меноніти і т. п.) в основному створювалися як протидія офіційній церкві. Це позначилося не тільки на їх релігійних переконаннях, а й на відокремленні їх від усіх на певній території, в межах якої вони живуть за своїми власними правилами і підкоряються дії власних звичаїв та традицій. Така ізоляція, з одного боку, дає можливість зберегти культурну спадщину цих соціальних груп у тій формі, якої вона набула при своєму створенні. Але, з іншого боку, представники цих сект проживають на території різних держав і є їх громадянами, у зв'язку з чим виникає питання про визнання загальнодержавних регулятивних норм. Кожна окрема секта має свій підхід до вирішення цих суперечностей [86, с. 114].

Ще однією релігійною формою саморегуляції є чернецькі ордени, існування яких регламентувалося статутом. Найбільшого поширення ця форма отримала за середньовіччя. В організаційно-адміністративному відношенні чернецькі ордени будувалися за принципом церковної ієрархії, що очолювалася, наприклад, у католицькій

церкві – абатом (пріором), у православній – ігуменом. Зокрема, у католицизмі першим чернецьким орденом став орден бенедиктіанців, заснований у VI ст. В XI–XII ст. у зв'язку з хрестовими походами виникла низка духовно-рицарських орденів, наприклад, «Орден тевтонських рицарів госпіталю св. Марії в Єрусалимі», орден цистеріанців. До XII–XIII ст. відноситься виникнення жебрацьких орденів, що повинні були послабити вплив на масу віруючих народно-єретичних учень і закріпити вплив католицької церкви. Для боротьби з ідеями Реформації в XVI ст. було створено орден єзуїтів. Створений у 1540 р. в Парижі, він був централізованим об'єднанням у католицизмі. Життя єзуїтів регламентувалося особливим статутом, що затверджувався римськими папами. Вони займалися не стільки релігією, скільки політикою, що призвело до створення в 1610-1768 рр. в Парагваї власної держави [86, с. 114-115].

Корпоративною історичною формою системи саморегуляції є міста, що виникли ще в період держав Стародавнього світу. Поступово вони занепали, і новий сплеск формування міст почався в Європі в IX–X ст. Цей процес ішов кількома шляхами: по-перше, це міста, що виникали на місці давньоримських поселень (наприклад, Флоренція, Мілан, Венеція); по-друге, це міста, що формувалися на «чистому місці» – біля замку феодала, монастиря, що слугували схованкою для населення під час війн та міжусобиць, або створювалися як торговельні центри, бо мали вигоди ринкового обміну, або створювалися як ремісничі центри для обробки сільськогосподарської продукції, або ж – як центри з видобування корисних копалин та обробки металів і т.д. Наприклад, середньовічні міста Європи навіть у забудові відтворювали багаторівневу організаційну структуру: на чільному місці знаходився замок феодала, монастир, навколо яких і складалося місто, або ж у деяких містах існувало кілька різних центрів, що відтворювали певні етапи розвитку історії міста [86, с. 115].

Деякі міста мали свої власні органи самоуправління, що розташовувалися навколо кафедрального собору, центральної ринкової площі та ратуші, де засідали міські збори. Разом ці споруди утворювали діловий, торговий, юридичний, релігійний центр міста, тоді як центрами кварталів були приходські церкви та зали цехових зборів. Міста виявлялися складною асоціацією цехів та гільдій, члени яких, як правило, селилися поряд, що було викликано потребами безпеки, оскільки йшла постійна боротьба між різними цехами. Цех також можна назвати корпоративною історичною формою системи саморегуляції, що мав свій статут, прапор, підтримував вдів та сиріт своїх робітників, виставляв загін військового ополчення, відповідав за оборону певної ділянки стіни або башти, за підтримання їх у порядку, регулярно скликав збори своїх членів у спеціальній будівлі, на святах виступав як єдине ціле. Наприклад, у Сієні до сьогодні зберігся щорічний карнавал, в якому беруть участь 17 історичних кварталів міста зі своїми прапорами, у своїх костюмах, виставляють свої команди вершників та стрільців з арбалета [86, с. 115].

Отже, формування апарату управління суспільством, тобто формування організаційного потенціалу держави з позиції саморегуляційного аспекту, показало, що саме саморегуляція забезпечила в історичному розрізі утворення різних типів, підвидів держави, які відповідали умовам і причинам, що виникали в певний момент часу та певному просторі. Тобто потужність апарату управління суспільством поступово формується з появою рабовласницького типу держави як структура державної влади, що забезпечує функціонування держави як історичної форми саморегуляції. Він набуває якості становлення у феодалному типі держави, коли остаточно оформлюється система державного управління, яка видозмінюється під дією капіталістичних відносин. Потужність апарату управління суспільством за допомогою відповідних органів та засобів примусу формує сучасний тип який

існує й сьогодні. Становленню апарату управління суспільством, тобто організаційному потенціалу держави, сприяють розмаїтість форм державного устрою, форми державного (політичного) режиму та форми державного управління.

2.2. Держава як складова системи саморегуляції соціального організму країни

Розглянувши сутність, зміст і форми організаційного потенціалу держави, спробуємо виявити механізм його реалізації, спираючись на наявність системи функціональних органів між державою і громадянським суспільством, які є рівноправними партнерами у створенні і відтворенні системи саморегуляції соціального організму країни.

Встановивши у попередньому підрозділі зміст поняття «організм», яке увійшло в науковий обіг з появою органіцизму у ХІХ ст., яскравим представником якого був Г. Спенсер, застосуємо його в процесі дослідження саморегуляції соціального організму країни. Перші згадки про суспільний організм як форму існування людини зустрічаємо ще в давньоіндійських Ведах (близько 3.5 тис. років до н. е.). Думка про те, що світ людей являє собою взаємопов'язаний організм, простежується і в іншій давньоіндійській пам'ятці «Махабхарата» (перша половина I тис. до н. е.). В одному з її епізодів говориться про єдину духовну субстанцію, до якої прагнуть усі емпіричні явища.

Пізніше ця ідея була підтримана Платоном, Аристотелем, Т. Гоббсом, О. Контом, Г. Спенсером, К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. Леніним, Е. Дюркгеймом та багатьма іншими філософами. У світовій соціології склався цілий напрямок, що одержав назву органічної школи. Із сучасних дослідників її підтримують Р. Абдєєв, А. Аганбегян, М. Арчер,

В. Андрущенко, В. Бех, В. Воронкова, М. Моїсєєв, М. Михальченко, М. Мокляк, В. Пилипенко, В. Піддубний, В. Франчук, І. Черненко, П. Штомпка, В. Шаповалов та багато інших.

У ХХ ст. ідеї організму знайшли свої продовження в роботах В. Беха [23; 28], який розробив і запропонував науковій громадськості концепцію соціального організму країни.

Для нашого дослідження важливим є те, що соціальний організм країни як оригінальний зміст «другої природи» (соціального світу) має декілька форм виявів, а саме: сутнісну – у вигляді взаємодії людей між собою; функціональну – у вигляді людської діяльності; онтологічну – у вигляді суспільних відносин; логічну – у вигляді знань; субстанціональну – у вигляді інтелігібельної матерії; ноуменологічну – у вигляді фенотипічної інформації; суб'єктивовану – у вигляді природних або сутнісних сил особистості; об'єктивовану – у вигляді соціуму; фізичну – у вигляді слабкого електромагнітного випромінювання або сталого лептонового поля.

Природно, що при системному аналізі варто користуватися всіма його модифікаціями, в той же час при видових аналізах вимагається дотримуватися саме тієї форми, в якій перебуває у даний момент соціальне явище. Організаційна форма вияву постає у вигляді саморегуляції соціальних систем. Саме на ній краще за все розглянути потенційні можливості держави крізь призму забезпечення сталого соціального зростання і становлення інформаційного суспільства у вимірі ХХІ століття. Наше завдання полягає в тому, щоб на основі робіт В. Беха та інших дослідників проаналізувати існуючі тут зв'язки або функціональні органи як канали і механізми реалізації змісту організаційного потенціалу держави.

Розглянемо ці функціональні органи більш детально та охарактеризуємо кожен тип окремо на прикладі типології зв'язків, що запропонована Е. Юдіним [178] і доповнена М. Бойчуком, який досить

ґрунтовно подав взаємозв'язки між державною і недержавною видами влади, а саме: генетичний, онтологічний, морфологічний, функціональний, саморегулятивний, топологічний та технологічний [31].

Для того, щоб пояснити механізм дії держави як атрактора у самовідтворенні соціального цілого, звернемося спочатку до аналізу існуючих тут зв'язків, а потім на евристичній моделі прослідкуємо системну дію держави як атрактора самоорганізації цього локалізованого в межах країни сегмента соціального світу. Як зазначають у своїй праці Ю.Зубок і В.Чупров, для розуміння дії механізмів соціальної регуляції в такому суспільстві важливо визначити характер цього зв'язку. Тобто встановити, що є причиною, а що – наслідком; чи набувають соціальні взаємодії нелінійний характер під впливом невизначеності або, навпаки, невизначений стан соціуму стає наслідком нелінійного характеру соціальних зв'язків.

Як у будь-якій складній системі, в причинно-наслідкових зв'язках невизначеності і нелінійності соціального об'єкта не можна обмежуватися розглядом односторонньої дії одного стосовно до іншого. Ці зв'язки ґрунтуються на відношенні між взаємодіючими чинниками невизначеності і нелінійності. Чинники невизначеності, що характеризують стан соціальної системи, виступають як причина нелінійного характеру зв'язків у цій системі. У свою чергу, чинники нелінійності у формі зворотного зв'язку надають причинну дію на стан невизначеності в системі. Тому взаємодія, будучи одним із типів зв'язку, суттєво ускладнює характер причинно-наслідкових відносин в умовах соціальної невизначеності [68, с. 101-102]. Виходячи з цього висновку, звернемося до унікальних функціональних органів (або зв'язків) структурування, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції.

Зв'язки структурування формують морфологічні канали буття і напрям, в якому організаційний потенціал держави може реалізуватися.

Вони створюють можливості для формування потенціалу держави. Це як вантаж, що піднятий над землею, уже має, як відомо, потенційну енергію, що може в будь-який момент перейти в кінетичну енергію і виконати роботу. Це як зайва фігура на шаховій дошці, що створює матеріальну перевагу одного гравця над іншим. Цей тип зв'язків формує особливу морфологічну структуру в соціальному організмі країни, що отримала в науковій літературі назву гомеостат. Гомеостат – це базисне функціональне поняття механізму обробки інформації. Він реалізується на різноманітних матеріальних носіях.

Гомеостат (Homeostat) – структура управління матеріальними об'єктами, що містить прямі, зворотні і перехресні зв'язки, які забезпечують у процесі своєї роботи підтримання гомеостату, тобто динамічної сталості життєво важливих функцій і параметрів системи. Причиною появи такої структури є розшарування інформації на директивну і виконавчу, що призводить, у кінцевому підсумку, до роздвоєння соціальних систем на ту, якою керують, і ту, яка керує. Тому гомеостатична система – це система, що складається з частини, яка управляється, і яка управляє, коли остання являє собою гомеостат.

Модель гомеостата і його властивості розроблені Ю. Горським і викладені в монографіях, численних публікаціях засідань школи-семінару з гомеостатики, на конференціях, міжнародних симпозіумах і конгресах. У живих системах гомеостат, на відміну від одиниці життя-клітини, виступає як інформаційна одиниця життя, тобто з його наявністю тільки забезпечується кругообіг нежиття [49, с. 172]. При аналізі процесу саморегуляції соціального організму ми не можемо нічого пояснити без використання гносеологічного апарату молодій науки гомеостатики, що системно освоює не тільки орган саморегуляції гомеостату, але і його функції.

Зв'язки взаємодії виникають між державою і громадянським суспільством на основі наявності двох форм влади – державної і

недержавної. Вони утворюють умови динамічної взаємодії, внаслідок чого виникає така взаємодія, що створюється за особливими законами інформаційного спілкування. Держава може реалізувати свій організаційний потенціал завдяки особливій якості директивної інформації. Це обумовлюється двома обставинами. По-перше, така інформація постає перед нами як *цінність*. Це означає, що рух універсуму у вертикальній площині (нагадаємо, що ним може бути духовний розвиток людини, колективів, етносу, нації або народу) ґрунтується, перш за все, на зміні кількості і якості інформації. Останнє означає, що духовне життя розгортається в системі координат «цінності – сенс». Живий організм, як похідний від першої, матеріальної природи, діє в рамках дихотомії «потреба-активність». Нагадаємо, що в матеріальних формах життя цьому відповідають координати «простір – час».

По-друге, держава може і повинна виступати атрактором у регуляції соціального розвитку, оскільки вона має ексклюзивне право на офіційне визнання пріоритету інтересів різних соціальних груп, що складають населення країни. Саме у цьому полягає сутність і зміст політичного керівництва. Для цього вона має: по-перше, право застосувати примус до непокірних; по-друге, інструменти такого впливу – так звані силові структури, в тому числі, армію, розвідку, контррозвідку, міліцію, службу державної охорони, державної безпеки та ін.; по-третє, специфічні форми державного регулювання на відміну від державного управління, що реалізується на основі так званого управлінського циклу.

Тут треба звернути увагу на існуючу різницю між державним регулюванням і державним управлінням, оскільки взаємодія відбувається саме у ході управління, а державне регулювання є саме одnobічним або синергетичним впливом атрактора на життєдіяльність населення країни. Тому саме у взаємодії найбільш рельєфно можна

спостерігати однобічний самоорганізуючий вплив організаційного потенціалу держави на громадянське суспільство, оскільки державне регулювання – це:

- правила і процедури входження в ринок і виходу із нього суб'єктів господарювання, їх створення і ліквідації;
- дозвільна система на проведення певного виду господарської діяльності;
- правила та процедури, що регламентують певні види діяльності, які не підпадають під дозвільну систему;
- контроль за безпекою та якістю продукції;
- контроль за обов'язковими платежами до бюджетів та до державних цільових фондів;
- правила щодо обсягу та процедур подачі обов'язкової звітності;
- регулювання цін;
- антимонопольне регулювання;
- контроль та обмеження щодо грошових та товарних потоків (що стосуються також інвестиційної та зовнішньоекономічної діяльності);
- регулювання зайнятості та використання трудових ресурсів.

Таким чином, регуляторна політика держави, в якій виявляється її організаційний потенціал, детермінує зміст регуляторних актів та сферу адміністративних процедур, зокрема процедури погодження рішень органів влади, консультації з неурядовими організаціями, спостереження за виконанням ухвалених рішень, встановлення адміністративної відповідальності за порушення, в тому числі у сфері державної інформаційної політики. Однак потреби забезпечення ефективної життєдіяльності людини у соціумі вимагають від держави розумного алгоритму поведінки стосовно до громадянського суспільства і вступу з ним у сталу взаємодію.

Зв'язки конфлікту викривають наявність суперечностей між поведінкою держави, що обумовлюється її прагненням провести ті

чи інші реформи в країні, і потребами громадянського суспільства. Конфлікти постійно виникають у будь-якій країні світу. Походження їх також може бути різним. Наприклад, Майдан в Україні виник як результат масового незадоволення громадянського суспільства діями вищого керівництва нашої держави. В Греції і Італії сьогодні населення незадоволене згоранням освіти, у Франції – імміграційною політикою держави. В Америці – наслідками рішень керівників країни у військовій царині, економічній стагнації і розмахом сучасної фінансової кризи. Держава в такому випадку має знайти в собі сили переглянути власну політику і розробити якісно нову ідеологію, знайти сили і ресурси, тобто задіяти, а точніше – актуалізувати нові складові потенціалу або змінити напрями й алгоритми його застосування.

Поглиблення кризових взаємовідносин між державою і громадянським суспільством веде до дезорганізації, що є діалектично протилежним до явища організації. Обґрунтовував його російський учений А. Ахієзер [8]. Сенс дезорганізації полягає в тому, що через неї суспільство інтерпретується з точки зору пронизуючих його ентропійних процесів, постійно порушуючи всі його параметри: форми відносин, елементи раніше сформованої культури, життєво важливі функції соціального організму. Дезорганізація певною мірою присутня завжди, але вона несе в собі небезпеку переходу через якусь межу незворотності.

Дезорганізаційні процеси в суспільстві є природними, об'єктивними, а тому складають необхідний елемент соціального розвитку. Їх природність зумовлена наявністю суперечностей, які досягають у системі різних рівнів інтенсивності. Проаналізувати та спрогнозувати дію всіх дезорганізаційних процесів принципово неможливо. Це теза ґрунтовно розроблена Н. Омельченко: «Ті суперечності, які не досягли певної межі, вирішуються без порушення основних структур системи.

Якщо вони, внутрішні впливи, резонансно взаємодіють із зовнішніми впливами-флуктуаціями, то можуть сприяти виникненню соціального хаосу. Але визначними для еволюції системи до стану соціального хаосу стають ті суперечності, які стосуються вихідних основ системи і не можуть бути вирішені без руйнації існуючих структур та переходу до якісно нових, здатних зняти такі суперечності [106, с. 58]».

Взагалі соціальний хаос як стан соціальної системи має декілька стадій. Вони відповідають універсальним стадіям, які розрізняються в механізмі наростання ентропії. Дезорганізація соціальних структур відбувається поетапно, коли наростає суперечність між процесами дезорганізації та організації, і втілюється в трьох стадіях соціального хаосу. Такими стадіями, на думку дослідниці є: соціальна криза, наприклад, у світовій фінансовій сфері; соціальний вибух (чим тут не типовим є український Майдан?) і деструкція, яка відбувається протягом 2004-2009 років у Верховній Раді України. Соціальна криза як початковий етап соціального хаосу характеризується, на думку цього автора, поступовим саморозпадом структур і сукупностей у соціальному просторі. Система поступово втрачає стан рівноважності. Взаємодія між елементами набуває дисфункціонального характеру. Але соціальна система не втрачає управляючих параметрів і тому вона здатна реформуватися адекватно до нових потреб суспільства в цілому, чи будь-якого його сегмента.

Якщо соціальну кризу не подолано, система переходить до нового наступного стану соціального хаосу – соціального вибуху. Це пікова фаза, коли розпад і розсіювання структур набувають ефекту синергії і спричиняють не поступовий розпад, а обвал. Більшість індивідів, включених у дану соціальну систему, не встигає адаптуватися до змін. Дезорганізаційні процеси з великою швидкістю переростають у деструктивні. Екстремальні умови спричиняють моральні деформації. Це час вибору шляху для саморозгортання соціальної системи.

Система обирає нові параметри порядку (нову владу, нову економічну структуру тощо) і починається самоорганізація якісно нових організаційних структур. Якщо подібних змін не відбулося, соціальна система переходить до наступної стадії соціального хаосу – деструкції.

Для нашого дослідження важливим є висновок Н.Оменченко про сутність деструкції. Під якою розуміється втрата більшістю індивідів розуміння логіки подій, принципів раціонального функціонування. Це період не просто кардинальної зміни цінностей системи, а період їх вакууму. Соціальна система діє незбалансовано і неінтегровано. Більшість підсистем або функціонують автономно, або занепадають й існують за інерцією, руйнуючись з середини. Стан деструкції теж має, на думку Н. Омельченко, два варіанти розвитку. Або це вихід на нові параметри порядку, або розпад і загибель соціальної системи, оскільки в такому випадку організаційний потенціал держави починає діяти в протилежному напрямі і штовхає соціальне ціле до саморозпаду. Отже, стан соціального хаосу має три стадії, які йдуть одна за одною. Новий соціальний порядок може виникнути на будь-якій із них, але вихід із соціального хаосу потребує низки умов, сполучення яких за принципом доміно та ефектом синергії дозволить виникнути новому соціальному порядку.

Рушійною силою організаційних процесів, які призводять до стану соціального хаосу, є діяльність із задоволення потреб більшості населення країни, пов'язана із суперечністю між зростаючими потребами та механізмом їх задоволення. Якщо держава втрачає здатність мобільно реагувати на зростання потреб, реформуючи власні структури, то стану соціального хаосу неможливо уникнути. Отже, якщо ієрархія потреб визначає спочатку виникнення фізіологічних, потім екзистенційних, соціальних, престижних і духовних потреб, то механізм, який веде систему до соціального хаосу, розгортається у зворотному

порядку. Спочатку виникає криза реалізації духовних потреб, відсутність можливостей їх задовольнити, потім, відповідно, престижних, соціальних, екзистенційних.

Якщо незадоволення духовних, престижних і соціальних потреб може спровокувати перший етап соціального хаосу, тобто соціальну кризу, то незадоволення екзистенційних потреб призводить до соціального вибуху. А задоволення екзистенційних потреб нелегальними тіншовими засобами призводить до стану деструкції. Тобто перші симптоми соціального хаосу відчуються в духовній сфері, їх ігнорування є поштовхом для розгортання деструктивних процесів в інших сегментах суспільства, які можуть набути якості незворотних.

Зміст соціального хаосу становлять трансформаційні процеси на етапах руйнації усталених структур, що репрезентують старий соціальний порядок, і виникнення зародків нових структур, які є оптимальними для подальшого розвитку системи. Формою соціального хаосу є стани нестабільності соціальної системи, кризові моменти її функціонування, що характеризуються максимальною напругою, яка збуджує систему до змін. Форма соціального хаосу відбиває співвідношення в системі процесів дезорганізації та організації, обумовлюючи характер необхідних змін: еволюційний чи революційний, модифікаційний чи модернізаційний. Оскільки зміст має своїм компонентом структуру, тобто внутрішню упорядкованість, то зміст соціального хаосу теж має певну «структуру». Розгортання процесів становлення структур відображає вирішення суперечності між змістом та формою, тобто якщо розпорошення структур поглиблюється, то на кожному етапі зміст вимагає відповідної форми [108, с. 60-61]. Конфліктні зв'язки, особливо при їх значному загостренні, здатні звести нанівець організаційний потенціал будь-якої держави, довести

її до банкрутства і саморозпаду соціального цілого, як це у свій час сталося, наприклад, з Римською імперією або СРСР.

Зв'язки породження у структурі системи саморегуляції країни є каналами, якими розгортається організаційний потенціал держави. Держава виступає з ініціативами розбудови різних сегментів життєдіяльності громадянського суспільства і під нові потреби останнього цілеспрямовано проводить політику розбудови власної структури і накопичення власного організаційного потенціалу. Модернізація державного устрою не може надто далеко випереджати розвиток громадянського суспільства, оскільки це веде до встановлення диктатури держави і породження нового Левіафану.

Будучи концентрацією «спільної волі», держава-«Левіафан» зосереджує, як відомо з ідеї Т. Гоббса, в руках правителя (однієї особи або групи) всю суспільну владу, постає як «велика особа». Заперечуючи принцип поділу влади, Т. Гоббс наполягає на її єдності в усіх функціях, проголошує непідзвітність правителя громадянам, зобов'язання підлеглих визнавати себе відповідальними за будь-які дії влади. Єдність держави, суспільства, уряду, народу – головна ідея концепту «Левіафан». Він не тільки не передбачає принципу народного суверенітету, а, навпаки, рішуче його заперечує [47]. За Т. Гоббсом, народ добровільно, за взаємною згодою передає, як відомо, раз і назавжди владу державі і тим самим відмовляється від власних свобод, визнає право суверена не тільки регулювати соціальні і майнові відносини громадян, а й визначати «зміст» їхнього духовного життя. «Левіафан» – цей «смертний бог» – поширює свої прерогативи на всі сфери людського буття.

Ця теза викликала різкі заперечення тих прихильників теорії «договірної держави» (Дж. Мільтон, Ж.-Ж. Руссо), які обстоювали принцип суверенітету народу, проголошували його джерелом і єдиним володарем владних функцій. За оцінкою Ж.-Ж. Руссо, гоббсівське

розуміння держави прирівнює її до в'язниці, де роль головного тюремника виконує сам правитель [120; 121]. І це закономірно, оскільки в такому випадку організаційний потенціал держави значно обмежується якістю бюрократизованого апарату державних службовців, набуває одноманітності у методах і формах поведінки, губить динаміку перетворень у царині організації й модернізації соціального життя.

Зв'язки перетворення сприяють тому, що будь-яка упорядковуюча дія, поштовх до організації з боку держави не залишається без уваги з боку громадянського суспільства. Це обумовлено їх взаємозалежністю як морфологічних цілісностей, що є складовими елементами в структурі органу саморегуляції соціальної системи. Хоча є моменти, коли громадянське суспільство може свідомо чи підсвідомо не виконувати закони, як це сьогодні відбувається в Україні, або ігнорувати ініціативи держави, наприклад держава розпочала війну, а народ країни її не підтримує. Але це у більшості випадків є винятком. Більш закономірною формою співіснування держави і громадянського суспільства є намагання перейти від неупорядкованого стану до більш упорядкованого. Перший стан визначається в термінах термодинаміки та теорії інформації як ентропія, а другий – негентропія. Як відомо, що ентропія в теорії інформації тлумачиться як міра невизначеності стану об'єкта або як міра браку інформації, якщо йдеться про соціальний організм як цілісну систему. Ентропія є функцією імовірності. Її значення наближається до нуля, якщо імовірність наближається до одиниці, і стає нескінченною, якщо імовірність дорівнює нулю [80, с. 690].

Суспільствознавство запозичило ідею соціальної ентропії у виведеному І. Пригожиним в 1945 році так званому четвертому початку термодинаміки, в якому вперше було сформульовано закономірності ентропійних процесів у відкритих системах. Кібернетика

Н. Вінера і загальна теорія систем Л. фон Берталанфі значною мірою обґрунтовуються названою формулою. Соціологія також бере на озброєння поняття ентропії: виходять праці Дж. Міллера (1953), Ротштейна (1958), В. Баклі (1967), в яких аналізується організація соціуму в термінах ентропії і негентропії. Але найбільш фундаментально до проблеми соціальної ентропії підійшов професор Каліфорнійського університету К. Бейлі, який в 1990 році випустив книгу «Теорія соціальної ентропії», а пізніше розвинув цю ідею в роботі «Нові системні теорії в системі соціології» [15]. Як правильно зазначає М. Кузьмін, оцінюючи місце і роль К. Бейлі в розробці проблем соціальної ентропії, саме останньому належить пріоритет у застосуванні даної ідеї до соціології та екології [88, с. 249].

Всупереч столітньому авторитетові ідеї рівноваги, яка панувала, як відомо, в суспільній свідомості з 1850 по 1950 рік і авторитет якої підтримувався зусиллями Г. Спенсера, Т. Гоббса, В. Паретто, Ла Шательє і П. Самуельсона, У. Кеннона і Т. Парсонса, Дж. Хоманса, такі відомі учені, як С. Подолинський, А. Лотка, А. Богданов, Н. Кондратьєв та деякі інші енергійно відстоювали ідею динамічної рівноваги живих та інших самозорганізованих систем. Сьогодні у вітчизняному суспільствознавстві з'явилися, нарешті, перші роботи, в яких розглядаються проблеми соціальної ентропії. Серед авторів А. Ахізер, Г. Гольц, Ю. Канигін, В. Мазур, А. Назаретян, Є. Сєдов, Ю. Сурмін та ін.

Здійснений М.Клаппом вербальний аналіз динамічного стану суспільства з генераторами ентропії (шуми, банальність, дезінформація та ін.) є прикладом продуктивного застосування ентропійно-негентропійної моделі для коректного аналізу людських спільнот на організаційному, психологічному та соціологічному рівнях. Р. Галтинг використав поняття ентропії для аналізу конфліктів у суспільстві і між націями. Л. фон Берталанфі використав даний термін як синонім категорії «порядок». На відміну від названих авторів, К. Бейлі застосовує поняття «ентропія» для

визначення стану системи суспільних зв'язків. Як еквівалент ентропії він тут використовує ступінь присутності життя в даному соціумі. Для заміру рівня ентропії соціуму К. Бейлі вибудував цілий ланцюжок взаємопов'язаних змінних: глобальних (населення, інформація, рівень життя, технологія, організація, середовище проживання), константних мікрозмінних (стать, раса, вік) і змінних мікрозмінних (прибуток, освіта, місце проживання, звички, робота та ін.).

Усе викладене вище прямо вказує на те, що епоха рівноваги закінчилася і настала епоха ентропії, яка несе з собою необхідність і навіть неминучість визнання еволюційних змін системи суспільних зв'язків як послідовності біфуркаційних переходів, в яких держава виступає атрактором, а громадянське суспільство – тим середовищем, що самовпорядковується на основі організаційного потенціалу держави.

Взаємодоповнюваним стосовно до поняття соціальної ентропії є поняття негентропії як міри організованості, упорядкованості соціальних об'єктів. Між негентропією й інформацією проводять аналогію, оскільки інформація, нерозривно пов'язана з поняттям процесу і системи управління, характеризує міру можливості "упорядкування" керованої системи через управлінські впливи на неї.

Зв'язки функціонування формують найбільш повний дискурс вияву організаційного потенціалу держави, оскільки саме тут можна знайти його різні варіації. При цьому організаційний потенціал, а потім і дія держави, полягає у створенні унікального продукту – системи саморегуляції соціального цілого, що характеризується здатністю соціального організму країни самому впорядковувати свої суперечності, які спонтанно виникають у ході повсякденного життя людей. І робить вона це через взаємоузгодження взаємодії людей між собою. Її морфологічний аспект ми розглянули вище, а зараз звернемося до функціонального.

Сутність саморегуляції соціальної системи полягає, на думку Н. Крохмаль [86], у зниженні ентропії соціальної системи або її окремих складових – соціальних підсистем. Це ж саме можна подати як тезу про посилення негентропії суспільства, що означатиме посилення організаційної упорядкованості взаємодії людей у ході культурно-історичного процесу. Сутність у повсякденному бутті може виявляти себе цілою низкою інших ознак, але це її вторинні прояви. Наприклад, проявом сутності саморегуляції може бути посилення цілеспрямованості руху соціальних систем, нарощування жорстокості їх поведінки, зростання темпів протікання соціальних процесів тощо.

Зміст саморегуляції соціальної системи ми розглядаємо, слідом за Н. Крохмаль [86], не як самостійний субстрат соціального явища, а як його внутрішній стан, сукупність процесів, що характеризують взаємодію утворюючих її елементів між собою і з середовищем, та зумовлюють їх існування, розвиток і зміну. У цьому сенсі сам зміст саморегуляції виступає як процес локалізації соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації в часі. Отже, система саморегуляції соціального організму країни є сукупністю елементів та процесів мікрокосму, що набули буття для себе; є центром «другої природи» універсуму, в якому вся соціальна реальність об'єдналася й ідеалізувалася у ході локалізації соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації в часі.

Найдовша локалізація соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації у часі розпочалася з появою держави як історичної форми саморегуляції соціального організму країни. Хоча варто наголосити на тому, що тривалий час існували історичні форми архетипного рівня (Н. Крохмаль), проте ці форми носили характер постійного становлення та розвитку, оскільки людство в первісному суспільстві знаходилося в процесі антропосоціогенезу, результатом якого стала нормативна піраміда (В. Бачинін [12]), яка з

остаточним завершенням процесу антропогенезу перетворилася на систему соціальних норм, що регулювали і регулюють життя суспільства.

Отже, поява держави як історичної форми системи саморегуляції в середині III тисячоліття до н.е. стала відправною точкою для її дослідження вченими-суспільствознавцями, які вважають її основною і чи не єдиною формою організації спільного життя людей. Як правознавці, так і політологи, а за ними і соціологи з філософами аналізують різні типи, види держави, типи політичного устрою, політичні режими, надаючи таким поняттям, як «громадянин», «громада», «громадянський» у контексті співіснування їх з державою другорядного значення. Прикладом цього є тлумачення поняття «громадянське суспільство», яке, на думку більшості вчених, протистоїть державі і з'являється орієнтовно з XV – XVI ст. І лише останнім часом почала розвиватися точка зору, прибічники якої говорять про взаємодопомогу між державою і суспільством. Проте, виходячи з тлумачення поняття «громадянин», можна сказати, що при первісно-суспільному ладі громадянське суспільство існує в латентній формі.

Отже, з вищевикладеного можна зробити висновок, що держава як складова системи саморегуляції соціального організму країни є формою сукупності елементів та процесів мікрокосму, що набули буття для себе, є центром другої природи універсуму, в якому вся соціальна реальність об'єдналася й ідеалізувалася у ході локалізації соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації в часі.

Зв'язки розвитку подають нам портрет організаційного потенціалу держави завдяки таким соціальним явищам, що позначаються поняттями «соціальна зміна», «трансформація» або «модернізація». Так, наприклад, вітчизняна дослідниця І. Предборська зазначила: «Вихідним поняттям соціально-філософського аналізу

нестабільності суспільства варто вважати «соціальну зміну». На відміну від поняття «суспільний розвиток», яке вживається переважно у вітчизняній суспільствознавчій літературі, поняття "соціальна зміна" не передбачає однозначної зумовленості переходу від етапу до етапу, чіткої спрямованості розвитку, вивчає усе різноманіття можливих станів суспільства [114, с. 6]».

Поняття «соціальні зміни» було введено Г. Огборном у 1922 році і з цього часу використовується соціологією для аналізу соціальних процесів. Українська дослідниця Н. Отрешко розподіляє соціальні зміни на трансформацію та репродукцію. Трансформація – це глобальні процеси, що відбуваються на макро- і мегарівнях, це якісні переходи від однієї стадії розвитку до іншої. Репродукування – це зміни, спрямовані на збереження існуючого ладу [108]. Вітчизняний вчений М. Безсонов, розглянувши сучасні трансформаційні процеси, виділив декілька підходів до аналізу трансформацій:

1. Модернізаційний підхід (Г. Амонд, Д. Лернер, С. Верба), в якому основна увага приділяється культурі як чиннику змін.
2. Політико-детермінаційний підхід (Д. Растоу, А. Стефан), який пояснює зміни стилем поведінки політичних лідерів.
3. Культурно-цивілізаційний підхід (П. Штомпка, А. де Токвіль).
4. Структурно-функціональний підхід (А. Уламу, Д. Брунер) [14].

Наприкінці 90-х років ХХ ст. поняття «соціальні зміни» в соціології було замінено на поняття «трансформація», що зумовлено, по-перше, процесами змін у посткомуністичному світі, по-друге, потребою в міждисциплінарних дослідженнях соціальних змін через їх властивість впливати на всі компоненти соціальної системи і потребу створення інтегральної теорії, яка б дала можливість пояснити характер і сутність змін сьогодення.

Трансформація (з латинської – *transformatio*) – це одне з понять, що позначає перебудову, перетворення [134, с. 504]. Трансформаційний період у суспільному розвитку – це особлива стадія розвитку, в якій вимальовується своя структура, свій устрій, свої тенденції і методи регулювання. Трансформаційний процес містить у собі: заперечення суттєвих елементів минулого та їх подолання, висування нових цілей та ідеалів, визначення способів і засобів просування до них. Структура трансформаційних процесів включає в себе низку стадій:

- переоцінка існуючого стану суспільства як кризового та оцінка сутності, змісту і масштабів кризи, що носить системний характер;

- соціальна діагностика, тобто об'єктивна характеристика теперішнього, його коріння в минулому, можливості і шляхи виходу з кризової ситуації;

- демонтаж віджилої системи, ліквідація її очевидних невідповідностей існуючому рівню суспільного розвитку і його тенденціям;

- нове самовизначення суспільства й обґрунтування шляхів подальшого руху.

Трансформаційний процес розпадається на низку послідовних трансформаційних станів, кожен із яких являє собою реально досягнуті зміни в конкретний період часу [140, с. 202].

Подальший аналіз соціальних змін дозволяє виокремлювати і структурну трансформацію, як, наприклад, це робить український дослідник В. Чеботарьов: «Формування підвалин становлення та еволюції суспільних систем і відповідних їм відносин в економічній, соціальній, політичній, правовій, духовній сферах життєдіяльності визначально зумовлює необхідність розробки наукової теорії структурних трансформацій [169, с. 123]».

А. Бергсон увів принцип еволюційного трансформізму, основою якого є «акти творіння». Паралельно С. Александеру вдалося

розглянути розвиток крізь призму уявлень «простір-час». Отже, всі зміни мають відмінні риси. Одні – «результанти» – ті, що можуть бути передбачені. Інші – «емердженти» – є непередбачуваними. Невід’ємним складником трансформаційних процесів є момент стохастичності (випадковості).

Класифікацію трансформаційних перетворень у рамках перехідного періоду дав український дослідник С. Кримський. Вони визначаються як перетворення, що пов’язують два стани стабільної системи, один із яких – вихідний, а інший – результативний. Особливість перехідного процесу – структурна напруга, навіть розхитування вихідних структур.

Отже, виокремлюються такі сутнісні характеристики трансформацій:

1. Інтегральна спрямованість постійно нагромаджуваних еволюційних перетворень і процесів.
2. Єдність дії в ході структурних трансформаційних принципів детермінізму, розвитку, стохастичності.
3. Багатоваріантність та ієрархічність еволюційних змін.
4. Єдність синхронних і діахронних перетворень.
5. Ймовірність висхідних (прогресивних) та низхідних (регресивних) ліній розвитку.
6. Наявність міри, рівнів складності та багатофазності структурних трансформацій.
7. Відносна інваріантність, ймовірність відтворюваності пройдених фаз і деструктивності структурних трансформацій [148, с. 131].

Крім структурних трансформацій, важливе місце в розбудові поняття «трансформація» займає теорія модернізації. Український дослідник М. Михальченко розглядає модернізацію як частину трансформації: «...Трансформація, зміни, розвиток можуть бути зорієнтованими куди завгодно: вперед, назад, вбік, по колу та інше. Модернізація орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, на розробку та реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій. Модернізація – це творчо-перетворювальна

функція (організаційного потенціалу держави – виділено О.М.) розвитку [99, с. 38]».

Транзитологія, як спеціальна наука про суспільні трансформації, робить спробу розподілити соціальні зміни на глобальні трансформації, внаслідок яких виникають зовсім нові соціальні умови, стани суспільства, соціальних інститутів, соціальних структур, і прості трансмутації, що спричиняються лише модифікацією та реформуванням існуючого соціального порядку. Таким чином, з погляду транзитології, трансформація – це якісні зміни в системі суспільства, це процеси, які супроводжуються істотною зміною всієї системи соціальної взаємодії, мереж взаємозв'язку елементів у ній та зміною їх функцій. Такі зміни стосуються підвалин соціальної реальності, адже їх наслідки позначаються на всіх сферах суспільного життя, трансформуючи його найважливіші характеристики. Трансформація – це перехід від накопичуваних ознак нового до порушення старих основ, становлення якісно нового стану або структури. Традиційно трансформація асоціюється з перехідним станом суспільства. Зокрема, З.Краснодембровський пише: «Соціальна трансформація – це період становлення нових соціальних форм, затвердження нових принципів соціального устрою, виникнення нових соціальних інститутів [85, с. 86]». Період соціальної трансформації реалізується й у відповідному соціетальному стані. Соціетальний стан – це функціональна характеристика соціуму, в якій виявляються ті його глибинні особливості, завдяки яким соціуму притаманні ті чи інші сутнісні форми існування [60, с. 112].

Зв'язки управління подають нам унікальність взаємодії держави і громадянського суспільства як двох потужних і здатних до управління суб'єктів за принципом «суб'єкт-суб'єктних» відносин. Ми тривалий час не могли досягнути явище саморегуляції соціального організму, оскільки цьому заважало тривале ігнорування офіційною «марксистсько-ленінською» філософією із суто ідеологічних міркувань

кібернетики як науки, яка одна тільки й здатна розкрити генезу механізму управління як специфічної форми матеріального процесу (руху матерії), замкнутої інформаційними зворотними зв'язками, що забезпечують як збереження сталості системи, так і її саморозвиток [1, с. 293]. Як наслідок такого ігнорування, у філософській та економічній літературі все ще зустрічаються неадекватні визначення управління як лише несиметричного односпрямованого впливу суб'єкта на об'єкт.

У сучасній вітчизняній літературі цей недолік, здається, поступово долається. Так, у працях В. Беха, Ю. Бех, що присвячені саморегуляційній парадигмі освіти як процесу і продукту концептуалізації управління галуззю, у працях В. Беха і Л. Семененко, у докторському дослідженні І. Шавкун [171], яке присвячене філософським проблемам соціального управління, та деяких інших дослідників поступово формується погляд на соціальне управління як на взаємодію двох і більше учасників за принципом «суб'єкт-суб'єктних» відносин. Самоорганізаційний ефект тут має місце з тієї причини, що обидва учасники, які задіяні у відтворенні зв'язків управління в межах соціального цілого, здатні до управління і тому стрижень самоорганізаційного процесу забезпечується саме ними.

Так, наприклад, В. Бех і Ю. Бех [28] вважають, що сутність саморегуляційної парадигми освіти полягає у «суб'єкт-суб'єктних» відносинах, тому що студентська самоорганізація та управлінська діяльність ректорату ВНЗ ведуть до утворення системи ціннісно-сислової детермінації управління навчальним закладом освіти. Тригерним механізмом тут виступає процес широкої демократизації галузі освіти. З одного боку, тут діє культурологічна складова, що відтворюється педагогічними традиціями, а з іншого, – за принципом зовнішнього доповнення тут про себе заявляє смислородження інноваційних змін, що притаманні особистості. Їх взаємодія веде до значної

прибавки у сфері саморозгортання атрибутивних властивостей, що притаманні так званім найпростішим соціальним організмам, до яких автори відносять ВНЗ, який є не виключенням. Залежно від простору, в якому відбувається саморегуляційний процес, дослідники виділяють три його стани: гомеорез, гомеостаз і аутопоезис.

«Аутопоезис» – термін, який ввели у науковий обіг чилійські вчені У. Матурана і Ф. Варела у 1972 році. Він означає «самопородження», «самобудування», «самовідтворення». Так автори назвали узагальнений організаційно замкнутий рекурсивний продукційний процес, що виражає суть живого організму, як особливої динамічної автономії. У. Матурана і Ф. Варела запропонували формальну модель аутопоетичної системи і спеціальний логічний апарат для дослідження подібних самореферентних систем. «Аутопоетична система – єдність, самореалізована завдяки замкнутій організації узагальнених продукційних процесів (синтезу, зв'язування або руйнування компонентів), таких, які та ж сама організація процесів, що генерується за допомогою взаємодії власних продуктів (компонентів), і топологічна межа, що відділяє систему від середовища і виникає як результат того ж самого самоконститууючого процесу [70]». Соціальний організм країни, як цілісність, що має енерго-інформаційну природу, починає пульсувати. Цей приріст якості він має за рахунок того, що «детермінованість життєдіяльності суб'єкта світом, котра відбивається у смислових зв'язках, розвиваючись, переходить у свою діалектичну протилежність – у здатність суб'єкта активно діяти, цілеспрямовано змінювати свій життєвий світ [91, с. 275]».

Л. Семененко, що вивчала ціннісно-смилову детермінацію поведінки особистості в соціальному світі, яка обумовлюється організаційною активністю людини у сфері освіти, також доводить, що вона реалізується шляхом формування «суб'єкт-суб'єктних» відносин [21]. Принцип її саморозгортання полягає у взаємодії

підстави – організаційної свідомості, організаційних знань, умінь і навичок та організаційної культури, з одного боку, а з іншого, – умов, що утворює система адміністративного управління ВНЗ. З позиції особистості, що навчається, – це сукупність стохастичних процесів, заснованих на позасвідомому впливові ідей, сенсу та інших інформаційно-семантичних або логічних структур на інтелектуальну сферу особистості і поведінку студентства, що відбувається у ході навчально-виховного процесу та самоосвіти. З позиції адміністрації ВНЗ – це цілеспрямований процес залучення студентства до реалізації певних функцій, що входять до управлінського циклу, шляхом делегування частини владних повноважень з рівня адміністративного управління (ректорату) ВНЗ на рівень системи студентського самоврядування, що робить його співучасником цілераціонального управління навчально-виховним процесом. Інтегративним процесом тут є динамічна пульсуюча взаємодія циклічного характеру, що веде до становлення системи саморегуляції ВНЗ на основі ціннісної регуляції, обумовленої партнерською співпрацею ректорату з системою студентського самоврядування, з одного боку, – а з іншого, – зі смисловою самоорганізацією особистостей освітян (викладачів, що професійно забезпечують організаційну роботу, і студентів, що зайняті пошуком свого місця в житті і забезпеченням власного ділового успіху в суспільстві).

Очевидно, що причина і наслідок тут міняються місцями. Кожен з учасників навчально-виховного процесу може виступати агентом, що спонукає до дії іншого учасника, за яким автоматично закріплюється функція зворотного зв'язку. Взаємодія стає гармонійною, а система – аутопоезисною, тобто здатною до самовідтворення. Тому не випадково гарним вважається той учитель, якого може обійти учень.

І. Шавкун [171] використала в якості критерію для розмежування складових загальнокібернетичного поля рівні буття: неорганічний

(нежива речовина), органічний (жива речовина) і надорганічний, або соціальний (розумна жива речовина), відповідно до яких складовими загальної теорії управління визнано: теорію управління технічними системами, теорію управління біологічними системами і теорію управління соціальними системами, або теорію менеджменту.

Здійснюючи філософську рефлексію явища менеджменту, авторка зазначає, що воно має такі складові: причиною формоутворення явища визнано поділ праці, в якому найвищим сегментом є виокремлення організаційної діяльності, що має енерго-інформаційну природу; її сутність визначається як цілераціональна діяльність фахівців з менеджменту, або лідерів, на основі ціннісно-сислового субстрату з метою забезпечення сталого розвитку в напрямі виходу планетарного людства у космічне середовище; зміст саморозгортається як організаційна діяльність, що спрямована на прийняття рішень з метою налагодження взаємодії людей та колективів між собою, в тому числі й таких організаційних утворень, як країна, держава, фінансово-промислові групи, окремі промислові фірми, корпорації, нарешті, асоціації громадських організацій, особистості; форми її існування в горизонтальній площині подаються як види, а у вертикальній – як рівні менеджменту; залежно від семантичного фільтра форма може бути: демократичною або тоталітарною, особистісною (самоменеджмент) або колективною (соціальний менеджмент); види менеджменту визначаються сферами їх застосування і тому є необмеженими у диференціації: існує, наприклад, адміністративний, інноваційний, кризовий, інвестиційний, державний, транснаціональний, галузевий, регіональний, корпоративний, фінансовий, нарешті, самоменеджмент; організаційний простір, в якому він функціонує і де утворюються надорганізмені системи на кшталт наддержавних утворень (ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ), суспільство, фірма, корпорації, рід, плем'я, сім'я; часовий вимір визначається

пульсацією систем управління, що детермінується так званим циклом прийняття управлінських рішень; нарешті, тут діє так звана вільна причинність, оскільки учасники соціальної взаємодії наділені свідомістю і є самокерованими і самовідтворювальними суб'єктами культурно-історичного процесу.

І. Шавкун [171] доводить, що теорія менеджменту досягне теоретичного виокремлення в специфічну галузь наукового знання на основі обрання своїм предметним полем «суб'єкт-суб'єктні» відносини на відміну від «об'єкт-об'єктних» відносин у царині теорії автоматизованого управління (ТАУ) і «суб'єкт-об'єктні» відносини в теорії управління біологічними процесами. Це можливо, оскільки вона спирається на організаційну свідомість і психологію, утворює інформаційну базу організаційних знань, формує у менеджерів організаційні уміння і навички, накопичує відповідний досвід. Корпорації мають організаційний клімат/атмосферу, володіють організаційною культурою; головною ідеологемою цієї галузі є людиноцентризм, а її теоретичним ядром виступає доктрина людських відносин; закони і закономірності цього сегмента науки замикаються на загальноєволюційний процес саморозгортання світової спільноти.

Дослідниця подає морфологію менеджменту, що утворюється на основі інституалізації таких соціальних інститутів, як наддержавні утворення (наприклад, ООН, ЮНЕСКО, ОБСЄ), держава, політичні системи, органи місцевого самоврядування, профспілки, політичні рухи і партії, система освіти, культура, наука тощо; головним елементом її є безтілесий суб'єкт – кібернетична система, – що утворена на основі природної семантичної системи – людини, збагаченої штучною комп'ютерною мережею в суспільстві; рівень її розвитку визначається рівнем розвитку інтелекту людини та специфікою етапу НТР; типовою реакцією на управлінський вплив є організація

новостворених структур і переструктурування уже існуючих; атрибутивними рисами морфологічних конструкцій менеджменту є відкритість, динамічність, самовідтворення, здатність до демократизації, гуманізації, деконцентрації, децентралізації, делегування повноважень, екологізації, інтенсифікації та ін.

Отже, І. Шавкун поглиблює ідею про розмежування понять «управління» і «менеджмент», що пов'язані між собою видо-родовими зв'язками і тому мають спільні й відмінні риси на основі не тільки філософських ознак, але й морфологічних, функціональних та когнітивних відмінностей, носіїв управлінського впливу, об'єктів регулювання, технологій регуляційних процесів, розташування органів управління, суб'єктів управління та багатьох інших параметрів.

На основі вищевикладеного ми можемо дійти висновку, що це вже зовсім інший рівень управління, який вимагає іншого параметру управління, ніж влада, що стало виконує функцію у просторі держави або громадянського суспільства як самодостатніх елементів цілого. І такий параметр, звісно, знаходиться – це розподіл влади як параметр управління процесом реалізації організаційного потенціалу держави.

Цей параметр управління має свою специфіку, яка полягає в тому, що, з одного боку, він формується стихійно, а з іншого, – розподіляється між учасниками соціальної взаємодії свідомо. На цій підставі його можна розглядати як специфічну форму управління найголовнішим і найпотужнішим суб'єктом управління – державою. Тож у межах соціального організму країни розподіл влади можна дійсно розглядати як параметр управління системою саморегуляції цілого, оскільки він впливає не тільки на державну владу і владу громадянського суспільства, а й установлює між ними певні пропорції впливу один на одного.

Зв'язки корекції подають механізм взаємовпливу одна на одну державної і недержавної влади за принципом зовнішнього доповнення. На сьогодні ще багато авторів продовжують ігнорувати або ж просто не розуміти визначальної ролі зворотних зв'язків у процесах управління. За твердженням, наприклад, О. Крушанова, зворотний зв'язок «не є найістотнішою ознакою управління [87, с. 247]». Більше того, і «Філософський словник» (1991 р.) [150] тлумачить управління без залучення понять зворотного зв'язку, адаптації та організації. Таке розуміння філософами явища управління лежить не в науковій, а, як і колись, в ідеологічній, конфронтаційній площині, оскільки все ще змістовними вважаються твердження, згідно з якими «на практиці спостерігаються два типи управління: стихійний і свідомий (плановий)». Ясно, що дотримуючись такої заідеологізованої методологічної настанови, неможливо вийти на розуміння сутності явища саморегулювання для процесів саморозгортання соціального організму.

Корекція відбувається завдяки наявності не простого зворотного зв'язку, а негативного і позитивного зворотного зв'язку, що притаманні так званім функціональним системам. Вони притаманні будь-яким живим системам. Відкриття принципу зворотного зв'язку стало видатним відкриттям не тільки для розвитку техніки, але й мало винятково важливі наслідки для розуміння сутності процесів адаптації, управління і організації. Зворотні зв'язки є основним чинником у формуванні системних властивостей і тезаурусу систем у цілеспрямованій поведінці. Принцип зворотного зв'язку Н. Вінер називав «посохом сліпого» і «секретом життя», а французький біолог П. Латиль – «секретом загальної упорядкованості (організованості)». Будь-яка функціональна система при ефективному використанні негативного зворотного зв'язку стає самовдосконалюючою, розвивається еволюційно і не потребує перебудови.

Ціннісна і смислова регуляція у взаємодії, тобто тоді, коли вони виконують функцію зворотного зв'язку одна до одної, роблять соціальний організм країни, регіону, фірми саморегульованою системою. Це детально розглянула Л. Семененко [123]. Вона звернула увагу на те, що сутність стійкості структури навчального закладу залежить від так званого зворотного зв'язку, впливу результатів функціонування системи, в тому числі підведення до неї речовини, енергії та інформації – на характер цього функціонування.

Негативний зворотний зв'язок, зазвичай, стабілізує роботу системи, вона в такому випадку знаходиться у стані відносної динамічної сталості – гомеостазу. Позитивний зворотний зв'язок, як правило, призводить до нестійкої роботи системи. Нелінійний позитивний зворотний зв'язок часто супроводжується досягненням станів нестійкості, наслідки якої для людини можуть бути, залежно від результатів, як бажаними, так і небажаними [75, с. 97-98]. Розвиток через нестійкість і наступне розгалуження (біфуркація) – це реальний феномен, і людина повинна з ним рахуватися.

На нашу думку, специфікою соціальних систем є те, що зворотний зв'язок здійснюється всередині соціальної системи у двох напрямках. Відправником і приймачем сигналів зворотного зв'язку виступає в різних ситуаціях і керівна, і керована підсистема. Продукт діяльності (вихід) керівної підсистеми – нормативні акти, програми, звернення – може або бути прийнятий керованою підсистемою, реалізований безпосередньо у взаємодії (поведінка без зворотного зв'язку), або прийнятий як такий, що не відповідає актуальній меті, але здатен скоригувати мету функціонування керованої підсистеми в бажаному напрямі (позитивний зворотний зв'язок), або відхилений, як такий, що не відповідає меті керованої підсистеми (негативний зворотний зв'язок).

Продуктом діяльності керованої підсистеми є громадська

думка, що притаманна громадянському суспільству. Отримуючи інформацію, що громадяни задоволені існуючим станом, і не відчуваючи необхідності в змінах зверху, керівна підсистема зовсім не реагує на такий стан, лише бере його до уваги (поведінка без зворотного зв'язку). Якщо громадська думка інформує керівну підсистему про невдоволення громадян, їхнє прагнення до змін, то можливе здійснення як позитивного, так і негативного зворотного зв'язку. Негативний зворотний зв'язок передбачає здійснення силових заходів задля подолання відхилення від мети функціонування системи. Позитивний зворотний зв'язок спонукає громадян та їх об'єднання до створення й висловлення власних ідей щодо можливих варіантів розвитку соціальної системи.

Більш ґрунтовно наявність двох контурів зворотного зв'язку в механізмі управління соціальними системами на основі корекційних зв'язків і його взаємодію з ціннісною і смисловою регуляцією можна дослідити за допомогою ідей Р. Абдєєва. У праці «Філософія інформаційної цивілізації» він пише про те, що процеси управління і пізнання є схожими між собою, і механізм управління ґрунтується на двох контурах зворотного зв'язку [1, с. 51]. І. Шмальгаузен же розрізняв і стабілізуючу форму, й рушійну форму «природного відбору, що веде до прогресивних змін [172]».

Щоб прослідкувати механізм самореалізації організаційного потенціалу держави в саморегуляційному вимірі, подамо морфологію системи самореалізації так, як її подали на сторінках політологічних видань В. Бех і М. Лукашевич [92], а потім її модернізував для з'ясування топологічного аспекту влади громадянського суспільства М. Калініченко [71, с. 125-132].

Евристична модель соціального організму країни побудована на основі організмової ідеї устрою соціального світу і її складовими елементами є законодавча, виконавча та судова гілки державної

влади, інтегровані з функціонуванням четвертої гілки влади – громадянського суспільства, або громадської думки. Матеріалом, з якого вона «виготовляється», є знання, що використовують люди як у теоретичному, так і в практичному житті. Соціальне тіло має специфічні атрибутивні властивості такі як колективні почуття, роздратованість, свідомість, самосвідомість, надсвідомість, колективна пам'ять, колективний інтелект, колективний розум та ін. Соціальне тіло активно рефлексує, саморегулюється та змінюється в руслі загальноєволюційного процесу.

Форма існування соціального організму країни є процесуальною, тобто він існує тільки як потік колективної самосвідомості народу. Тому соціальний організм країни як «річ» є єдністю властивостей та відношень, а як існування – єдністю зміни та дії. Під час зміни соціальний організм перебуває «сам у собі», а під час дії виходить за межі «самого себе». На підставі вищевикладеного можна уявити як соціальне тіло країни, пульсуючи саме по собі, накопичує протиріччя, які воно не може блокувати або зняти самостійно. У такому випадку соціальне тіло починає віддзеркалювати найбільш гострі протиріччя у формі специфічного сигналу в зовнішнє середовище для вирішення за рахунок специфічної сили, що не належить йому. Так виникає функція віддзеркалення внутрішніх потреб соціального тіла.

Оскільки в соціальному організмі країни виникає така оригінальна функція, то для її реалізації формується окремий морфологічний орган. Ця закономірність притаманна всьому живому. Він добре нам відомий як система самоуправління країною або управління соціальними процесами. Його закономірно пов'язують із політичною системою, яка виникає та функціонує в межах країни. Провідна роль у ній належить, як відомо, державі. Цілеспрямований процес впливу системи управління на соціальне тіло країни з метою вирішення

протиріч морфогенетичного та функціонального походження дістав назву процесу управління. При цьому соціальне тіло країни, яке до цього часу складалося з економічного, соціального та духовного елементів, «піднімається» над собою й утворює політичну сферу.

Ґрунтуючись на моделі В. Беґа та М. Лукашевича, подамо модель соціального організму країни як сукупність керуючої та керованої підсистем, з урахуванням нашого дискурсу дослідження (див.: рис. 2.1.).

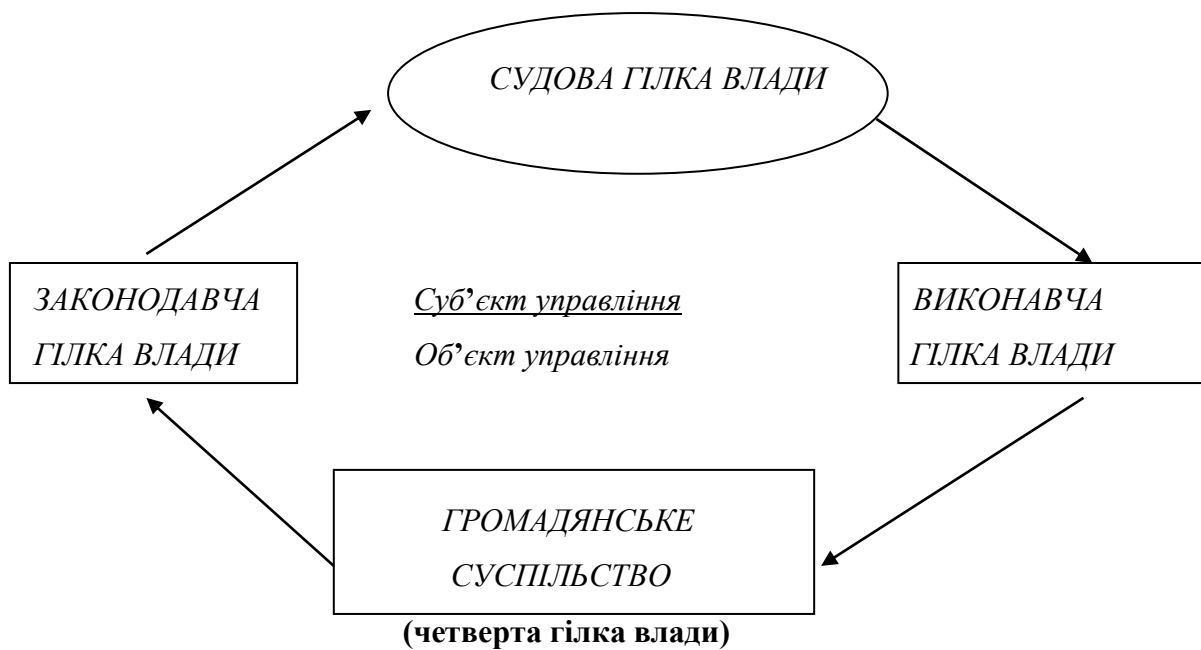

Рис. 2.1. Модель системи саморегуляції соціального організму країни

Оскільки соціальний організм має інформаційне походження, то для обслуговування суб'єкта та об'єкта управління виникає специфічний вид інформації, який дістав назву «управлінська інформація». Потік інформації зверху вниз, тобто від суб'єкта до об'єкта управління, дістав назву директивна інформація, а потік знизу вгору, тобто від об'єкта до суб'єкта управління – виконавча інформація. Між ними складається система комунікаційних зв'язків. Для забезпечення руху або постійної циркуляції потоку управлінської інформації формується система каналів, які отримали в

літературі з управління назву комунікаційних. Для системи саморегуляції фактично характерні декілька джерел детермінації: одне – з боку чисто зовнішніх впливів, друге – з боку її особистої внутрішньої динаміки, третє – з боку її минулого (пам'яті). Тому поведінка соціальної особи дуже важко прогнозується, вона, образно кажучи, «сама часом не знає», як буде вести себе.

На практиці виходить так, що саморегуляція є найбільш складним видом вертикальної взаємодії суб'єктів або соціальних структур між собою. У значенні загального визначення поняття «регуляція» (регулятивний процес) тут розуміється упорядкування соціальних процесів. При цьому під упорядкуванням процесу мається на увазі збільшення нерівності ймовірностей можливих змін параметрів штучно створеної людиною реальності, тобто такий вторинний процес, який, використовуючи поняття ентропії, найчастіше характеризують як антиентропійний, або як процес зменшення ентропії.

Регуляція, будучи процесом вторинним, завжди здійснюється стосовно до визначених первинних процесів і значною мірою залежить від природи цих первинних процесів, а також від специфічного різноманіття впорядкованих видів взаємодій, характерних для визначеного рівня організації універсуму. У даному випадку мова йде про його соціальну фазу саморуху. При цьому сутність регуляції в загальному випадку зводиться до локалізації соціальних процесів, що упорядковуються відносно один одного в просторі і їх циклізація в часі. Окрім цього, слід додати ще оцінку та переоцінку цінностей у соціальних явищах. У цьому випадку регуляція є процесом формування стосунків не тільки між процесами, але й між тими предметами, зміни яких ці процеси складають. Тим самим, коли об'єкти, що упорядковуються, перебувають у русі, його

регуляція є в той же час процесом породження, організації і самоорганізації.

Взаємозв'язки громадянського суспільства та органів державної влади, які тепер можна назвати суб'єктом та об'єктом управлінських відносин, здійснюються через обмін інформацією. Процес глобального обміну інформацією варто назвати інформаційним метаболізмом, який є різновидом соціального метаболізму. Як висновок з цього витікає те, що джерело будь-якої влади полягає у володінні інформацією, яка може бути використана для регулювання соціальних відносин. Особистість, як й асоціації людей, формує та коригує свою поведінку в суспільстві саме на підставі отриманої інформації про стан своїх справ, наміри керівництва, тенденції розвитку навколишнього соціального середовища та ін. При цьому думка про те, що джерелом влади служить насильство, є помилковою. Останнє є лише формою, в якій управлінське рішення втілюється у життя.

Щоб глибше зрозуміти походження та специфіку кожної з гілок влади, треба вивести принцип їх формування та пояснити, яку специфічну функцію вони відтворюють у соціальній регуляції. Для цього треба проаналізувати процес інформаційного метаболізму в системі саморегуляції соціального організму країни, виявити його специфічні фази, показати, що гілки влади є саме тими морфологічними одиницями, які їх обслуговують. Особливість фази інформаційного метаболізму є основою для формування підвиду влади. Іншими словами, законодавча, виконавча, судова гілки влади виникають на основі перетворення змісту та форми інформації, яка циркулює каналами інформаційного зв'язку в соціальному організмі країни. Тому саме тоді, коли стане зрозумілою специфіка функції, на якій базується різновид влади, можна уявити

морфогенетичну структуру різних гілок влади та визначити механізм їх дії.

Тепер проаналізуємо, що відбувається з інформацією під час її руху комунікаційними каналами соціального організму країни. Для цього розглянемо колообіг інформації крізь призму зміни її стану. Така ідеологічна установка допомагає визначитися зі специфікою функцій елементів системи саморегуляції (гілок влади), які вона детермінує.

Рух інформації в системі саморегуляції починається від особистості та соціальних угруповань, які за її допомогою віддзеркалюють свій особистий стан на предмет задоволення нагальних вітальних та соціальних потреб. Така інформація на першому етапі у формі сигналу віддзеркалюється суб'єктом історичної дії у зовнішнє соціальне середовище, в якому вона стає інтересом його стосовно до засобів задоволення таких потреб. Процес віддзеркалення за допомогою засобів масової інформації та депутатського корпусу набуває певної інтенсивності й постійно підтримуваний ними, складає певну соціальну напругу. При цьому таке поле не обов'язково буває конфліктним. Напруженим – так, але не конфліктним.

На другому етапі інформація суттєво змінюється за рахунок того, що набуває нормативної форми. Це досягається завдяки перетворенню інтересів первинних носіїв потреб на моральні та правові еквіваленти.

На третьому етапі нормативна форма починає «тиснути» на носіїв потреб з метою організації специфічного виробництва або перерозподілу ресурсів з метою задоволення потреб. У цьому випадку нормативна форма інформації переходить у форму стимулів для тих же суб'єктів історичної дії.

На четвертому етапі, саме тоді, коли суб'єкти починають практично спрямовувати свою енергію на задоволення потреб,

починається жорстка боротьба за ресурси, засоби задоволення та час. У цьому випадку соціальна напруга досягає апогею і суб'єкти історичної дії не можуть самостійно перетнути «критичні точки».

Таким чином, інформація в системі саморегуляції за час колообігу декілька разів змінює свій стан та спрямованість. На цьому ґрунті виникає можливість виділити чотири специфічні фази її перетворень, які слід розглядати як оригінальні функції саморегуляційного процесу.

Перша фаза є моментом «чистого» віддзеркалення потреб суб'єкта історичної діяльності або громадянського суспільства.

Друга фаза – інтелектуальної обробки різноманіття приватних інтересів громадянського суспільства з метою надання їм нормативної форми.

Третя фаза – перетворення нормативів на форму стимулів для активізації громадянського суспільства на задоволення особистих інтересів шляхом організації плідного матеріального і духовного виробництва або перерозподілу матеріальних та духовних ресурсів.

Четверта фаза – корекція поведінки суб'єкта управління під тиском зворотного зв'язку, що в процесі саморегуляції соціального цілого забезпечує владу громадянського суспільства.

Більш того, на ґрунті цих фаз перетворення інформації в соціальному організмі країни формуються свої морфологічні одиниці – органи системи саморегуляції – які спеціалізуються на їх виконанні. Останні нам добре відомі як гілки влади.

Ефективно діючи, гілки влади роблять соціальний організм країни таким, що саморозвивається. Така його характеристика є цілком вірною, якщо процеси в ньому швидко проходять увесь цикл, характерний для системи, що саморозвивається. Іншими словами, процеси швидко піднімаються з нижнього рівня до рівня

верхнього (віддзеркалюються у ньому) – під кінець виникають засоби самозміни (з підтримуючої або знижуючої моралі, права) і виконавчо-перетворюючих можливостей (техніка, матеріальні ресурси). Ці засоби самозміни починають коригувати те, що відбувається в суспільстві, зміцнюючи його існування, породжуючи необхідні йому для виживання і розвитку нові якості. Тим самим воно намагається піднятися до статусу системи, що саморозвивається.

Кратологічні потреби соціального організму країни природним шляхом сформували систему саморегуляції, що має чотири рівноправні гілки влади: законодавчу, судову, виконавчу і владу громадянського суспільства. Три перших гілки влади входять до складу суб'єкта управління, тобто містяться в структурі держави, а четверта – належить об'єкту управління – громадянському суспільству і розповсюджена по всьому соціальному тілі країни. Тільки функціонуючи у злагоді, вони гарантують якість саморегуляції процесів, що протікають у соціальному організмі країни. Якщо хоч одна якась із них не виконує повноцінно свою функцію, то рано чи пізно настає його параліч.

Законодавча, виконавча та судова гілки влади складають цілісність, яка дістала назву системи державного управління країною. Будучи у протилежності з четвертою гілкою влади, що протистоїть їм у вертикальному вимірі соціального організму країни, вони ведуть особисте життя у складі так званої піраміди управління. Бюрократизація та корупція – найбільш типові їх хвороби. При цьому кожна з гілок влади для забезпечення вищеназваних функцій у механізмі саморегуляції соціального організму країни формує свій специфічний механізм функціонування та розвитку.

Перша гілка влади – законодавча влада – створює механізм нормоутворення, який відомий нам як механізм прийняття законів країни. Для виконання цієї функції законодавча влада має цілу

низку соціальних інститутів та експертів із різних сфер соціального життя.

Друга гілка влади – виконавча влада – створює механізм реалізації законів. Для виконання цієї функції вона спирається на чисельні силові міністерства, спецслужби, аналітичні центри та багато інших соціальних інститутів, які створені для підтримки законності та правопорядку в країні.

Третя гілка – судова влада – забезпечує механізм дії закону на основі зняття суперечностей між смислами як чисто духовними утвореннями та нормами прийнятих законів. Іноді їй доводиться виконувати допоміжну роботу з узгодження норм між собою. Для цього вона виступає експертом у справі нормотворчості та координатором взаємин законодавчої й виконавчої влади, а також цих двох видів влади з об'єктом управління – народом країни.

Четверта гілка влади – народовладдя, володіючи механізмом громадської думки, здійснює функцію самоорганізації у внутрішньому вимірі, а в зовнішньому вимірі вона здійснює функцію соціального контролю за спрямованістю та якістю функціонування управлінської піраміди. При цьому вона працює як механізм зворотного зв'язку, який функціонує як контролююча система.

Отже, система саморегуляції соціального організму країни складається з чотирьох механізмів інформаційного походження, а саме: механізму створення закону, механізму дії закону, механізму реалізації закону, механізму реакції або вивчення стану соціального тіла громадянського суспільства. Механізм розробки й прийняття законів та механізм їх реалізації в нормально працюючій системі саморегуляції є настільки різними, що становлять цілком самостійні явища. Механізм прийняття законів на підставі розвитку потреб народу в практичному житті формується і функціонує на семантичному матеріалі. Механізм реалізації законів, навпаки, на

підставі семантичної основи призводить до оптимального стану практичне життя людей.

Складніше виглядає картина з механізмом дії закону та механізмом вивчення громадської думки, на логіку та зміст яких повинні спиратись у своїх діях як народ, так і його керівники, незалежно від того до якої ланки (законодавчої чи виконавчої) влади вони належать. Останні два механізми обслуговують усі гілки влади одночасно. Перший – через те, що зміст, закладений у закон, не належить нікому, оскільки це логічна константа, а другий – через те, що саме стан соціального тіла є джерелом походження інших гілок влади та об'єктом їх постійної уваги.

Розподіл праці у вищенаведених механізмах досить жорстко детермінує структуру та склад робочих органів системи саморегуляції. Останні відомі нам як соціальні інститути, що функціонують у межах тієї чи іншої гілки влади. Тому структура органів кожної окремої гілки влади детермінується рівнем розподілу праці у механізмі функціонування та розвитку окремої гілки влади. Межа диференціації пролягає через доцільність використання людського та технічного потенціалу.

Вирішуючи завдання дослідження, розглянемо механізм функціонування системи саморегуляції соціального організму. Рух інформації в цьому випадку може початися як від громадянського суспільства, яке становить собою рефлексивну особу, так і від органу управління. Однак ми розглянемо первісний стан, тобто будемо виходити з того, що ініціатива тут належить народу країни. Рух інформації від нижнього рівня, на якому розміщуються соціальні спільноти етносу, має місце завдяки *процесу віддзеркалення*, притаманного як окремій особистості, так і засобам масової інформації, оскільки останні постійно стежать за станом соціального добробуту окремих верств

населення країни, нарешті, завдяки депутатському корпусу, що посідає у виборних органах різного рівня.

Останній виступає найбільш стабільним носієм інтересів населення: регіонів, політичних партій, угруповань громадян за професійними, віковими, статевими та іншим ознакам. Так виникає «Я» громадянського суспільства, яке відокремлює його від соціального середовища. Новою якістю соціального організму, що здійснив таку функцію сполучення, є колективна самосвідомість, самовіддзеркалення. До того ж зрозуміло, що ніякій іншій ланці, крім почуттю «Я» громадянського суспільства, якість «добре»/«погано» не може бути адресовано. Але з такою адресністю воно одночасно передає «Я» свій смисл. Виходить, що якість «добре»/«погано» накладається на народжуюче «Я» і тим самим робить його бажаним або небажаним для соціальної цілісності. Поєднання цих двох типів системних ефектів дає принципово нову якість – *оцінне самовіддзеркалення*.

При цьому зміст процесу віддзеркалення (а це зміст того, що відбувається у внутрішньосистемній конструкції) знято (у філософському сенсі) і сконцентровано в інформації, що рухається каналами вертикальної комунікації; мірою ж його якості є її *цінність*. Остання є тим важливішою, чим точніше у ній зафіксовано стан віддзеркалених структур. Сутність віддзеркалення полягає в тому, що воно містить у собі таку залежність між двома процесами, при якій особливість першого процесу відтворюється у відповідних особливостях другого. Це означає, що між взаємодіючими структурами, завдяки якості віддзеркалення, встановлюється причинно-наслідкова залежність. При цьому, на наш погляд, під впливом нижчої структури на вищу віддзеркалення в останній фіксується у формі семантичного сигналу, а при зворотному впливу – вища структура змінює морфологію нижчої структури або громадянського суспільства. Тому віддзеркалення, що протікає у

зворотному напрямку, має зовсім іншу якість. Воно відоме нам як державне управління.

Сигнал набуває сили тільки в соціальній цілісності, яка досягла певного рівня зрілості, тобто тоді, коли в наявності є певні різновиди структур і коли вони вже мають хоча б найпростішу конфігурацію, тобто між ними склалися функціональні зв'язки, порушення яких згубно впливає на стан здоров'я соціального організму.

Звідси можна зробити висновок, що кожен сигнал процесу віддзеркалення становить собою той чи інший процес родового життя, несе у своїй структурі (прямо або опосередковано) особливості тієї системи або органу, що його породили. Між структурою цієї системи та структурою сигналу виникає специфічна відповідність. Далі сигнал, що досяг системи, підпадає під вплив, вступає з нею у взаємодію. Між ними також формується відношення структурної відповідності. Структура системи, що віддзеркалює сигнал, стає аналогічною до структури сигналу, а через неї – і структури впливаючої системи. Зміна структури цієї системи змінює певною мірою й у відповідному напрямку її природу, характер взаємодії з навколишнім середовищем.

Раціоналізація поведінки соціального організму в зовнішньому середовищі диктується все тим же смислом, раніше вже викликаним процесом віддзеркалення для оцінки стану внутрішніх зв'язків. Тепер, завдяки активізованому смислу, система саморегуляції автоматично виходить на керівництво можливостями соціального організму. Р. Абдеев слушно зазначає: «Оперативна (циркулююча) інформація, що забезпечує сталість структури (у I контурі зворотного зв'язку), проходить відбір на основі цільової функції і перетворюється (у II контурі зворотного зв'язку) на структурну інформацію. Саме тут, на основі цілеспрямованого відбору й

інтегрування інформації, відбувається породження нових структур та їх удосконалення, тобто виникнення і становлення нового із самого процесу [1, с. 57]». Це створення нового саме у взаємодії учасників соціального процесу із зовнішнім середовищем в результаті вибіркового віддзеркалення й відбору інформації про цю взаємодію, тобто так відбувається процес саморозвитку цілого.

Практичні кроки цього полягають у тому, що в процесах управління соціальними системами треба приділяти особливу увагу виявленню відхилень параметрів усталеного процесу від норми, надаючи простір флуктуаціям ініціативи і новаторству, розширюючи горизонти плюралізму думок, з тим, щоб забезпечити широту вибору для виявлення найкращого варіанту прийняття рішень. Відбір відбувається на основі фільтрації суспільної інформації через суспільну ідеологію і смислові поля учасників соціального процесу. Сенса, виступаючи як елемент системи саморегуляції, виявляє вирішальний вплив на всі наявні в соціальному організмі можливості, стверджуючи примат цілісності над усім, що відбувається в її складі. При цьому сенс не зводиться до одиначної мети, а являє собою «певну траєкторію мети, точніше – певний смисловий простір, що як «атрактор» каналізує, консолідує окремі доцільні дії і спонуки в єдине смислове русло, з яким виникає зворотний зв'язок [122, с. 181]».

За рахунок такого зворотного впливу сенсу породжених системних ефектів на можливості соціального організму настає пора його самозмін як цілісності. Усвідомлена необхідність самозмін починає «гнати» процеси у зворотному напрямку – від вияву потреб до прояву можливостей, властивостей ідеологічної і політичної системи. Органом управління «обирається» з безлічі наявних можливостей тільки та, що відповідає збудженому сенсу і загальній ситуації в соціальній системі. Це призводить на практиці до того, що реалізація обраного варіанту змін потребує найменші з необхідних

для задоволення актуальних потреб енерговитрати соціального цілого. Так, у соціальному організмі країни як цілісності виникає системний ефект, оскільки він стає самодостатнім і самовідтворюваним на основі власного змісту й сукупності процесів, притаманних йому. Ця нова якість, як зазначалося вище, має в науковій літературі назву аутопоезису.

Пульсацію соціального організму країни, в якому відбувається взаємодія державної влади і влади громадянського суспільства як двох форм одного і того ж субстрату – влади, можна аналізувати на глибинному рівні як випереджальну активність ціннісної або смислової регуляції, а можна аналізувати як боротьбу суперечностей: багатівікове протистояння традицій і новаторства. Отже, самореалізація організаційного потенціалу відбувається у кожному конкретному каналі або типу зв'язків, що виникають і стало функціонують між громадянським суспільством і державою. Держава має привілеї на основі того, що вона здійснює політичне керівництво і державне управління у вигляді вертикалі.

У спеціальній літературі представлені такі основні інтерпретації змісту поняття політичної влади [50, с. 24-25]: вольове відношення спонуки, насильства; діяльність суб'єктів цього відношення; сукупність суб'єктів цього відношення-діяльності; процес реалізації функцій влади; сукупність (система) інститутів влади, нормативно оформлених (не завжди і не тільки в законі і праві) суб'єктів політичної влади і механізмів їх дії; технологія реалізації функцій політичної влади (принципи, методи, прийоми, засоби).

Виділяють такі істотні властивості політичної влади: універсальність її як основ, умови і засоби життя суспільства; здатність проникати у всі сфери і види соціальних відносин; здатність функціонувати на всіх рівнях соціальної системи, встановлювати і відтворювати

ієрархічність; полісуб'єктність; різноманіття матеріальних і духовних форм; різноманіття персоніфікованих і безособових форм; здатність приймати різний соціальний масштаб; поліфункціональність; інституціоналізований характер; різноманіття ступенів формалізації, інституціоналізації і легалізації; різноманіття засобів здійснення.

Державне регулювання вже істотно відрізняється від державної політики, оскільки це явище характеризується такими категоріями: правила і процедури входження в ринок і виходу з нього суб'єктів господарювання, їх створення і ліквідації; дозвільна система на проведення певного виду господарської діяльності; правила та процедури, що регламентують певні види діяльності, які не підпадають під дозвільну систему; контроль за безпекою та якістю продукції; контроль за обов'язковими платежами до бюджетів та до державних цільових фондів; правила щодо обсягу та процедур подачі обов'язкової звітності; регулювання цін; антимонопольне регулювання; контроль та обмеження щодо грошових та товарних потоків (що стосуються також інвестиційної і зовнішньоекономічної діяльності); регулювання зайнятості та використання трудових ресурсів.

Звідси випливає, що регуляторна політика держави охоплює зміст регуляторних актів та сферу адміністративних процедур, зокрема процедури погодження рішень органів влади, консультації з неурядовими організаціями, спостереження за виконанням ухвалених рішень, встановлення адміністративної відповідальності за порушення, в тому числі у сфері державної освітньої та інформаційної політики. Не випадково в літературі з управління соціальними процесами зазначалося, що вони вибудовані на основі «суб'єкт-об'єктних» відносин. Цьому сприяв жорсткий стиль державного управління і безправ'я цивільного населення країн. Але на початку XXI століття цей алгоритм управління, здається, відходить у небуття.

Громадянське суспільство вирівнюється у правах з державою і перебирає владу у свої руки.

Громадянське суспільство реалізує свою організаційну активність переважно в горизонтальній площині. Загальні потреби громадянського суспільства як соціальної системи зумовлюють виникнення і формування сутнісної характеристики влади – підпорядковуючої сили. Влада як підпорядковуюча сила – це, передусім, суспільне відношення у формі переважання однієї сторони (суб'єкта) і залежності, підпорядкування іншої сторони (об'єкта). Ясно, що в горизонті родового життя людей вона, влада, має іншу природу й інші інструменти, ніж у стосунках «державна – суспільство». Вона ґрунтується на таких абстрактних носіях підпорядковуючої сили, як «сєнс життя» і «здоровий глузд». Форма владних відносин, що тут превалує, сформована за принципом «суб'єкт-суб'єкт». Механізм їх дії визначається угодами між учасниками добровільних ринкових відносин та інститутом свідків.

До недержавної форми влади, як впливає з літератури, належить достатньо великий арсенал владних засобів. Ясно, що її головним інструментом є місцева влада або система місцевого самоврядування, яка зафіксована в XI розділі Конституції України. Тож нас будуть цікавити тільки ті види влади, що утворюють простір громадянського суспільства. Зрозуміло, що мова тут іде про класифікацію влади, яка здійснена за головними сферами суспільства (економічна, соціальна, політична (державна, міждержавна) й ідеологічна (духовна), оскільки родове життя людей відбувається поза державою і топологічно розташоване саме у цій площині.

Висновки до другого розділу

Проаналізувавши теоретичні засади дослідження організаційного потенціалу держави з позицій саморегуляційного контексту, ми дійшли таких висновків:

1. Встановлено зміст поняття «організаційний потенціал держави». Під сутністю організаційного потенціалу держави, ми розуміємо ступінь потужності апарату державного управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону і на органи примусу, сукупність засобів, яка необхідна для забезпечення цієї потужності, що діє за рахунок локальних взаємодій між елементами, які «запускають» внутрішній механізм його самоорганізації. Змістом організаційного потенціалу держави є певна сукупність організаційних процесів, що забезпечується морфологічними органами, які утворюють державу. Форму буття організаційного потенціалу держави визначають різні модифікації впорядкованості, спосіб її здійснення і вираження. Звісно, що зв'язки в різних природно-економічних та соціально-політичних умовах набувають різного співвідношення й форм вираження. Форма організаційного потенціалу держави – це локальні взаємодії між елементами системи саморегуляції соціального організму країни, що спричиняють до дії внутрішній механізм самоорганізації за допомогою сукупності засобів, і визначають різні форми організаційного потенціалу держави.

2. Визначено форми вияву організаційного потенціалу держави через «прив'язку» їх до історичних типів цього суб'єкта. Розглядаючи історичні типи держави, можна зазначити, що фактично вони формувалися зі становленням і розвитком саме ступеня потужності апарату управління суспільством, що наділявся поступово певною владою, яка спиралася на силу закону або на органи

примусу, що формувалися паралельно з державою і використовували систему відповідних засобів для свого панування. Доведено, що повнота реалізації потенціалу залежить від міри демократичності державного устрою і тісноти взаємин між громадянським суспільством і певним типом держави.

3. Обґрунтовано, що державна влада і влада громадянського суспільства здатні вступати у взаємодію між собою. Таку взаємодію слід розглядати як процес, оскільки за природою – це функціональні системи з широким діапазоном зв'язків і як продукт, що виникає в результаті такої взаємодії – система саморегуляції соціального організму країни.

4. Проаналізовано різні види зв'язків між державою і громадянським суспільством: структурні, взаємодії, конфлікту, породження, перетворення, функціонування, розвитку, управління і корекції. Вони забезпечують співіснування державної і недержавної видів влади як складових системи саморегуляції соціального організму будь-якої країни й утворюють потужне кратологічне поле, в межах якого саме й реалізується організаційний потенціал держави.

5. Встановлено, що сукупність зв'язків формалізує поле взаємодії державної і недержавної влади і подає широку картину реалізації і відтворення потенціалу держави за рахунок задоволення існуючих потреб громадянського суспільства і формування якісно нових його форм на основі задоволення старих потреб.

6. Саморегуляційний контекст організаційного потенціалу держави розуміється в роботі як аналіз держави, що є однією з форм системи саморегуляції соціального організму країни, під якою розуміється сукупність елементів та процесів мікросуму, що набули буття для себе, є центром другої природи універсуму, в якому вся соціальна реальність об'єдналася й ідеалізувалася у ході

локалізації соціальної взаємодії людей у просторі та циклізації в часі.

7. Розподіл влади в соціальному цілому подано як параметр управління взаємодією держави і громадянського суспільства, що зводить їх на генетичному, онтологічному, морфологічному, функціональному, саморегулятивному, топологічному та технологічному рівнях. Він виступає оригінальною формою саморегуляції у просторі соціального організму країни завдяки суперечності між державною і недержавною видами влади, що інтегруються у морфології органу саморегуляції цілого – гомеостаті і протистоять одна одній у функціонуванні, забезпечуючи одночасно фази гомеорезу, гомеостазу й аутопоезису соціального цілого.

Отже, «організаційний потенціал держави» є потенційною готовністю і можливістю держави – головного елемента політичної системи будь-якої країни – реалізувати себе в дискурсі саморозгортання системи саморегуляції соціального організму країни. Це відбувається завдяки власним організаційним властивостям, що регулюються розподілом влади між державою і громадянським суспільством і є в синергетичному вимірі параметром управління даного процесу. Його кінцевий результат (продукт) дії може бути з'ясованим лише в довготерміновій перспективі.

РОЗДІЛ 3

ЕФЕКТИВНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

3.1. Критерії ефективності поведінки держави в системі саморегуляції соціального організму країни

Як показано в попередніх підрозділах, організаційний потенціал держави є ступенем потужності апарату і системи спеціалізованих органів управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону або на органи примусу, сукупністю засобів, необхідною для забезпечення цієї потужності. Тому саме остання і може в нашому випадку виступати основою системи критеріїв та показників ефективності поведінки держави. До цього висновку нас приводить визначення й аналіз різних форм держави та її організаційного потенціалу, що дозволяє говорити про можливість вимірювання останнього за допомогою певної системи критеріїв та показників.

Аналіз управлінської літератури показує, що «ефект» і «ефективність» – різні поняття. Економічний ефект – це результат праці людини в процесі виробництва матеріальних благ (кількість випущеної продукції на ділянці, заводі, приріст знову створеної вартості в народному господарстві). Ефективність – це відносна величина, одержана при зіставленні отриманого результату з тими витратами, за допомогою яких він отриманий. Тобто ефект відноситься до витрат.

В управлінській літературі розглядається чотири основні види ефективності – економічна, соціальна, ідеологічна та організаційна. Спробуємо за допомогою зазначених видів ефективності розробити систему критеріїв та показників ефективності поведінки держави з позицій організаційного потенціалу. Спочатку

виявимо оцінку ефективності управлінської роботи. Як зазначає Г. Осовська [107] управлінська праця відноситься до найбільш складних видів людської діяльності, і її оцінка не завжди може бути зроблена прямим шляхом через відсутність формалізованих результатів, кількісної оцінки окремих видів виконуваної роботи. Тому для виміру її ефективності часто застосовуються непрямі методи. На практиці при оцінці ефективності праці працівників управління широко застосовуване поняття «економічна ефективність управлінської праці» є більш вузьким поняттям, тому що являє собою тільки економію живої й уречевленої праці, яка одержується у сфері управління матеріальним виробництвом за рахунок оптимізації і раціоналізації управлінської діяльності.

Для визначення ефективності поведінки держави необхідно встановити критерії і показники, за якими буде проводитися оцінка. Під критерієм розуміють засіб, ознаку або мірило, на основі яких оцінюють поведінку держави. Окремі результати діяльності апарату управління державою є показниками поведінки останньої. Вони носять підлеглий характер стосовно до критерію і є основою при його визначенні. Таким чином, сукупність показників поведінки і буде виражати критерій оцінки.

Для визначення економічної ефективності поведінки держави можна провести паралелі з визначенням економічної ефективності управлінської праці в організації або на підприємстві. Для цього використовуються різні способи: за показниками підприємства (у нашому випадку за показниками розвитку держави – ВВП тощо), організації і функціонування праці управлінського персоналу (на державному рівні – організації і функціонування праці як центральних органів державної влади, так і місцевих), обсягу переданої інформації; за якістю і швидкістю прийнятих рішень (різними органами державної та

місцевої влади); за виконанням функцій управлінських ланок (управлінська вертикаль державних органів влади).

До показників, що характеризують працю у сфері управління, Г. Осовська [107] відносить: зниження трудомісткості обробки управлінської інформації; скорочення управлінського персоналу, термінів обробки інформації; скорочення втрат робочого часу управлінського персоналу за рахунок поліпшення організації праці; механізації й автоматизації трудомістких операцій у сфері управління. Це показники, які вимірюються кількісно. Такі показники у сфері управління, як підвищення кваліфікації управлінського персоналу, якості роботи, поліпшення умов праці, обґрунтованість управлінських рішень, культура управління й інші, не вимірюються чи взагалі вимірюються неповно.

У сфері впливу управлінської праці на виробництво показниками, які мають кількісний вимір, є: приріст прибутку; збільшення обсягів реалізації продукції; зростання продуктивності праці; зниження фондомісткості; збільшення фондовіддачі; прискорення обігу оборотних коштів; збільшення рентабельності виробництва; зменшення невиробничих витрат; зниження трудомісткості продукції; зменшення обсягів незавершеного виробництва; зниження собівартості продукції; економія заробітної плати; зменшення втрат робочого часу; підвищення культури виробництва; підвищення рівня організаційної роботи; поліпшення умов праці; підвищення якості продукції; підвищення кваліфікації виробничого персоналу; зростання технічного рівня оснащення виробництва. У нашому контексті вплив держави на виробництво буде мати опосередкований характер і, відповідно, економічні показники, перераховані вище, не будуть мати прямого відношення до ефективності поведінки держави. Можна сказати, що опосередкованість впливу на виробництво державою буде виявлятися

у формуванні відповідного нормативно-правового поля для діяльності суб'єктів економічної сфери.

Як показано у зазначеній вище роботі, в результаті вдосконалення системи управління підприємства отримують економічний та соціальний ефект: збільшується обсяг і підвищується товарність виробництва; забезпечується ритмічна робота підприємств; досягається економія живої та уречевленої праці; підвищується якість продукції; полегшується і змінюється характер праці; зростає задоволеність працею; скорочується плинність кадрів. Проте не всі елементи економічного і соціального ефекту мають кількісний вираз. Це ускладнює оцінку ефективності управління. При цьому варто враховувати не тільки кількісні, а й якісні показники. Вимірювання потужності апарату управління суспільством як організаційного потенціалу держави матиме, за аналогією, й економічний, і соціальний ефекти: стабільно функціонуюча економічна сфера суспільства забезпечує шанси держави на світовому ринку, підвищує її рейтинг як держави, що має «солідну» репутацію як економічний партнер. Прикладом такого поєднання може стати історія світової та української державності, зокрема у середні віки купці італійських міст-держав вважалися у світі надійними торговими партнерами, які забезпечували функціонування економіки міст-держав за рахунок торгівлі. Протилежним прикладом може бути сучасна Україна як ненадійний економічний партнер, наприклад, у міжнародній інвестиційній політиці.

Хоча управлінська праця (державних та місцевих органів влади) належить до продуктивної, але вона безпосередньо не створює певних матеріальних цінностей і бере участь у процесі виробництва опосередковано, забезпечуючи своєчасне і якісне виконання технологічних операцій. Тому правомірно визначати вплив певних змін в управлінні на кінцеві результати виробничо-фінансової

діяльності підприємств (або ж держави в цілому). Ми згодні з думкою, що тільки працю обмеженої кількості працівників у сфері управління можна оцінити за безпосередніми результатами їх роботи (облікові працівники, друкарки тощо) [107].

Ефективність – це оціночний критерій діяльності колективу працівників у будь-якій сфері, включаючи управління. Тому забезпечення високої ефективності управління є складовою частиною загальної проблеми підвищення економічної ефективності держави. Визначають її на основі загальних методологічних принципів, прийнятих в економіці.

Як показує Г. Осовська існують різні підходи до визначення ефективності управління [107]:

- розраховують синтетичні показники ефективності управління (коефіцієнт оперативності, надійності тощо);
- фактичні дані порівнюють із нормативними, плановими або з показниками за попередні роки (нормативи чисельності апарату управління, продуктивність, економічність управління тощо);
- застосовують якісну оцінку ефективності за допомогою експертів;
- застосовують емпіричні формули для розрахунку показників, що характеризують ефективність управління.

При визначенні ефективності управління обчислюють абсолютну і порівняльну ефективність витрат на управління. Абсолютна ефективність виражається загальною величиною ефекту, одержаного в результаті здійснення заходів удосконалення системи управління виробництвом (державою). Порівняльна ефективність показує, наскільки один варіант ефективніший від іншого, проєктованого або діючого.

Залежно від характеру розроблених заходів об'єктом оцінки ефективності управління можуть бути: управління загалом (система, організація, методи), його структура, рівень використання

управлінської праці, ефективність роботи кожного структурного підрозділу. Для оцінки ефективності управління використовують трудові, вартісні, інформаційні, технічні (технологічні) показники. Найбільш загальні з них – кількісні параметри апарату управління; оперативність роботи апарату управління; надійність й оптимальність систем управління. Оперативність роботи апарату управління відображає своєчасність використання постанов, наказів і розпоряджень вищих організацій, керівників і головних спеціалістів підприємства (у нашому випадку – це органи місцевого самоврядування та державного управління).

Надійність системи управління виявляється у безпосередньому її функціонуванні, яке забезпечує досягнення цілей виробництва. Показники надійності системи такі: безвідмовність (безперервне збереження працездатності), готовність (ефективне збереження працездатності), відновлюваність (швидке усунення збоїв у роботі і відтворення здатності функціонувати в заданому режимі). На практиці висока надійність управлінської системи держави забезпечується при науково обґрунтованій структурі управління та інформаційної системи, раціональній технології процесів управління, правильному підборі і розстановці кадрів, ефективному стилі управління тощо.

Оптимальність системи управління характеризується рівнем застосування сучасних економіко-математичних методів для розробки управлінських рішень, обґрунтованістю співвідношення централізації і децентралізації управління, керованістю підприємства та ін. Керованість підприємства або структурного підрозділу показує рівень забезпечення заданої організаційної стійкості підприємства (цеху, бригади) і своєчасність переведення його з одного кількісного (якісного) стану в інший, що відповідає поставленій меті.

Ефективність організації управління можна оцінити за іншими загальними показниками, які характеризують стан системи управління на підприємстві:

- а) коефіцієнтом якості використання управлінських робіт;
- б) коефіцієнтом стабільності кадрів;
- в) коефіцієнтом, що характеризує співвідношення між темпами зростання обсягу виробництва і витратами на управління.

Як часткові показники, що характеризують організацію праці управлінського персоналу, застосовують також коефіцієнт використання робочого часу і кваліфікації кадрів, коефіцієнт умов праці та організації робочих місць та ін. На підставі зазначених коефіцієнтів визначають зведений коефіцієнт рівня організації управлінської праці.

Для визначення ефективності удосконалення управління використовують і такі показники:

- а) порівняння витрат на раціоналізацію з результатами діяльності об'єкта управління;
- б) співвідношення витрат на удосконалення управління і на сам процес управління;
- в) динаміку витрат на управління порівняно із загальними витратами виробництва.

На практиці для оцінки ефективності системи управління найчастіше використовують три групи показників:

– загальні результативні показники виробничо-фінансової діяльності підприємства – валова продукція в динаміці, вихід валової продукції на одного середньорічного працівника, фондвіддача, прибуток на одного працівника, рентабельність виробництва тощо;

– показники продуктивності управлінської праці – виробництво валової продукції на одного управлінського працівника або на

1 людино-день, затрачений в управлінні, вихід валової продукції на 1 грн. витрат на управління, сума прибутку на 1 людино-день, затрачений в управлінні, тощо;

– показники економічності апарату управління – питома вага персоналу управління в загальній чисельності працюючих і загальному фонді оплати праці, питома вага витрат на управління в собівартості продукції тощо [107].

Для визначення ефективності роботи кожного структурного підрозділу використовують дані про виконання конкретних завдань і рівень досягнення поставлених перед ними цілей. Ми не даремно наводимо такі критерії й показники економічної ефективності управління підприємством, оскільки частково ці критерії та показники можна застосувати і до визначення ефективності поведінки держави. Так, загальні показники, які характеризують стан системи управління на підприємстві, можна використати і до аналізу стану системи державних органів влади та місцевого самоврядування, що буде одним із критеріїв ефективності поведінки держави загалом: застосовувати коефіцієнт якості використання управлінських робіт; проаналізувати коефіцієнт стабільності кадрів, які працюють у системі органів державної влади; визначити коефіцієнт, що характеризує співвідношення між темпами зростання обсягу виробництва (у нашому випадку між темпами зростання обсягів управлінської діяльності) і витратами на управління.

Ще одним із перерахованих показників є, на нашу думку, керованість держави, що показує рівень забезпечення заданої їй організаційної стійкості і своєчасність переведення її з одного кількісного (якісного) стану в інший, що відповідає поставленій меті. Прикладом може стати зміна форми державного правління в Україні на початку XXI ст. з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську.

Не варто забувати і про показник визначення ефективності прийняття управлінських рішень як на рівні держави загалом, так і її окремих частин. Практичним результатом удосконалення системи управління може бути зниження витрат на управління, яке досягається за рахунок скорочення чисельності працівників апарату управління і підвищення продуктивності праці. Проте не будь-яке вдосконалення управління призводить до зниження питомих витрат на управління. Оскільки управління є складовою виробничо-фінансової діяльності підприємств, то свідченням підвищення його ефективності може бути зростання економічних показників господарювання при незмінних або навіть дещо зростаючих витратах на управління.

Не можна не погодитися з таким результатом визначення економічної ефективності поведінки держави, оскільки, дійсно, зниження витрат на управління може досягатися в державі завдяки зменшенню бюрократичного апарату (скорочення кількості департаментів, міністерств тощо), яке досягається за рахунок скорочення чисельності працівників апарату управління і підвищення їх продуктивності праці. Проте, з іншого боку, інколи стан речей вимагає зростання управлінського апарату, що у свою чергу призводить до розширення його організаційної структури.

Оцінюючи ефективність заходів удосконалення організації управління виробництвом, потрібно врахувати, що фактичний ефект від такого удосконалення значно вищий від суми економії витрат на управління. Удосконалення системи управління не тільки призводить до підвищення продуктивності праці управлінського персоналу, а й сприяє кращій організації і підвищенню результативності праці всіх працівників підприємства, зростанню виробітку, скороченню простоїв людей, техніки тощо. Крім того, підвищується загальна культура виробництва та управління, зміцнюється

дисципліна праці, поліпшуються умови, за яких людина повною мірою може розвивати свої здібності.

Ефективність окремих заходів, пов'язаних із раціоналізацією системи управління (зміна структури управління, норм управління та обслуговування, забезпеченості кваліфікованими кадрами тощо), можна оцінити за допомогою факторного аналізу. При цьому треба обов'язково забезпечити елімінування впливу інших чинників на формування кінцевих результатів виробничо-фінансової діяльності підприємств (якість земель, забезпеченість основними фондами, робочою силою, характер спеціалізації тощо).

Отже, економічна ефективність як критерій поведінки держави буде враховувати цілу низку показників, які обраховуються за допомогою математичних та економічних методів і не завжди мають пряме відношення до аналізу ступеня потужності апарату управління. Але саме завдяки цим показникам можна визначити економічну ефективність існуючого стану речей, наприклад поведінку української держави (органів центрального апарату управління та місцевих органів влади) у період глибокої світової економічної кризи, яка поступово «набирає обертів у світі».

Критерієм оцінки ефективності праці працівників апарату управління є також соціальна ефективність, яка через відсутність кількісних вимірів визначається, головним чином, якісними показниками. Критерій же економічної ефективності управлінської праці дає можливість кількісно виміряти ефективність праці в апараті управління. Тому він більше застосовується на практиці.

Перш за все необхідно відзначити, що неухильне зростання соціальної ефективності є кінцевою метою сукупної виробничо-господарської і комерційної діяльності підприємств. З огляду на це, економічну ефективність стовно до соціальної варто вважати проміжною. Саме рівень економічної результативності функціонування

підприємств слугує матеріальною і фінансовою базою вирішення будь-яких соціальних проблем. З урахуванням цієї важливої обставини треба оцінювати соціальну ефективність. Проте об'єктивна оцінка соціальної ефективності зараз наражається на істотні труднощі, пов'язані з відсутністю науково обґрунтованої і загальноновизнаної методики визначення її рівня. Вочевидь, таке явище зумовлене не лише браком уваги відповідних галузей науки до вирішення цієї вкрай актуальної проблеми, але й надзвичайною складністю самих соціальних процесів. Тому за цих умов можна спиратися на дещо інтуїтивне та емпіричне уявлення про принципові підходи до оцінки соціальної ефективності.

По-перше, треба виходити з того, що соціальна ефективність повинна визначатися на двох рівнях: локальному (на тому чи іншому підприємстві її щодо ступеня задоволення певної сукупності соціальних потреб своїх працівників) та муніципальному і загальнодержавному (ступінь соціального захисту людей і рівня забезпечення соціальних потреб різних верств населення з боку місцевих органів та держави загалом).

По-друге, дуже важливим є визначення абсолютних масштабів і відносного рівня задоволення різноманітних соціальних потреб працівників того чи іншого підприємства за рахунок власних матеріальних і фінансових коштів, нагромаджених ним внаслідок виробничо-господарської та комерційної діяльності, застосування нових форм господарювання. До соціальних потреб працівників, які можуть бути задоволені підприємством певною мірою (залежно від наявних можливостей), зокрема відносяться: збільшення розміру оплати праці понад встановлений державою мінімальний рівень заробітної плати; оплата значної частини вартості або надання безкоштовних путівок до лікувально-оздоровчих закладів; дотації закладам громадського харчування підприємства; надання

безповоротної позички на придбання кооперативного житла і зведення дачних будинків; будівництво й утримання власного житлового фонду, баз відпочинку, будинків (палаців) культури, поліклінік, дитячих дошкільних закладів, спортивних споруд; забезпечення нормальних (нешкідливих для здоров'я) умов праці і належної охорони навколишнього природного середовища; направлення на навчання до середніх спеціальних і вищих навчальних закладів молодих працівників із виплатою стипендії, підготовка необхідних для ринково-комерційних структур підприємства фахівців у спеціальних навчальних центрах (інститутах менеджменту, школах бізнесу і підприємництва), стажування керівників і фахівців у зарубіжних фірмах; створення підсобних сільськогосподарських підприємств тощо.

По-третє, при загальній оцінці соціальної ефективності треба враховувати також низку соціально важливих заходів, постійно здійснюваних за рахунок муніципальних (місцевих) і загальнодержавного бюджетів, що формується, як відомо, під безпосереднім впливом існуючої системи оподаткування виробничих та інших прибуткових підприємств, а також їх спонсорської і благодійницької діяльності. Основними з таких заходів є: встановлення і регулювання мінімальної заробітної плати усім категоріям працюючих на підприємствах і в організаціях різних видів та сфер народного господарства; встановлення і виплата пенсій, стипендій, фінансової допомоги багатодітним сім'ям; індексація заробітної плати і пенсій у відповідності до динаміки роздрібних цін на товари споживання; регулювання продажних цін на певні види товарів для населення і вартості комунальних послуг; бюджетне фінансування організацій і підприємств невиробничої сфери; реалізація загальнодержавних соціальних програм тощо.

По-четверте, конкретне визначення рівня соціальної ефективності повинно охоплювати кількісне вимірювання й оцінку ефекту та витрат

з усієї сукупності заходів, зміст і характер яких дозволяє це зробити, а також якісну характеристику і виявлення впливу на ефективність тих груп заходів, за якими кількісне вимірювання прямого ефекту є неможливим. Кількісне вимірювання соціальної ефективності окремих груп здійснюваних заходів зводиться до обчислення непрямого економічного ефекту і витрат на його досягнення з наступним їх порівнянням. Причому єдиної методики розрахунку такого ефекту не існує. Тому в кожному окремому випадку варто застосовувати специфічний спосіб його визначення, який став уже відомим з оприлюднених наукових розробок або ще невідомий, але рекомендується консультантами посередницько-впроваджувальної організації чи фахівцями в цій галузі відповідної управлінської структури підприємства (міністерства, комітету, іншого державного органу влади). Якісна характеристика ефективності певних груп соціальних заходів повинна передбачати більш-менш детальний словесний опис їх реального (можливого) впливу на результативність виробництва і життєдіяльність населення (його окремих верств). За інших різних умов результати кількісного вимірювання соціальної ефективності треба доповнювати якісними характеристиками заходів, що впливають на неї, і на цій підставі формулювати загальні висновки щодо її рівня і динаміки.

У цьому контексті актуальним стає поняття суспільного капіталу. За Дж. Коулменом [82], суспільний капітал означає тип поведінки, що дозволяє членам даного суспільства взаємно довіряти один одному і співпрацювати в процесі створення нових груп та об'єднань. Своє визначення соціального капіталу дає Ф. Фукуяма: «Соціальний капітал – це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії в групах людей. Це може бути як мала група, що складається із двох друзів, які, наприклад, допомагають один одному переїхати на іншу квартиру, або велика група, скажімо,

корпорація, або в деяких випадках суспільство загалом [174]». Дане визначення суттєво уточнює попереднє.

Характеризуючи ознаки соціального капіталу, можна погодитися, що: «по-перше, це завжди продукт організованої взаємодії, тому він має громадську, а не індивідуальну природу. Для володіння соціальним капіталом людина повинна бути пов'язана з іншими, а ці «інші» є фактичним джерелом його переваги. По-друге, соціальний капітал як елемент функціонування організованої суспільної системи не може знаходитися в приватній власності, тобто він є суспільним благом і належить усім членам громадянського суспільства разом. Соціальний капітал, не будучи власністю окремої фірми, входить у структуру активів фірми, але використовується кожним підприємством у міру його можливостей. Тому правомірно порушити питання про зв'язок соціального капіталу з інтелектуальним (людським) капіталом та його місце у структурі активів фірми [89]».

Найбільшими відмінностями між країнами є культурні, хоча немала різниця є і в розвитку громадянського суспільства, рівнях суспільної довіри і співпраці. Готовність до співпраці залежить, значною мірою, від того, наскільки члени даного суспільства спроможні присвятити індивідуальне на користь спільного. Держава завжди була головним чинником суспільного та економічного розвитку. Її роль у запровадженні сучасного законодавства, реформи сільського господарства та економічної інфраструктури зрозуміла. Сьогодні держава своєю надмірною активністю не повинна послабити здатність суспільства до спонтанної економічної активності і підрізати корені громадянського суспільства [168].

Я. Чапутович слушно наголошує на тому, що критерій суспільного групує держави інакше, ніж традиційні поділи світової економіки на три центри, які створюють Сполучені Штати Америки і держави, об'єднані в NAFTA, Євросоюз і Східна Азія на чолі

з Японією. Несуттєвим є також поділ на Японію і нові індустріальні азійські країни, де держава є ініціатором промислової політики, з одного боку, і, знову ж таки, Сполучені Штати Америки і держави вільного ринкового лібералізму, де їхня роль у сфері економіки обмежена до необхідного мінімуму, з іншого боку. Європа перебуває між цими двома полюсами. З точки зору Ф. Фукуяма, варто ділити країни на ті, що мали у своїй історії період політичного централізму і владного усування конкурентів і що мають сьогодні небагато суспільного капіталу, і на ті, де політична влада була розпорошена, і тому вони мають цього капіталу більше. До першої групи належать Франція, Італія, Корея і китайські країни (Гонконг, Тайвань, КНР), де існують труднощі зі створенням великих приватних корпорацій, у приватному секторі домінують малі родинні підприємства, а держава змушена втручатися в економічні процеси, утворюючи державні підприємства.

До другої групи належать Сполучені Штати Америки, Японія і Німеччина, які розвинули корпоративні форми організації і мають сьогодні великі професійно керовані корпорації (наприклад, «Сіменс», «Тойота», «Форд», «Моторола»). Незважаючи на те, що японське суспільство орієнтоване на групове, а американське на індивідуальне, ця риса не є найважливішою, бо обидва характеризуються високим рівнем суспільної довіри. В обох бізнес відокремлений від влади, обидва легко створюють суспільні інституції на вищому, ніж сім'я, рівні.

Країни з невисоким рівнем суспільної довіри, як Франція, Італія і Тайвань, змушені використовувати адміністративні структури для підтримки великих промислових структур, або безпосередніх іноземних інвестицій і спільних підприємств з іноземними партнерами, як у Сингапурі, Малайзії, Таїланді, у центральноєвропейських і південноамериканських країнах. Однак державні підприємства є завжди

менш ефективними і динамічними, аніж приватні, оскільки застосовують в управлінні політичні критерії. Отже, соціальну ефективність поведінки держави можна перевірити за допомогою суспільного капіталу та ефективної роботи органів державної влади.

Окремим напрямом оцінки ефективності реалізації організаційного потенціалу може бути ідеологічний напрям і конкретно – ідеологія сталого людського розвитку. «Сталий людський розвиток» є поняття, яке фіксує індекс якості життєдіяльності суспільства і людини, інтегрує його головні показники, засвідчує рівень ефективності реалізації соціальної політики держави в широкому розумінні й дозволяє здійснити порівняння якості життєвих процесів у різних країнах незалежно від типу соціальної системи та форми власності, на якій вона базується. Характеристика «сталого» людського розвитку означає стабільність реалізації відповідних критеріїв і показників.

Головними пріоритетами ідеології сталого людського розвитку є: збалансованість економічного життя суспільства; зайнятість населення та соціальний захист; екологічна ситуація; демографічна характеристика суспільного розвитку; харчування та охорона здоров'я населення; охорона довкілля; освіта та інформаційні процеси; організація влади та управління. Реалізація ідеології сталого людського розвитку в суспільствах перехідного типу має суттєві особливості. Вони обумовлені, по-перше, залишковими обставинами життєдіяльності суспільства, які склалися в системі колишніх соціальних координат; по-друге, дестабілізацією основних вимірів якості життя, обумовлених розривом минулих збалансованих зв'язків; по-третє, проблемами самостійності й пошуками нових пріоритетів; нарешті, глибокою інертністю свідомості значної маси населення, яке звикло керуватись іншими цінностями.

Головною умовою забезпечення взаємозв'язку пріоритетів сталого людського розвитку є збалансована соціальна політика держави. Структура та принципи реалізації державної соціальної політики, досвід розвинутих демократичних держав, шляхи та напрями здійснення соціального захисту населення в Україні передбачають зокрема: а) формування правової культури населення; б) здійснення економічних перетворень; в) розробку і впровадження програми конкретних заходів соціального захисту населення.

Усвідомлення цінності пріоритетів людського розвитку розглядається як соціальне завдання перехідного періоду в бутті будь-якої країни. Неувага до людських цінностей завжди обертається значним соціальним злом. Визнання їх пріоритетності тому має стати масовим, елементом суспільної та індивідуальної свідомості кожної людини. Це має здійснюватися через різноманітні форми освіти, культури і виховання, зокрема нарощування показників інтелектуального розвитку нації до рівня їх відповідності розвинутим країнам світу; приведення змісту освіти у відповідність до найновіших досягнень у галузі науки, техніки та педагогічної практики; переорієнтація освіти на підготовку фахівців, здатних жити і працювати в ринково-демократичних умовах; формування фундаментальних цінностей тощо.

Парадигма ідеологічної ефективності є відносно новою в сучасному суспільствознавстві. Але її корисно проаналізувати, оскільки деякі автори подають самореалізацію організаційного потенціалу держави через поняття «прогрес», «регрес», «цілісність соціальних систем», «сталий соціальний розвиток» та ін., при цьому спостерігаються певні складнощі у використанні прогресу як міри самореалізації організаційного потенціалу держави. І. Чайка [166], наприклад, обґрунтовує, що цілісність соціальної системи є чинником її прогресу, оскільки генетична цілісність забезпечує

збереження соціосистемної ідентичності, структурна та компонентна цілісність сприяють успішному формуванню цілей розвитку суспільства, постають умовою реалізації сформованого суспільного ідеалу.

Перспективним, на нашу думку, є розгляд розвитку як критерію ефективності самореалізації потенціалу держави. Тут можна виділити три групи концепцій, автори яких стверджували, що:

1. Прогрес є основним напрямком суспільного розвитку, регрес же відіграє незначну роль і може впливати лише на темпи прогресу (просвітительська концепція прогресу; діалектичний ідеалізм Г. Гегеля; діалектичний матеріалізм К. Маркса; концепції М. Драгоманова та І. Франка; позитивізм М. Ковалевського; концепція індустріального та постіндустріального суспільства; неомарксизм). У рамках цієї групи теорій виділяються ті, в яких прогрес розглядається, як кінцевий процес (Г. Гегель, К. Маркс), та ті, в яких прогрес вважається безкінечним (просвітителі).

2. Основним спрямуванням людського розвитку є регрес (концепція «золотого віку» Гесіода).

3. Прогрес є одним із можливих напрямків суспільного розвитку (концепція морфогенетичного конструювання М. Арчер та І. Баклі, теорія активного суспільства А. Етціоні).

Інший напрямок у теоріях розвитку представлений концепціями А. Тойнбі [140] (а також інших авторів цивілізаційного підходу до аналізу історії людства) та Л. Гумільова [52; 53], які вважають, що соціальні утворення – цивілізації у А. Тойнбі чи етноси у Л. Гумільова – мають свій життєвий цикл і розвиваються від народження до занепаду. Протягом певного часу від народження їх розвиток є прогресивним, потім – регресивним. Автори зазначають наявність певної спорідненості між окремими макросуб'єктами історії.

Щодо критерію прогресу, то він визначався авторами окремих концепцій залежно від того, яку із сфер суспільного життя вони вважали такою, що справляє визначальний вплив на інші. Саме тому діалектичний матеріалізм вважає критерієм прогресу рівень розвитку продуктивних сил, а просвітителі – прирощення якості і кількості знання. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. філософи та вчені звернули увагу на той факт, що прогрес має бути всебічним і тому не можна вважати критерієм прогресу успіхи у розвитку окремої суспільної сфери. Це зазначили, зокрема, Е. Тейлор та Е. Фромм. Е. Фромм вказав, що критерієм прогресу є всебічний розвиток суспільства, що забезпечує свободу людини [158, с. 136]. Отже, можна сказати, що свобода індивіда збільшується через розширення кількості і складності тих взаємодій, в яких він бере участь, та інститутів, що їх регулюють. А це, у свою чергу, відбувається за рахунок удосконалення структури суспільства як соціальної системи.

Виходячи з проведеного аналізу, можна вважати критерієм суспільного прогресу постійне вдосконалення структури соціальної системи в напрямку виникнення нових видів взаємодій у всіх суспільних сферах, які регулюються (а іноді і породжуються) новими інститутами, визначаються новими цілями, виробленими в процесі інформаційної взаємодії. Це позитивний висновок з огляду на предмет нашого дослідження, але він потребує додаткового вивчення.

Ґрунтуючись на отриманих висновках, звернемося до аналізу політичних критеріїв ефективної поведінки держави. Напрямки публічного адміністрування дев'яностих років минулого століття відображає концепція ефективного управління (Good Governance), яка враховує суспільний контекст у реформуванні публічної адміністрації, а саме у сфері доведення до універсальних стандартів, таких як професіоналізм, політична нейтральність, порядність, уникання конфліктів інтересів. Відправною точкою в цьому випадку є думка,

що сфери громадської адміністрації і бізнесу принципово відрізняються між собою, тому цей спосіб їх організації і функціонування повинен бути іншим. Саме поняття «добре управління» охоплює демократичну й ефективну систему управління, успішно діючі громадські інституції, відповідну якість громадських послуг та вміння пристосуватися до нових суспільних потреб. Добре управління вимагає довіри суспільства до уряду, передбачаючи принципи прозорості, особистої порядності, високих етичних стандартів, дотримання закону, відповідальності, доступу і солідарності з громадянами.

Згідно з висунутою А. Шиком ідеєю правильної держави (*performing state*), важливе значення мають припливи інформації та енергії, а не структура, яка «впаюється» в суспільство і створює з ним функціональний зв'язок. Щоб зберегти своє нормальне функціонування, держава постійно пристосовується до умов, що змінюються, постійно підтверджує цілі. Правильне надання громадських послуг вимагає децентралізації влади, використання ринкових механізмів, включення неурядових організацій у процес планування і надання громадських послуг та співпраці з міжнародними організаціями.

Лише небагато країн виконують критерії нормально функціонуючої держави. Причинами цього є відсутність конкуренції у сфері суспільних послуг, негнучкість положень й адміністративних процедур та політизація громадської адміністрації. Країни не завжди можуть користуватися можливостями, які створює технічний прогрес. У розвинених країнах концентрація на результатах веде до зменшення дистанції між дійсною правильною державою і правильністю, яку можливо досягнути. У свою чергу, слабше розвинені країни отримують більше користі від традиційних адміністративних врегулювань, ніж від упровадження принципів держави, що нормально функціонує. Тому всі зміни, спрямовані на побудову нормально функціонуючої держави, потрібно впроваджувати обережно, щоб не довести до

демонтажу існуючих структур та адміністративних установ. Потрібно радше розвивати основні вміння і здібності адміністрації, працевлаштовувати і гідно оплачувати службовців та пропагувати відкритість для громадян. Краще функціонування держави настане самостійно, без виразної орієнтації на результати.

Бюджетні обмеження змушують державу до редукції витрат. Зростання очікувань з боку суспільства роблять орієнтацію на клієнта і на покращення якості наданих послуг. Зростаючі вимоги щодо ефективності та продуктивності вносять зміни в методи управління людськими ресурсами, зокрема поєднанням критеріїв оцінки і винагороди стосовно до одержаних результатів. З кінця 80-х років ХХ ст. спостерігається відступ від окремих положень, які регулюють роботу державних службовців на користь закону про працю. Контракти мають короткотерміновий характер, колективні угоди часто є менш корисними від положень закону про працю. Укладення чергового контракту на термін залежить від ефективності, що збільшує мотивацію до кращої роботи. Наскільки «старий» службовець суворо застосовував закон, який був самоціллю, настільки «новий» службовець мусить бути зорієнтованим на громадянина і на якість послуг, які він надає. Уніфіковане управління персоналом поступається індивідуалізації та врахуванню більш високого рівня компетенції службовця, поєднанню його кар'єри з індивідуальними досягненнями, які підтверджуються в циклічно проведених оцінках, та заохоченню до структурної й функціональної мобільності, в тому числі до набуття досвіду в приватному секторі. З точки зору службовця кар'єра на державній службі є менш передбачуваною.

Традиційний дихотомічний поділ на модель кар'єри і посад не відповідає дійсності. Важливими є два критерії – індивідуалізації й делегування. Індивідуалізація вимірюється рівнем, в якому правила й практика управління стосуються безпосередньо до особи, а не до групи.

Вона виявляється в процесі відбору, у типі укладених угод, у врахуванні стажу працівників, у способі управління та встановленні оплат. Делегування, у свою чергу, визначає місце, в якому приймаються стратегічні рішення – на центральному щаблі, в міністерствах/департаментах, чи на нижчих рівнях адміністрації. Наприклад, у Польщі існує департаментська система, яка характеризується низьким рівнем індивідуалізації та значною фрагментацією управління людськими ресурсами в державному секторі. Наявні значні відмінності в оплаті праці між різними міністерствами, а розвиток професійної кар'єри державних службовців відбувається переважно в межах одного міністерства. До слабкості цієї системи зараховується недостатність мотиваційних інструментів, низька мобільність між міністерствами та відсутність прозорості у підвищеннях по службі. Згідно з рапортом ОЕСД, польська система «не є настільки індивідуалізована, щоби виробити почуття єдності між службовцями, а разом з тим надто департаментська, щоби уможливити природне цілісне управління всіма службовцями [168]».

В процесі глобалізації держави конкурують між собою за якість еліт. Державна служба може мати вирішальне значення при прийнятті економічних рішень. Інвестиції і капітал є керованими зазвичай там, де є краща державна служба. До ролі еліт належить розпізнати потреби й перевірити, щоб на території їх країн іноземні інвестори знайшли найкращі умови для проведення діяльності й власне там розмістили свій капітал.

Поряд з економічною, соціальною та ідеологічною ефективністю в управлінській літературі існує й організаційна ефективність. Управління, як і будь-який інший вид діяльності, вимагає конкретної оцінки, визначення його ефективності. Авторитетні дослідження, які були проведені західними фахівцями, давали розбіжні висновки стосовно впливу управлінського персоналу на ефективність організацій. Лише

недавно провідні компанії визнали, що менеджери здатні зробити вирішальний внесок у досягнення організаціями успіху.

Визначення рівня ефективності управління організацією є проблемою, що пов'язана з істотними об'єктивними труднощами, характеризується значною кількістю методологічних підходів та викликає чи не найбільш активну дискусію серед дослідників і фахівців-практиків. Досить зауважити, що в більшості визнаних підручників з менеджменту ця тема відсутня взагалі, а основну інформацію щодо ефективності управління можна знайти лише у спеціалізованих виданнях. Вивчення даної теми доцільно розпочати з розгляду сутнісного змісту категорії «організаційна ефективність» та усвідомлення ролі менеджерів у підвищенні ефективності функціонування організацій. Найповніше ці питання висвітлені в роботах Дж.Л. Ібсона, Д. Іванцевича, Д.Х. Доннеллі, Б.З. Мільнера та деяких ін.

На будь-якому рівні організації менеджери намагаються досягати високих результатів. Однак загальна згода щодо змісту категорії «ефективність управління» відсутня. Відмінності у визначенні управлінської ефективності відбивають прихильність різних авторів до однієї з концепцій організаційної ефективності, що описані нижче. Цільова концепція відображає погляд на ефективність діяльності організації, що підкреслює центральну роль досягнення мети як критерію для оцінки ефективності. Численні управлінські методи ґрунтуються на цільовій концепції. Проте, незважаючи на свою привабливість та зовнішню простоту, застосування цільової концепції пов'язане з низкою завдань:

- 1) досягнення мети не завжди є легко вимірюваним;
- 2) організації здебільшого намагаються досягти декількох цілей, частина з яких суперечлива за змістом або гальмує виконання інших задач;

3) спірним є саме існування загального набору «офіційних» цілей для усіх членів організації.

Згідно з цільовою концепцією організаційної ефективності розроблена цільова концепція ефективності управління організацією. Вона ґрунтується на думці, що головною метою діяльності будь-якої системи управління є досягнення організацією встановлених цілей її основної діяльності найбільш раціональним (економічним) способом. Відповідно до неї ефективність управління вимірюється ступенем досягнення організацією показників, що характеризують головні цілі її діяльності. У деяких авторів визначена за цією концепцією ефективність управління має специфічну назву: широка ефективність управління або результативність управління.

Системна концепція організаційної ефективності передбачає визначення основних елементів в організації («входи – процес – виходи») і необхідність її адаптації до умов системи більш високого рівня, частиною якої вона є (зовнішнього середовища). Вона пояснює, чому ресурси повинні використовуватися для діяльності, яка безпосередньо не пов'язана з досягненням мети організації. Головною передумовою ефективного управління є усвідомлення менеджерами аксіоми, що організації, якими вони керують, – це складні відкриті системи. Тому концентрація уваги тільки на продуктах (товарах та послугах) прирікає організації на невдачі в умовах конкурентної боротьби.

Системна концепція ефективності управління організацією передбачає, що ефективність управління характеризує ступінь адаптації організації до свого зовнішнього середовища. Концепція організаційної ефективності на основі досягнення балансу інтересів акцентує увагу на відносній важливості різних групових та індивідуальних інтересів в організації (на відміну від цього, цільова концепція підкреслює, що організації віддають перевагу досягненню

загальноорганізаційних цілей). Організація є ефективною настільки, наскільки вона задовольняє інтереси групи, що контролює найбільш важливий на даний момент ресурс. Цю концепцію можна використовувати для комбінування двох попередніх із метою більш достовірного визначення організаційної ефективності.

Оцінка ефективності управління за концепцією досягнення балансу інтересів (у деяких авторів має назву поведінкової) ґрунтується на вимірюванні ступеня задоволення потреб усіх груп, зацікавлених у результатах діяльності організації. У складі таких груп інтересів вирізняють зовнішні щодо організації (споживачі, постачальники, акціонери, держава тощо) та внутрішні (підрозділи, групи, індивіди). Щодо останньої групи велика увага в процесі оцінки ефективності управління надається якості життя, під яким розуміється ступінь задоволення важливих особистих потреб працівників організації шляхом виконання роботи в ній. Головним критерієм оцінки ефективності управління за цією концепцією є досягнення балансу інтересів усіх зацікавлених у результатах діяльності організації груп.

Окрім зазначених концепцій, що відбивають сутність двох категорій («ефективність організації» та «ефективність управління організацією»), існують системи поглядів, що стосуються тільки ефективності управління.

Функціональна концепція дозволяє визначити ефективність управління з позиції організації праці та функціонування управлінського персоналу, тобто спирається на результати й витрати самої управлінської системи. Результат (ефект) управлінської праці в межах функціональної концепції вимірюють, зокрема, такими показниками:

- зменшення трудомісткості управлінських робіт;
- скорочення управлінського персоналу, термінів обробки інформації;

- скорочення втрат робочого часу;
- зменшення плинності управлінських кадрів тощо.

Композиційна концепція ефективності управління ґрунтується на визначенні ступеня впливу управлінської праці на результати діяльності організації загалом. Серед показників, що характеризують результат (ефект) діяльності організації, найбільш широко використовуються такі:

- розмір зниження собівартості продукту;
- обсяги приросту прибутку;
- обсяги реалізації продукту тощо.

Поряд із наведеними концепціями в теорії і практиці менеджменту склалися три найбільш поширені підходи до оцінки ефективності управління: інтегральний, рівневий та часовий.

Інтегральний підхід з'явився як один із варіантів подолання головного недоліку переважної більшості показників ефективності управління – неспроможності відобразити багатогранну ефективність управління загалом. Він є спробою оцінити ефективність управління за допомогою синтетичних (узагальнюючих) показників, за якими фахівці намагаються охопити декілька найважливіших аспектів управлінської діяльності конкретної організації. Необхідно зауважити, що в умовах ринкових відносин та конкуренції важливим узагальнюючим критерієм оцінки ефективності управління організацією є її конкурентоспроможність, тобто здатність протистояти конкурентам на ринку за ступенем задоволення запитів споживачів своїми продуктами, їх якістю та безпечністю споживання, а також за ефективністю їх виготовлення. Конкурентоспроможність організації може визначатися рейтингом, тобто оцінкою, що характеризує її місце серед інших організацій, які постачають аналогічні продукти на ринок. Високий рейтинг (його зростання)

відбиває високий рівень (зростання) ефективності управління організацією.

Для вимірювання показників, що характеризують ступінь досягнення організацією головного критерію, використовуються як методи прямих розрахунків, так і методи опосередкованого оцінювання (експертні методи, анкетне опитування тощо).

Рівневий підхід до оцінки ефективності управління ґрунтується на тому, що залежно від рівня управлінської відповідальності (робота окремих індивідів, груп виконавців та організації в цілому) існують три види ефективності – індивідуальна, групова та організаційна. Необхідно враховувати, що організаційна ефективність перевищує сумарну індивідуальну, а також сумарну групову внаслідок синергичного ефекту, що виникає внаслідок скоординованої спільної діяльності. Відповідно до цього сутність управлінської діяльності полягає в координації дій індивідів (виконавців), груп (підрозділів) та організації в цілому шляхом виконання базових управлінських функцій: планування, організації, мотивації та контролю.

Часовий підхід до оцінки ефективності управління ґрунтується на системній концепції та додатковому чиннику (параметрі часу) і дозволяє оцінити ефективність у коротко-, середньо- і довготерміновому плані. Кінцевим критерієм організаційної ефективності є здатність організації зберігати своє становище в межах середовища. Отже, виживання організації є довготерміновим мірилом організаційної ефективності. Для короткотермінової ефективності існує п'ять критеріїв: продуктивність, якість, ефективність, гнучкість, задоволеність. Критерії конкурентоспроможності та розвитку відображають середньотермінову ефективність.

З позиції часового підходу ефективність – це оптимальне співвідношення (сполучення) виробництва, якості, результативності,

гнучкості, задоволеності, конкурентоспроможності та розвитку організації. Часовий підхід до оцінки ефективності дозволяє краще усвідомити обов'язки менеджерів в організації – виявляти чинники індивідуальної, групової та організаційної ефективності і впливати на них у коротко-, середньо- і довготерміновому плані.

Оскільки жоден із наведених підходів не має порівняно з іншими абсолютних переваг, у практиці визначення та оцінювання ефективності управлінської діяльності вважається за доцільне їх комбіноване використання, що, зрештою, підвищує ступінь достовірності отриманих результатів.

На ефективність діяльності управлінських працівників, як і працівників будь-якої іншої сфери діяльності, можна впливати. Оскільки ефективність діяльності організації в цілому суттєво залежить від ефективності управління, одним із головних завдань управляючої системи є визначення напрямків її підвищення. До них, зокрема, належать:

- просування по службі;
- забезпечення прийняттого рівня освіти;
- набуття практичного досвіду;
- підвищення кваліфікації працівників управління;
- провадження періодичної атестації.

Зрозуміло що, підвищення ефективності управлінської праці не обмежується тільки розглянутими напрямками. На неї впливають також удосконалення виробничої структури організації, раціональна організація виробництва і праці, у тому числі управлінського персоналу, оптимізація організаційної структури, форм і методів керування, комунікаційних процесів тощо.

3.2. Перспективи реалізації потенціалу держави у вимірі становлення інформаційної цивілізації

Вищезазначене дозволяє розглянути провідні тенденції у саморозгортанні сучасних країн, що виникають і набирають силу під організаційним тиском сучасних держав. Матеріалу тут достатньо, оскільки ХХ століття принесло державі, як атрактору системи саморегуляції соціального організму країни, багато змін, пов'язаних як зі світовими, так і локальними чинниками. Більше того, національні держави почали масово деградувати на користь космополітичній тенденції.

Науково-технічна революція, що розпочалася у 40-х рр. ХХ ст., спричинила перехід суспільства в нову фазу розвитку – інформаційну, яка стала основою для формування інформаційної цивілізації. Вона характеризується появою нових видів матеріальних носіїв – комп'ютерних технологій, глобальних комп'ютерних мереж, що дають можливість охопити й поглибити проникнення наукової інформації у всі сфери життя суспільства. Ці процеси ведуть до переосмислення, в першу чергу, потреб людини, суспільства, до їх актуалізації в прагненні задовольнити. Це переосмислення відбувається на якісно новому рівні, оскільки суспільство досягло у своєму розвитку стану, коли його матеріальна і духовна сфери життя стають більш узгодженими. Саме він і викликає зміни в суспільстві. «Крім того, перехід громадянського суспільства до нового стану, а саме – до власної трансформації, що відбувається, – як зазначає Н.Крохмаль, – з початку ХХ ст., можна визначити як один із напрямків формування третього рівня системи саморегуляції – семантичного. Його ще не можна чітко виділити, бо остаточно ще не можна вказати на основу, на якій буде здійснюватися становлення цього рівня системи саморегуляції. Ясно одне, традиції, звичаї та

закони, що існують у сучасному суспільстві, не зникнуть, а поглинуться ще більшим процесом [86, с. 116]».

У такому суспільстві поступово соціальний інститут держави втрачатиме свої основні позиції і відійде на допоміжні або ж зовсім зникне. «Через розмивання кордонів між економікою, політикою і суспільством починається нова боротьба за владу і протистояння владі», – зазначає У. Бек [16, с. 15]. Уже сьогодні активно складаються нові історичні форми, притаманні перехідному етапу, а можливо, і семантичному рівню системи саморегуляції. Це – «світ-система», термін, який увів А. Фурсов. На його думку, «світ-система» покликана замінити поняття «держави» при вивченні сучасного стану суспільства. Сучасна світ-система існувала не завжди, вона також має історичне походження і виникає або починає виникати тоді ж коли і держава – на рубежі XV – XVI ст., коли «нові монархи» мечем, а потім, у міру того, як розгорталася військова революція XVI – XVII ст., вогнем почали повертати назад співвідношення сил, «угодницькі позиції» між верхами й низами суспільства... [159, с. 7]».

Держава, що як інститут підринається «зверху» (розвиток та зміцнення таких наднаціональних структур, як ЄС, та інші), поступово втрачає свої позиції. Проте, як вважають деякі автори, «навіть врахувавши певні зауваження щодо «політичної неповноцінності» цих структур (ООН, Світова організація торгівлі, Світовий банк, ЮНЕСКО, Всесвітня організація охорони здоров'я – О.М.), консенсусний – у багатьох випадках – характер прийняття рішень, необов'язковість виконання усіма країнами вже ухвалених рішень згаданих вище глобальних організацій, недостатні важелі впливу на «підпорядковану» галузь глобальної суспільної сфери і т. ін., тим не менше ми можемо оцінити реалії глобалізації і модерні тенденції розвитку глобальної суспільної сфери [56, с. 44]».

З іншого боку, держава підринається і «знизу» – на рівні провінцій та регіонів. «А насподі теж відбувається ерозія влади національної держави (держави-нації), яку потроху, але досить наполегливо «відщипують» регіони й органи місцевої влади та самоврядування [56, с. 44]». Макрорегіони, що оформлюються в останній третині ХХ ст., діляться на дві групи: «Регіони-держави» та «регіони-провінції» [159]. Інколи вони відтворюють контури докапіталістичних регіонів, інколи ж виникають зовсім нові конфігурації, наприклад, об'єднання, що одночасно виконують функції політичної, економічної, культурної та інших видів координації спільних дій (ООН, ЄС); територіальні об'єднання держав для економічного співробітництва (СНД, США – Канада); військові блоки (НАТО); конфесійні форми – світ ділиться на мусульманський, християнський та буддизм; інформаційні глобальні мережі (INTERNET).

У контексті регіоналізації цікавими є дослідження еліт С. Дацюком та К. Матвієнком, які аналізують історію регіоналізації світу через історію домінуючих країни, їх еліту, поширення нею мови і релігії. На основі лекцій Ю.Буздугана вони показують, що регіоналізація планети починається з відкриття Америки. До цього вся регіоналізація відбувалася в Європі, частково Азії та Африці. Мова завойовників (Македонського, Цезаря) слабо поширювалася серед завойованих територій. Релігія завойовників майже не поширювалася, радше навпаки, якщо згадати християнство [55].

Поширення іспанської та португальської мови у світі (від відкриття Колумбом Америки у 1492 році до загибелі Великої Армади у 1588 році) автори називають періодом іберійського домінування (Іспанія, Португалія). Цей період характеризувався поширенням впливу на країни Латинської Америки, Карибського басейну, окремі країни Океанії і закінчився поразкою іспансько-португальської еліти в

Європі. Це був, зокрема, результат боротьби католицизму і протестантизму – консервативної та прогресивної етики.

Період голландського домінування – від 1588 до 1713 року (Утрехтського мирного договору), характеризувався розвитком мореплавства, торгівлі і промисловості. Відбувалося поширення впливу на африканські колонії, Америку та Азію, але поширення голландської мови не було суттєвим через інший принцип колонізації – колонізатори приділяли менше уваги освіті колонізованого населення та місіонерству.

З 1713 по 1921 рік (Вашингтонська угода) – період Британського домінування. На цьому етапі Англія активно захоплювала основні торговельні шляхи, в країні відбувалася капіталізація промисловості, розвиток залізниць, які вплинули на весь світ. В усьому світі зростає кількість населення. Виникає потреба в книгах та технічній документації. Англійська мова стає мовою науки та технологій і поширюється через культуру. З'являються газети. Етика поширюється вже не тільки через релігію, а й через науку, філософію, літературу. Британська еліта прагне не тільки до матеріального, але і до духовного панування у світі.

Теж саме можна сказати і про Російську Імперію. З початку XVIII століття вона перетворюється на світову державу. Її експансія має переважно суходільний характер на прилеглі території (Аляску не втримала). Єдиний шанс Росії отримати вихід до теплих морів у Порт-Артурі її елітою не був реалізований. Перша світова війна, революція, зміна еліти, поява СРСР, спроба змінити тип експансії з територіального на ідеологічний не вдалася. Тому після Другої світової війни реалізується стара ідея територіальної експансії на прилеглі території Європи з поширенням мови та ідеологізованої етики (так зване євразійство). Кожне нове покоління еліти в СРСР є першим,

тобто попереднє знищується або усувається від впливу: 1918-1922, 1937, 1941-1945, 1986-1991.

Іншою країною, що претендувала на чільне місце в регіоналізації Європи в першій половині ХХ століття, двічі була Німеччина, яка безуспішно намагалася започаткувати територіальну експансію шляхом війни. Історія доводить неефективність такого способу експансії. Дві спроби військової експансії Німеччини заклали традицію розуміння елітами країн експансії винятково в геополітичному фокусі. І деякі, наприклад російська еліта, не звільнилися від цих уявлень досі.

«Водночас США перетворюється на світову морську державу і з початку до кінця ХХ домінує у світі. Її еліта підхоплює за Британією поширення англійської мови, започатковує поширення успадкованої від християнської релігії та опрацьованої у праві демократичної етичної системи. Її фінансова система (долар) стає основою експансії. Уперше ґрунтовно досліджуються та застосовуються довгострокові стратегії в технологічній, культурній та етичній експансії. Таким чином, з 1921 по 1991 у світі існують дві супердержави СРСР та США. З 1991 року до кінця ХХ століття США залишаються єдиною світовою наддержавою [55]».

Сучасна Європа починає свою експансію у світі ще із середньовіччя. Номінальна Священна Римська імперія Карла V, спорадичні об'єднання на території Європи з XVII ст. завдяки династійним шлюбом приводять на початку ХХ ст. Європу до утворення Ліги Націй, а протягом ХХ ст. – до поступового об'єднання в єдину економічну, політичну систему. З початку ХХІ століття Європа починає власну стратегію експансії, яка в культурному та фінансовому аспекті протистоїть США. Водночас посилюється та має значні перспективи Китай. Він уже почав міграційну експансію на територію Далекого Сходу та Сибіру в Росії, в інші країни світу. На початок

XXI століття лишилися чотири регіонально домінуючі країни (об'єднання) у стані конкуренції – США, Європа, Китай, Росія.

Проаналізувавши процес світової регіоналізації, можна сказати, що Німеччина вела дві війни у XX столітті в геополітичному фокусі. Причиною її поразки стало спізнення щодо типу конкуренції, оскільки свідомість більшості країн Європи вже не готова була підкоритися Німеччині у геополітичному аспекті через існування розвинутих суспільних національних самосвідомостей. Тобто Німеччина не врахувала геокультурний чинник. США упродовж XX століття намагалися конкурувати в геоекономічному фокусі. Вони як геоекономічний лідер вгадали з часом тип домінування у XX столітті, але з моменту переходу до парадигми геокультурної конкуренції вони все дедалі більше будуть програвати. СРСР упродовж XX століття намагався конкурувати в геокультурному фокусі. Причиною його поразки став вираз «ми хотіли обігнати час». Геокультурна експансія не була підкріплена геоекономічною і спиралася тільки на геополітичну.

Погоджуючись із положеннями С. Дацюка та К. Матвієнка, можна резюмувати, що «геополітичний, геоекономічний та геокультурний фокуси конкуренції існували завжди, але до XX століття домінував геополітичний. У XX столітті панує геоекономічний, результати чого проявилися в кінці століття. А надалі все більше буде домінувати геокультурний фокус. Конкуренція в будь-якому з фокусів має передбачати наявність ресурсів попередніх типів – наприклад, щоб успішно конкурувати в геоекономічному фокусі, потрібно лідерство в геополітичному, а щоб успішно конкурувати в геокультурному, потрібно лідерство як у геополітичному, так і в геоекономічному [55]».

Проти держави виступають і так звані «сірі зони». Цей термін запропонував А. Менк. Він означає території, що не контролюються

або погано контролюються державою. На думку А. Фурсова, такими зонами можуть бути, по-перше, зони на «межі» або на території кількох держав («золотий трикутник» у Південно-Східній Азії, «золотий півмісяць» на Близькому Сході); по-друге, частина території держави (наприклад, Чечня в Росії); по-третє, цілі райони великих мегаполісів (Південний Бронкс в Нью-Йорку) [159].

Як уже було зазначено, трансформацію громадянського суспільства можна віднести до процесів перехідного періоду та напрямків формування семантичного рівня системи саморегуляції. Це можна назвати політичним управлінням, що вже на новій основі організує державне управління та нові форми влади. Показником цього процесу є формування нових політичних утворень у світі, що об'єднують кілька держав. Перша спроба створення такої організації відбулася відразу після Першої світової війни. Це була Ліга Націй, яка проіснувала лише кілька років і під впливом поступового наростання потужності Німеччини розпалася перед Другою світовою війною. Після поразки Німеччини у Другій світовій війні у світі знову було здійснено спробу утворення наддержавного об'єднання, яке б могло виконувати функції держави в межах всієї планети. Таким утворенням із середини 40-х рр. ХХ ст. стала Організація Об'єднаних Націй як орган управління та вирішення питань не окремої держави, а всього людства.

Із середини ХХ ст. бере початок і таке наддержавне об'єднання як Європейський Союз, який у міру свого розвитку набуває рис великого соціального утворення, що відіграє важливу роль у розвитку сучасної Європи як у політичному, так і в економічному плані. На ЄС лежать функції координації дій щодо вирішення різних економічних, політичних питань. Саме у ньому виявляється сила органу влади. Крім Європейського Союзу як загальноєвропейського органу управління, можна назвати й організації, що відповідають

за окремі сфери діяльності суспільства, в першу чергу, військові (Рада Безпеки ООН), економічні (Міжнародний валютний фонд, Фонд реконструкції та розвитку та інші), культурні (ЮНЕСКО).

Не варто забувати і про військові утворення типу НАТО та Організації Варшавського Договору (ОВД), що теж почали свою діяльність ще із середини ХХ ст. і зазнали трансформації вже в 90-х рр., коли загальний організаційний процес суспільства видозмінився для збереження свого гомеостазу. ОВД з розпадом соціалістичного табору також розпалася, а НАТО на початку III тисячоліття починає перебирати на себе політичні функції, не притаманні йому із самого початку.

Особливу роль у процесах саморегуляції відіграють міжнародні зв'язки. Так, формування нових напрямків у розвитку країн (перехід до громадянського суспільства, боротьба за свободу особистості, глобальні проблеми, які потребують вирішення) веде до пошуку нових шляхів збереження стабільності соціального процесу. Прикладами цього є локальні війни за перерозподіл ресурсів наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., у ході яких яскраво виявилися тенденції у формуванні семантичного рівня системи саморегуляції. ООН як інститут влади, який здійснює управління в межах суспільства, виявив свою неспроможність у здійсненні регулятивних функцій. На відміну від цього політичного інституту, окремо взятий соціальний організм, наприклад, НАТО, що переживає перехід на новий якісний рівень, прагне шляхом війни знайти більш ефективні засоби саморегуляції своєї системи.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали активно обговорюватися процеси глобалізації світу. Вони проникають у всі сфери життя суспільства і впливають на його функціонування і розвиток. Тому останніми роками в науковій літературі постає питання про співвідношення держави як форми об'єднання людей із процесами глобалізації.

У нашому дослідженні це питання про те, яку історичну форму в майбутньому отримає держава як форма саморегуляції і як саме вона буде співвідноситися з глобалізаційними процесами. Чи вистачить впливу глобалізаційним процесам на державу для її знищення? З іншого боку, постає питання про форму майбутнього існування держави, якщо вона все ж таки залишиться. На що вона перетвориться? Тим більше, що сьогодні держава у більшості своїй є національною, і, як показує світовий досвід утворення держав, кожна нація чи етнос прагнуть рано чи пізно створити свою незалежну національну державу, наприклад, країни Африки у 60-ті рр. ХХ ст., республіки колишнього СРСР у 90-ті рр. ХХ ст.

Крім того, існує значна кількість держав, які мають свою національну державу вже кілька століть, наприклад, Англія, Франція, США та ін. Ці та інші країни з багатим досвідом національно-державного будівництва вже могли б переходити на новий рівень існування національних держав, проте, як показує практичний досвід, не досить швидко прагнуть до цього. Підтвердженням цього є голосування за Конституцію Об'єднаної Європи, яку не було прийнято. І хоч як не намагаються національні держави залишити незмінними свої позиції, поступово глобалізаційні процеси та формування інформаційної цивілізації призведуть до знищення національної держави. Як показує У.Бек, поступове відмирання національної держави породжує і буде породжувати й надалі космополітичний режим, «що включає політичну свободу, глобальну справедливість, соціальну безпеку та екологічну стійкість [16, с. 10]» як нову форму устрою світу, що забезпечується розвитком громадянського суспільства.

Основними ознаками космополітичного режиму, за У. Беком, є:

– виникнення нового простору і меж дій: «політика *вийшла за рамки держав і кордонів* (курсив У.Б.), внаслідок чого з'явилися

додаткові гравці, нові ролі, нові ресурси, незнайомі правила, нові суперечності і конфлікти»; «шанси гравців значною мірою залежать від їх самоідентифікації і нового тлумачення політики»;

– максимальне зростання влади капіталу, якому протистоїть політичний споживач: «Його протидія владі впливає з того, що він завжди і в будь-який час може відмовитися від покупок»;

– громадянське суспільство бере владу у свої руки;

– держава, в тому числі національна держава, повинна пройти самотрансформацію у вигляді одного з типів: через неправдиві і справжні стратегії транснаціоналізації, в результаті чого можна вивести з гри власну опозицію, але при цьому можна порвати з «національною аксіоматикою», що стане першим кроком на шляху до космополітичної держави або союзу держав;

– «...викликом усьому державному світу є транснаціональна загроза з боку субдержавних злочинців і створених ними мереж»;

– заміна парадигми легітимності: «мета глобального громадянського суспільства і його акторів – злиття громадянського суспільства і держави, тобто розвиток і розширення космополітичної форми державності»;

– повинна з'явитися космополітична пам'ять, яка мусить визнати і включити у свою історію (й історичну пам'ять) «інших»;

– повинні існувати «...транснаціональні організації, об'єднані спільними інтересами, і національно-інтернаціональні всесвітні партії або ж відповідним чином переорієнтовані і реорганізовані партії, які б відображали та укріпляли простір транснаціонального досвіду і горизонти транснаціональних цінностей»;

– повинні бути нові способи врегулювання транснаціональних конфліктів, оскільки в центрі (курсив У.Б.) національно-державних, політичних і корпоративних організацій може виникнути

загроза фази появи рефлексів раціоналізації, що ще мусить відбутися, або вступ у постполітичну еру високої технократії;

– соціальні рухи стали носіями глобальної свідомості, глобальних цінностей, конфліктів, вимог, прав та обов'язків.

Визначаючи пріоритети та орієнтири в глобалізаційних процесах, що відбуваються сьогодні, У. Бек пропонує на вибір державам стратегії їх розвитку, мотивуючи це тим, що «якщо капітал для розкриття джерел самолегітимації прагне злиття з правом, то державі необхідно було б прагнути до злиття з глобальним громадянським суспільством для завоювання транснаціональної дієздатності і нових джерел глобальної легітимності і влади [16, с. 233-234]». Отже, У. Бек вбачає подальшу трансформацію національної держави в глобальне суспільство, в космополітичний режим, де будуть панувати нові відносини на основі переділу влади в суспільстві та державі, що почалися вже сьогодні.

На відміну від У. Бека, деякі автори говорять про глобальну державу, «яка поступово набирає обрисів не тільки віртуальної структури, породженої надміру «креативною уявою» інтелектуалів, але й реальної політичної інституції, що дедалі більше впливає на політичне життя глобального суспільства [56, с. 44]». Вони пропонують розглядати глобальну державу в контексті типів глобального політичного менеджменту:

– «програмно-цільовий (відповідно до мети спрямування, часу дії та наслідків реалізації управлінських рішень);

– ієрархічно-територіальний (згідно з ієрархічно-територіальними рівнями і просторами суспільного управління);

– ієрархічно-регулятивний (з урахуванням особливостей та ієрархії об'єктів та суб'єктів управління);

– об'єктно-процедурний (залежно від базових сфер суспільства та притаманних їм методів (процедур) управління);

– функціонально-галузевий (на підставі врахування особливостей основних сфер суспільної діяльності) [56, с. 44].

Такий розгляд лише окреслює майбутні перспективи трансформації держави, але задає параметри, за якими можна дослідити такий перехід. На нашу думку, всі існуючі в сучасній науці перспективи подальшого розвитку та трансформації держави є різними варіантами та критеріями, за якими можна показати шляхи переходу до «чогось» нового – чи то нової форми держави (наприклад, наддержавні утворення), чи то глобального суспільства (з розчиненням кордонів національних держав) тощо.

Але не треба забувати про «духовну» частину суспільства. Мається на увазі, що всі сценарії подальшої трансформації держави практично не враховують менталітет людей, їх етнічний «дух» та національну самоідентифікацію. Завдяки цим складовим, як показує практика, національні держави ще й досі існують й інколи активно чинять опір наддержавним утворенням у різних питаннях. Прикладом може слугувати голосування/не голосування з деяких питань країн-учасниць ЄС.

Отже, перспективи подальшого розвитку організаційного потенціалу держави як форми саморегуляції вбачаються більшістю науковців у розмиванні національних державних кордонів, в утворенні наднаціональних об'єднань, створенні надурядових і міжурядових регулятивних структур, світових урядів, світ-держав тощо.

На думку М. Елброва, наприклад, загальний ефект глобалізації – суспільна трансформація, яка «загрожує нації-державі куди більше, ніж будь-що від часу міжнародного робітничого руху ХІХ сторіччя [190, с. 5]». Проект нації-держави втратив свою рушійну енергію, а державі добробуту кинуте виклик. Перехід до Глобальної Доби для М. Елброва означає поява нового політичного порядку: досі нація-

держава перебувала в осерді (філософського й культурного) проекту модерності.

Найбільшим досягненням цього проекту було «об'єднання держави із суспільством». Проте з приходом глобалізації відбулося «розірвання» зв'язків суспільства та нації-держави – їхній модерний союз канув у безвість. М. Елбров недвозначно провіщає долю нації-держави у глобальну добу: «модерну націю-державу хибно вважати єдиною можливою формою держави або найвищим політичним досягненням у людській історії [190, с. 163]».

Відділення суспільства від соціальних відносин громадян нації-держави та від самої нації-держави ще не завершилося, але зайшло вже досить далеко. Те, що інші глобалісти називають зникненням національної «лояльності», «прив'язаності» та «ідентичності», або соціальної та економічної «солідарності» та «єдності» серед громадян націй-держав, або посиленням відчуттям розриву між глобально мобільними й локально зв'язаними, М.Елбров описує в термінах зменшення «натхнення» й «уваги» громадян до своїх націй-держав.

Тобто М. Елбров уводить в обіг поняття «світ-держави» як нової моделі держави, яка виникне внаслідок «відщеплення» нації від держави [190, с. 173]. Він запроваджує такі поняття, як «глобальне громадянство» та «діяльне громадянство» [performative citizenship], а також «глобальні громадяни» та «діяльні громадяни» [performative citizens], які докорінно відлучені від зв'язку з модерною територіальною нацією-державою. Які ж є варіанти можливих майбутніх відносин між громадянином та його державою, а також між націями-державами та глобальною державою? У ході розвитку глобальної держави нація-держава муситиме примиритися зі становищем «скромної філії».

Щодо глобальних громадян, то вони не потребуватимуть значної кількості послуг з боку націй-держав, тож і націям-державам не варто очікувати від них чогось значного в обмін: було б справедливо,

якби керівники нації-держави могли гарантувати дотримання графіка руху поїздів, не вимагаючи патріотичних од у відповідь [190, с. 183].

Нарешті К. Омає, один із найславетніших гуру кінця 1980-х років у царині менеджменту, стверджує у книзі «Кінець нації-держави: становлення регіональних економік», що старий світ «розлетівся на друзки». Нація-держава почала «кришитися», а старі моделі стосунків між націями втратили свої позиції. Поточні зміни мають фундаментальний характер: нації-держави втратили роль «значущих учасників глобальної економіки в нинішньому безкордонному світі». Сьогодні нації-держави мало що можуть запропонувати глобальній економіці, а також мають набагато менше свободи брати в ній участь; вони стали «не більше ніж дрібними акторами» для такої економіки. Можливо, у минулому вони й були ефективними засобами продукування багатства, але в новому світовому порядку – перетворилися на «явно неефективні засоби розподілу багатства [195, с. 207]».

Вони стали «неминуче вразливими» до економічного вибору, який повсюдно роблять різноманітні дієвці – люди й інститути, над якими вони взагалі не мають ніякого практичного контролю, як наслідок, нація-держава дедалі більше стає лише «ностальгічною фікцією». Діяльність націй-держав у ролі економічних одиниць зазнає ерозії, як і їхня релевантність культурним трансформаціям глобального розмаху: процес конвергенції проходить швидше й сягає глибших пластів, ніж можна було уявити, торкаючись нашого «світогляду, складу розуму й навіть мисленнєвого процесу [195, с. 210]». К. Омає не вагаючись оголошує архаїзмом націю-державу з її сучасними, переважно розподільчими функціями та суверенністю.

Ми ж виходимо з того, що українська держава проходить у своєму онтогенетичному становленні всі фази філогенезу

соціальних систем і тому має набути і пройти стадію нації-держави. І тому нам конче необхідно з'ясувати й оцінити організаційний потенціал саме цієї фази.

3.3. Організаційний потенціал сучасної української держави

Зміна цивілізаційної парадигми та глобалізаційні процеси, які відбуваються в суспільстві сьогодні, впливають і на молоді держави, що утворилися в результаті розпаду Радянського Союзу. На значній території, яку колись займав СРСР, тепер існує велика кількість держав, автономних областей, округів, невизнаних республік та інших територіальних утворень, які впродовж останніх 10-20 років намагаються наздогнати у створенні національних держав розвинені країни світу, наприклад, Велику Британію, Францію, США, Німеччину, Італію, Японію та ін., інколи навіть незважаючи на те, що держава в цих країнах як історична форма утворилася ще з IX – X ст. й існувала постійно, лише змінюючи форму. У той же час Україна, Білорусь, Молдова, країни Азії та й інші колишні радянські республіки якщо й мали свою державність, то спорадично чи нетривалий час. Підтвердженням цього факту можна вважати історію української державності. Історично склалося так, що Україна мала свою державність лише фрагментарно, в певні проміжки історичного часу. На історію становлення української державності необхідно, на наш погляд, дивитися з кількох позицій: по-перше, з позиції територіальної, тобто розглядати державні утворення можна в кордонах сучасної України; по-друге, українську державність можна розглянути з позиції її носіїв, тобто з позиції формування держави українським етносом.

Якщо брати за основу першу позицію, то необхідно сказати, що деякі сучасні дослідники виводять український етнос ще з трипільської культури, яка існувала на території сучасної України, і розглядають її як протодержавне утворення. Якщо ж не дивитися на ці спірні питання і полишити їх, то можна точно вказати, що перші державні утворення на території сучасної України виникли у VI – IV ст. до н.е. в античних містах-державих Північного Причорномор'я, в яких збережені основи давньогрецького права поєдналися з місцевими звичаями й традиціями. Хоча доказів глибокого взаємопроникнення грецького права в скіфські звичаї і навпаки практично не виявлено, все ж важливим моментом залишається той факт, що сьогодні існує теорія, за якою над грецьким містом Ольвія певний час був установлений скіфський протекторат і скіфи впливали на життя як мінімум однієї грецької колонії [40, с. 98]. До того ж багато істориків, слідом за Геродотом, говорять про скіфів як хоч і про кочівників, але таких, що створили свою скіфську державу.

Із занепадом на півдні України і в Криму грецьких міст-держав ближче до IX ст. на території центральної та північної України утворилося нове об'єднання племен, тепер уже слов'янських, Київська Русь. Можна вважати, що саме з утворення цього державного об'єднання почала складатися державність українського етносу (позиція формування держави українським етносом). Хоча на той час останнього як такого не існувало, проте вже на період розпаду Київської Русі вчені говорять про початок формування трьох етносів – руського, українського та білоруського. Щодо Київської Русі як держави, то важливим для нас є те, що її можна розглянути як приклад уже сформованої ранньофеодальної держави, яка мала відповідну територію, населення, державні органи влади (апарат управління) та право.

Створення законодавчої бази поклало початок другому рівню саморегуляції – нормативному. Історичною формою його існування стало політичне утворення – держава Київська Русь, в якому відносини між соціальними групами, а також із зовнішнім середовищем регулювалися на основі різних законів, що були оформлені в «Руську правду».

Наприкінці IX – до кінця X ст. у Київській Русі продовжується процес удосконалення апарату управління, що засновувався на принципі сюзеренітету-васалітету. Носіями влади тут були князь, боярська дума та народні збори (віче). Князь був постійно функціонуючим верховним органом влади, що отримував її у спадок або після обрання (за припинення князівського роду). При отриманні влади у спадок додатковим чинником вибору немов би підтверджувалася згода народу на передачу влади князю. Оскільки спочатку існувала певна обмеженість князівської влади, що було закономірним продовженням попередніх родових відносин. Після введення християнства вважається, що влада князя обмежена тільки богом. Наприкінці X – у першій половині XI ст., у період розквіту Київської Русі, одним із найважливіших критеріїв, яким повинен був відповідати князь, був критерій дотримання законності.

Боярська дума була другим постійно діючим органом верховної влади. До її складу входили бояри (найвищі служилі люди), старці й старійшини (земські бояри), духовні сановники (при цьому не тільки вищої ієрархії – єпископи та ігумени головних монастирів). Спочатку це була рада «найкращих людей» землі, що разом із князем постійно вирішують найважливіші питання верховного управління, пізніше функції боярської думи змінюються. Народні збори (віче) виникають із племінних сходок стародавніх слов'ян і перетворюються на збори повноправних громадян головного міста землі. Вони не були постійно діючим органом влади.

Київська Русь відрізнялася активною міжнародною політикою, що також впливало на розвиток держави, наприклад, відносини із Візантією (хрещення Русі за православним обрядом); відносини з Францією (династійні шлюби – дочка Ярослава Мудрого) тощо. Але поступове посилення влади князів, що входили в державне об'єднання, а також послаблення влади київського князя та боротьба за владу серед родичів у Києві призвели в кінцевому підсумку до розпаду Київської Русі. У результаті феодальної роздробленості як ще однієї історичної форми саморегуляції нормативного рівня, яка базувалася на законах і була встановленим аристократичним устроєм із замково-вотчинною системою управління залежно від політичних орієнтацій феодальних князівств, на території України сформувалися такі князівства, як Галицько-Волинське, Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, що мали князя та дорадчий орган, який спрямовував політику землі.

Цікавим є той факт, що на території Західної Європи на той час також активно «процвітали» феодальні війни, які в різних європейських країнах призвели до зовсім протилежних інколи наслідків. Якщо в Англії феодальні війни привели до «Великої Хартії вольностей» (1215 р.), яка гарантувала права і привілеї феодальної знаті, надання свободи дій церкві і зобов'язувала короля дотримуватися державних законів, у Франції до XIV ст. завершується також період феодальної роздробленості, в результаті якого з'явилася станово-представницька монархія, при якій влада короля існувала паралельно з Генеральними штатами, то на Україні феодальні війни супроводжувалися ще й монголо-татарською навалою, яка за 300 років змусила слов'янські землі відкотитися у своєму розвитку назад. Зі слабшанням монголо-татарського іґа, що пояснювалося міжусобицями в Золотій Орді, почалося загарбання українських земель сусідами. Так, близько середини XIV ст. Литовська держава

зуміла приєднати Волинь, згодом Київське князівство, перетворюючи їх на свої воєводства.

Фактично з монголо-татарської навали історія української державності продовжилася лише в межах української території. Державні утворення, що приєднали до свого складу частину українських земель, різнилися за своїм устроєм. Так, Російське царство, згодом Російська імперія, претендувала на місце «Третього Риму» і відповідно її політика була спрямована на захоплення та приєднання українських земель до свого складу. Влада царя частково обмежувалася боярською думою, проте поступово вона стає необмеженою абсолютистською.

Іншою державою, що містила українські землі у своєму складі, була Річ Посполита, політика королів якої була спрямована на асиміляцію українців у складі останньої. Влада в Речі Посполитій і в її наступниці Польщі поступово перетворювалася на станovo-представницьку. На півдні України частину земель разом із Кримом було включено до Кримського ханства, що існувало у XV – XVIII ст. «За формою державного правління Кримське ханство було станovo-представницькою обмеженою монархією. Хан, який стояв на чолі держави, володів широкими повноваженнями, був головою виконавчої і судової влади. Влада хана обмежувалася вищим колегіальним органом – Діваном та муфтієм (головою мусульманського духовенства), який виконував роль своєрідного контрольно-наглядового органу, спостерігав за діями та рішеннями хана щодо їх відповідності нормам ісламу. Суттєвого обмеження влада хана зазнавала з боку беїв [4, с. 3]». Кримське ханство використовувало українців для боротьби як проти Польщі, так і проти Російської імперії. Крім того, на українських територіях, що перебували під владою кримського хана, розповсюджувався іслам.

Отже, з XIV ст. на кордонах із сучасною Україною існувало три великі незалежні держави, що мали у своєму складі частину українських земель: Російське царство, Річ Посполита, Кримське ханство. Поряд із ними розвивалося запорізьке козацтво, яке сьогодні історики називають запорізькою козацькою республікою, що розвивалася на демократичних засадах. Із таких позицій саме козацьку республіку можна віднести до власне українських державних утворень. Не слід забувати і про Визвольну війну 1648-1654 рр. на території України, коли військо під проводом Б. Хмельницького намагалося позбутися влади Польщі на частині території України. Період цієї війни збігся з англійською буржуазною революцією, в результаті якої Англія перетворилася на буржуазну державу, а українські землі перейшли до складу феодальної Російської імперії.

Намагання створення власної держави, до якої так прагнули українці, підігрівалося ще й тим, що як сусіди, так й інші країни в Європі, на початок XVII ст. мали вже тривалий час держави, в яких формувалася або станово-представницька монархія, або ж абсолютистська монархія. У XVIII ст. територію запорізького козацтва було захоплено Російською імперією, закони якої було встановлено на всіх українських землях, що увійшли до її складу. Так тривало до лютого 1917 року, коли було повалено царську владу в Росії. Фактично це стало приводом до нової, хоча і несміливої, спроби створити самостійне державне утворення на території України – Українську Народну Республіку доби Центральної Ради (1917-1918), яка знайшла своє продовження в Гетьманаті П. Скоропадського (1918), Директорії (1918-1919) та в злитті із Західноукраїнською Народною Республікою. До цього часу всі елементи держави теж трансформувалися і пристосовувалися до нових змін, що виявилось в якісно іншому оформленні держави. В цей час уже остаточно сформувалися юридичні норми права, які через дію законів

регулюють взаємодію всіх елементів системи. Всі перераховані спроби виявилися невдалими й Україна знову увійшла до складу нової «імперії» – СРСР.

Свою державність Україна остаточно сформувала на початку 90-х рр. ХХ ст., коли відбулося становлення самостійних державних структур, відповідних їм інститутів влади, відродження старих звичаїв, що формувалися століттями, і на їх основі створювалися нові духовні цінності суспільства. Швидкими темпами формуються елементи системи управління – підсистема, що управляє, та підсистема, якою управляють. Усі ці процеси є частинами нормативного рівня системи саморегуляції соціального організму України, який тільки починає складатися.

З другої половини ХХ ст. активно почалося створення наддержавних об'єднань, які наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. стали важливим елементом суспільного життя. Ці утворення в процесі глобалізації та зміни цивілізаційної парадигми сприяють зміні держави як форми саморегуляції, про що йшлося раніше. У цьому контексті Україна опинилася на роздоріжжі, оскільки, з одного боку, нарешті, створила свою незалежну національну державу, але, з іншого, процеси, що відбуваються у світі, вимагають від України й інколи змушують її активно включатися в їх дію. Така позиція України вимагає від державної влади швидкого реагування та оптимального прийняття рішень щодо різних аспектів як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Саме тут повинен чітко бути усвідомлений організаційний потенціал української держави. Але, як показує практика, такі рішення державної влади не завжди відповідають умовам, в яких приймалися, та вимогам, які до них ставилися. Фактично українська влада сьогодні за 18 років незалежності хоче одразу досягти того рівня державності, до якого країни Європи, зокрема Англія, Франція, йшли кілька століть, США – близько двохсот

років, Німеччина та Італія – близько ста років, навіть деякі країни Африки – близько 40 років. Постає питання: чи можна надолужити те в державотворенні і розвитку держави за такий короткий термін, враховуючи, що світ починав глобалізуватися?

Висновки до третього розділу

Проведений аналіз та формалізація сукупності критеріїв для оцінки ефективності організаційного потенціалу сучасної держави привів до таких висновків:

1. Обґрунтовано чотири критерії ефективності поведінки держави: економічну, соціальну, ідеологічну та організаційну і проаналізовано показники, що забезпечують їх деталізацію. Критеріями та показниками ефективності поведінки держави є сукупність засобів, що утворюють ступінь потужності апарату управління суспільством, який є організаційним потенціалом держави.

2. Економічна ефективність, як критерій поведінки держави, повинна враховувати цілу низку показників, які обраховуються за допомогою математичних та економічних методів, і не завжди мають пряме відношення до аналізу ступеня потужності апарату управління.

3. Соціальна ефективність, як критерій поведінки держави, через відсутність кількісних вимірів визначається, головним чином, якісними показниками. Оцінка соціальної ефективності повинна здійснюватися з урахуванням саме рівня економічної результативності функціонування підприємств, що слугує матеріальною і фінансовою базою вирішення будь-яких соціальних проблем. Проте об'єктивна оцінка соціальної ефективності зараз наражається на істотні труднощі, пов'язані з відсутністю науково обґрунтованої і загальноновизнаної методики визначення її рівня. Соціальну

ефективність поведінки держави можна перевірити за допомогою суспільного капіталу та ефективної роботи органів державної влади.

4. Ідеологічна ефективність реалізації організаційного потенціалу держави проаналізована через ідеологію сталого людського розвитку, який фіксує індекс якості життєдіяльності суспільства і людини, інтегрує його головні показники, засвідчує рівень ефективності реалізації соціальної політики держави в широкому розумінні й дозволяє здійснити порівняння якості життєвих процесів у різних країнах незалежно від типу соціальної системи та форми власності, на якій вона базується.

5. Організаційна ефективність поведінки держави базується на управлінні, яке, як і будь-який інший вид діяльності, вимагає конкретної оцінки, визначення його ефективності. До його показників віднесено: вплив управлінського персоналу на ефективність організацій; удосконалення виробничої структури організації, раціональну організацію виробництва і праці, у тому числі управлінського персоналу; оптимізацію організаційної структури, форм і методів управління, комунікаційних процесів тощо.

6. Організаційний потенціал держави сьогодні формується з урахуванням сучасного стану суспільства, а саме: переходу останнього в стадію інформаційного розвитку, поєданого з активними глобалізаційними процесами та світовою економічною кризою.

7. Держава як історична форма системи саморегуляції вступає в нові форми, які охоплюють тенденції переосмислення на якісно новому рівні засад владної взаємодії зі світовим громадянським суспільством, оскільки воно досягло у своєму розвитку стану, коли його матеріальний напрямок відходить на другий план, а на його місце приходить духовний розвиток. Саме він і викликає зміни в суспільстві і призводить до формування семантичного рівня системи саморегуляції.

8. У сучасному суспільстві, враховуючи всі глобалізаційні тенденції, світову економічну кризу, перехід до інформаційного суспільства та інші чинники, відбувається поляризація наукових думок із приводу подальшої

долі держави як форми саморегуляції соціального організму країни. Усі теорії можна звести до двох напрямів: перший – держава залишиться, але видозміниться (національна держава, космополітична держава тощо); другий – держава як форма соціальної саморегуляції зникне. Серед причин, що спонукають до зникнення держави, – розмивання кордонів у результаті утворення наддержавних континентальних та міжконтинентальних об'єднань; «підрив» держави регіонами; утворення неконтрольованих державою зон тощо.

9. Аналіз історії становлення української державності призвів до наступних висновків: українська державність формувалася двояко: з одного боку, процеси державотворення відбувалися в межах кордонів сучасної України, з другого боку, український етнос намагався тривалий час створити свою незалежну державу; процеси державотворення в українців розпочалися практично паралельно з іншими народами Європи, проте вони були перервані монголо-татарською навалою та феодалними міжусобицями, в результаті чого спорадичні процеси державотворення у той час не змогли «вистояти» проти зовнішніх чинників, що призвело до захоплення українських земель сусідами на тривалий час; створення української незалежної держави сьогодні повинно враховувати два процеси: з одного боку, бажання активного надолуження у формуванні національної держави, з другого, - активне включення в глобалізаційні процеси за допомогою входження в наддержавні утворення; особливістю процесу побудови держави в Україні є те, що перший і другий рівні системи саморегуляції соціального організму країни існували не тільки послідовно, але й паралельно один до одного. Яскравим прикладом цього може бути одночасне існування запорізького козацтва, братств, цехів зі своїми звичаями на території України, що входила в той час до складу Російської і Османської імперій.

10. Україна сьогодні перебуває у стані глибокої дезорганізації соціальних структур, що відбувалася поетапно завдяки нарощуванню суперечностей між процесами дезорганізації та організації, й існує нині

одночасно у трьох формах соціального хаосу: соціальній кризі, оскільки країна є учасником світової фінансової кризи; вона ще не позбавилася синдрому соціального вибуху, якого набула на київському Майдані під час «помаранчевої революції». І, нарешті, вона перебуває в деструктивному стані, оскільки протягом 2004-2008 років не завершила процес рівноважного розподілу влади між існуючими державними інституціями і громадянським суспільством, між централізованою та унітарною державою й регіонами.

11. Формування та використання організаційного потенціалу української держави залежить не лише від світових тенденцій, але й від історичних умов, що впливали на складання держави на теренах України, зокрема значний вплив соціального оточення та попередніх утворень – нації-держави і держави добробуту. Сучасний розвиток української державності демонструє, крім того, ще й палке прагнення суб'єктів політичної сфери до побудови національної держави на інтегративній основі національного і загальнолюдського, що плине з знанневої доби.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки дослідження організаційного потенціалу держави, можна зробити такі висновки.

В роботі визначено поняття «організаційний потенціал держави», який розглядається як потенційна готовність і можливість головного елемента політичної системи будь-якої країни реалізувати себе в дискурсі саморозгортання системи саморегуляції соціального світу XXI століття і третього тисячоліття, завдяки власним організаційним властивостям, що регулюється розподілом влади і є в синергетичному вирі параметром управління, кінцевий результат дії якого може бути з'ясованим лише через декілька десятиліть потому.

Аналіз організаційного потенціалу держави показав, що держава як політичне утворення є предметом вивчення політології та правознавства, зокрема теорії держави і права. Саме на основі визначення цих наук формулюють понятійне поле держави, її елементну базу, структуру тощо. Всі інші суспільні науки користуються такими визначеннями, не замислюючись над тим, що держава може виступати не лише політичним утворенням, а й чимось іншим.

Свідченням цього є виділені в роботі наукові підходи до тлумачення держави, серед яких можна назвати правознавчий та політологічний підходи, тлумачення держави якими лежить в основі всіх сучасних підходів до вивчення останньої. Серед таких підходів можна перерахувати також соціологічний (політична соціологія), цивілізаційний (в якому держава виступає як один із етапів розвитку цивілізації), управлінський (держава є органом влади, що забезпечує існування суспільної організації людей), саморегуляційний та

організаційний (держава є однією із форм системи саморегуляції соціального організму країни).

Методологічну базу дослідження складають поєднання в комплексному підході діалектики та синергетики як взаємодоповнюючих елементів, що дає можливість на глибинному рівні проаналізувати державу як політичне утворення, як форму системи саморегуляції соціального організму країни. Такий підхід доповнюється системним, організаційним та функціональним підходами, результатом застосування яких стало розуміння елементної та структурної бази держави, її організаційне оформлення та функціональне наповнення, а також аналіз її організаційного потенціалу. Застосування загальнофілософських та загальнонаукових методів дало можливість доповнити картину методологічного аналізу держави історичною ретроспекцією, логічною послідовністю викладення матеріалу, моделюванням різних видів та форм держави тощо.

Базуючись на принципах синергетики, а саме на принципах Буття (гомеостатичність та ієрархічність), а також принципах становлення (нелінійність, нестійкість, незамкнутість і динамічна ієрархічність), у роботі визначено сутність та зміст держави як складної соціальної системи, що самоорганізується, має певну форму державно-територіального устрою, політичний режим тощо.

У цьому контексті визначено сутність організаційного потенціалу держави як ступеня потужності апарату і системи органів державного управління суспільством, наділеного владою, що спирається на силу закону і на органи примусу, сукупність засобів, яка необхідна для забезпечення цієї потужності, що діє за рахунок локальних взаємодій між елементами, які «запускають» внутрішній механізм його самоорганізації.

Змістом організаційного потенціалу держави є певна сукупність організаційних процесів, що забезпечується морфологічними органами, які утворюють поняття держави.

Форму організаційного потенціалу держави визначають різні модифікації впорядкованості системи та її зв'язків, спосіб її здійснення і вираження. Різні форми організаційного потенціалу держави визначаються локальними взаємодіями між елементами системи саморегуляції соціального організму країни, що спричиняють до дії внутрішній механізм самоорганізації за допомогою сукупності оригінальних засобів: національна ідея, ідеологія державотворення, державна політика, взаємодія з громадянським суспільством, комунікативна практика, багатоманіття зв'язків між елементами соціального організму країни та міжнародними організаціями.

Держава як складова системи саморегуляції соціального організму країни виступає як історична форма цієї системи, яка в процесі свого історичного розвитку виконує функцію атрактора у самовідтворенні соціального цілого, а перерозподіл влади є параметром управління цього процесу.

Вона характеризується різноманітністю, без якої немає розвитку системи; можливістю спонтанного виникнення порядку та організації з безладу, хаосу в результаті процесу організації, що породжує нерівноважний стан соціального організму країни, в результаті якого держава може набути нової форми та конфігурації; певними видами зв'язків, що відповідають за різні функціональні прояви системи; механізмами прямих та зворотних зв'язків, які забезпечують просування держави в бік впорядкованості, адекватного реагування на внутрішні подразники та зовнішні впливи; точками біфуркацій та флуктуаціями, які, особливо поблизу таких точок, можуть спричинити неоднозначні, іноді суперечливі результати; виробленими законами сумісного життя, які

дозволяють поєднати (інтегрувати) у державі інколи зовсім різні частини у ціле і прискорити або сповільнити їх розвиток.

В роботі визначені критерії ефективності поведінки держави (економічна, соціальна, ідеологічна, організаційна ефективність), які дають можливість оцінити ступінь розвитку організаційного потенціалу держави, визначити ефективність побудови внутрішнього масштабу держави, її внутрішніх можливостей та критичних розмірів, що призводять до посилення флуктуацій, а також для адекватного реагування на природні коливання розвитку системи саморегуляції соціального організму країни, які спричиняють різні тенденції, наприклад, занепад – розквіт, диференціація – інтеграція тощо.

В історичному розрізі держава як форма системи саморегуляції соціального організму країни пройшла кілька етапів і мала кілька історичних типів – рабовласницьку, феодальну, буржуазну, соціалістичну, а також державу соціальної демократії (у майбутньому) та державу соціально-демократичної орієнтації, що існує сьогодні у світі.

Застосувавши таку класифікацію до аналізу історичних типів держави, було визначено формування її організаційного потенціалу в кожному з історичних типів та охарактеризовано закономірності його складання, починаючи з рабовласницьких держав, в яких вперше було сформовано апарат управління суспільством на основі зафіксованих письмово правових норм, через феодальний тип держави, в якому організаційний потенціал почав ускладнюватися за рахунок формування розгалуженої системи сюзеренітету – васалітету, до буржуазного типу держави, в якому апарат управління набув свого сьогоденного виду. Відповідно і сукупність засобів, яку використовує апарат управління у своїй діяльності, мала, залежно від історичних типів держави, свої відмінності і

поступово розширювалася і збільшувалася залежно від умов та причин, які формували певну ситуацію для їх застосування.

Запропоновано перспективний напрям подальшого розвитку організаційного потенціалу держави, який буде нерозривно пов'язаний із сучасними світовими тенденціями, зокрема з виходом на перший план духовної складової людства, її активізацією; переходом суспільства до інформаційної стадії розвитку; поширенням глобалізаційних процесів; пошуком нових форм держави в сучасному світі у контексті викладених вище причин тощо.

Трансформація держави може відбутися у двох напрямках: 1) до її знищення/зникнення (поява «світ-систем», регіонів, наддержавних утворень, континентальних та міжконтинентальних об'єднань тощо); 2) до її перетворення у нові форми (глобальна держава, космополітичний режим тощо).

Оцінюючи організаційний потенціал української держави, варто виходити з сучасних світових тенденцій у розвитку та трансформації держави (інформаційне суспільство, глобалізаційні процеси, світова економічна криза тощо), а також враховувати географічні умови, історичний досвід побудови держави на теренах сучасної України, внутрішні чинники розвитку держави та зовнішні впливи. Специфіка її організаційного потенціалу полягає, на нашу думку, у його ідеологічній суперечності, що тяжіє одночасно до Сходу і Заходу, колективізму і індивідуалізму, національної ідентичності і космополітизму, безмежної або тоталітарної влади і демократичних цінностей, технократизму і гуманізму/кордиоцентризму. Це означає, що українська держава знаходиться у точці біфуркації і доля її у майбутньому вимірі невідома.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации / Р.Ф.Абдеев. – М.: «ВЛАДОС», 1994. – 336 с.
2. Аберкромби Н. Социологический словарь: [Пер. с англ.; под. ред. С.А. Ерофеева] / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер. – М.: ОАО «Изд-во «Экономика», 1999. – 428 с.
3. Акофф Р.Л. Системы, организации и междисциплинарные исследования / Р.Л. Акофф // Исследования по общей теории систем. – М.: Наука, 1969. – С. 147-149.
4. Амеєтка Ф.А. Кримське ханство: становлення і розвиток державності та права (перша половина XV – друга половина XVIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ф.А.Амеєтка. – Х., 2003. – 19 с.
5. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В.П.Андрущенко. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498 с.
6. Арістотель. Політика / Арістотель; [Пер. з давньогр. О. Кислюка]. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
7. Артемюк Б.Т. Філософські проблеми суспільного розвитку / Б.Т.Артемюк. – К.: Абрис, 2008. – 176 с.
8. Ахиезер А.С. Дезорганизация как категория общественной науки / А.С.Ахиезер // Общественные науки и современность. – 1995. – №4. – С.42-52.
9. Базалук О.О. Структурна організація матеріального світу / О.О.Базалук // Мандрівець (Видання Національного університету «Києво-Могилянська академія»). – 2002. – № 6 (41). – С.64-67.

10. Базалук О.А. Иерархическая организация человеческого общества / О.А.Базалук // Грані. Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах. – 2002. – Вип. 1 (21). – С. 104-109.
11. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник / В.С.Барулин. – Изд. 2-е. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 560 с.
12. Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А.Бачинин. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
13. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д.Бевзенко. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.
14. Безсонов М.А. Сучасні трансформаційні процеси (порівняльний соціологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук: спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / М.А.Безсонов. – Харків, 1996. – 17 с.
15. Бейлі К.Д. Нові системні теорії в системі соціології / К.Д.Бейлі. – Албані, 1994. – 121 с.
16. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек; [Пер. с нем. А.Б.Григорьева, В.Д.Седельника; послесловие В.Г.Федотовой, Н.Н.Федотовой]. – М.: Прогресс-Традиция; Издательский дом «Территория будущего», 2007. – 464 с.
17. Бек У. Общество риска: На пути к другому модерну / У. Бек; [Пер. с нем. В.Сидельника и Н.Федоровой; Послесл. А.Филиппова]. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
18. Бек У. Что такое глобализация? /У. Бек; [Пер. с нем. А.Григорьева и В.Сидельника; Общая редакция и послесл. А.Филиппова]. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
19. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д.Белл; [Перевод с английского]. – Изд. 2-ое, испр. и доп. – М.: Academia, 2004. CLXX. – 788 с.

20. Берталанфи Л. Общая теория систем – обзор проблем и результатов / Л.Берталанфи // Системные исследования. Ежегодник 1969 г. – М.: Наука, 1969. – С. 30-54.
21. Бех В.П. Механізм ціннісно-сміслової детермінації управління навчальним закладом / В.П. Бех, Л.М. Семененко // Практична філософія. – 2006. – № 4 (22). – С. 18-26.
22. Бех В.П. Генезис социального организма страны / В.П.Бех. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 286 с.
23. Бех В.П. Генезис социального организма страны: Монографія / В.П.Бех. – 2-е вид. доп. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – 288 с.
24. Бех В.П. Социальный организм: философско-методологический анализ / В.П.Бех. – Запорожье: Тандем-У, 1998. – 186 с.
25. Бех В.П. Социальный организм страны / В.П.Бех. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 306 с.
26. Бех В.П. Философия социального мира / В.П.Бех. – Запорожье: Тандем-У, 1999. – 284 с.
27. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ / В.П.Бех. – Запорожье: Тандем-У, 1998. – 144 с.
28. Бех В.П. Саморегуляційна парадигма освіти як процес і продукт концептуалізації управління галуззю / В.П. Бех, Ю.В. Бех // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип. 77. – С.3-16.
29. Бех Ю.В. Саморозгортання соціального світу: Монографія / Ю.В.Бех. – К.: Вид-цтво НПУ імені М.П.Драгоманова, 2007. – 248 с.
30. Боден Ж. Шесть книг о государстве / Ж.Боден // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т.2. – М.: Мысль, 1999. – С. 689-695.
31. Бойчук М.А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії / М.А.Бойчук. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2007. – 207 с.
32. Большая советская энциклопедия: В 30-ти т. // Гл. ред. А.И. Прохоров. – 3-е изд. – Т. 20. – М.: Сов. энциклопедия, 1977. – 622 с.

33. Большой коммерческий словарь / под ред. Т.Ф. Рябовой. – М.: Война и мир, 1996. – 399 с.
34. Большой экономический словарь / [под. ред. А.Н. Азрилияна]. – 2-е изд. доп. и перераб. – М.: Институт новой экономики, 1997. – 864 с.
35. Быченков В.М. Институты: сверхколлективные образования и безличные формы в социальной субъективности / В.М.Быченков. – М.: Российская академия социальных наук, 1996. – 965 с.
36. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И.Валлерстайн; [Пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева]. – М.: Логос, 2003. – 368 с.
37. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / М.Вебер. – К.: Основа, 1994. – 269 с.
38. Воронкова В.Г. Глобалистика как наука о современном мире / В.Г.Воронкова // Гуманітарний вісник запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗДІА, 2004. – №17. – С. 5-23.
39. Воронкова В.Г. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-антропологічні виміри). Монографія / В.Г.Воронкова. – Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2008. – 254 с.
40. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса, VII -I вв. до н. э. (историко-эпиграфическое исследование) / Ю.Г.Виноградов. – М.: Наука, 1989. – 288 с.
41. Вступ до політичної аналітики: [Навч. посіб.] / Авт. кол.: С.О.Телешун, О.Р.Титаренко, І.В.Рейтерович, С.І.Вировий; За заг. ред. С.О.Телешуна. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 220 с.
42. Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С.П.Гантынгтон; [Переклад з англійської Наталії Климчук]. – Львів: Кальварія, 2006. – 474 с.
43. Гегель Г. Наука логики / Г.Гегель. – М.: Мысль, 1970. – Т. 1. – 501 с.

44. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф.Гегель. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
45. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации / Э.Гидденс. – М.: Академический Проект, 2003. – 528 с.
46. Глигич-Золотарева М.В. Федеральное государство и самоорганизация / М.В. Глигич-Золотарева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://milena-gligic.narod.ru/stat/stat_084.htm.
47. Гоббс Т. Избранные произведения / Т.Гоббс; [Пер. с англ. А. Гутермана; Ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. Е.М. Вейцман]. – М.: Мысль, 1965. – 584 с.
48. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т.Гоббс // Сочинения в двух томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1991. – С.3-545.
49. Горский Ю.М. Гомеостатика: модели, свойства, патологии // Гомеостатика живых, технических, социальных и экологических систем / Ю.М.Горский. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд., 1990. – 280 с.
50. Государственная политика и управление: Учебник. В 2 ч. Часть I. Концепции и проблемы государственной политики и управления: [под ред. Л.В. Сморгунова]. – М.: РОССПЭН, 2006. – 384 с.
51. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку; [За заг. ред. Ф.М.Рудича]. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 412 с.
52. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период / Л.Н.Гумилев. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1990. – 278 с.
53. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н.Гумилев. – М.: ДИ ДИК, 1994. – 639 с.
54. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество / Дж.К.Гэлбрейт. – М.: Прогресс, 1976. – 406 с.

55. Дацюк С. Місце України у майбутньому світі / С.Дацюк, К.Матвієнко // Ї. 2006. – №46. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/daciuk-matvijenko.htm>.

56. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: [Навчально-методичний посібник / В.Бебик, В.Бортніков, Л.Дегтерьова, А.Кудряченко; За заг. ред. В.Бебика]. – К.: ІКЦ «Леста», 2006. – 248 с.

57. Дмитренко М.А. Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції [Текст] / М.А.Дмитренко; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. Ін-т оперативн. діяльн. та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.

58. Дмитренко М.А. Суспільні трансформації та політичні аспекти загроз національній безпеці України: Монографія / М.А.Дмитренко. – К.: НІСЦ СБ України, 2006. – 348 с.

59. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р.А.Додонов. – Запорожье: РА «Тандем-У», 1999. – 264 с.

60. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): Монографія / О.Донченко, Ю.Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

61. Древние цивилизации; [С.С.Аверинцев, В.П.Алексеев, В.Г.Ардзинба и др.: Под общ. ред. Г.М.Бонгард-Левина]. – М.: Мысль, 1989. – 479 с.: ил.

62. Дротянко Л.Г. Філософія: Хрестоматія/ Л.Г.Дротянко. – К.: НАУ-друк, 2009. – 243 с.

63. Дротянко Л.Г. Масова культура в інформаційному суспільстві / Л.Г.Дротянко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: [Зб. наук. пр.]. – № 1 (9). – К.: НАУ-друк, 2009. – С. 141-144.

64. Дротянко Л.Г. Концепції інформаційного суспільства та культури

постмодерну: компаративний аналіз / Л.Г.Дротянко // Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія: [Зб. наук. пр.]. – 2006. – № 2 (4). – С. 5-12.

65. Журавський В.С., Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: Підручник / [В.С.Журавський, В.О.Серьогін, О.Н.Ярмиш]. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – 672 с.

66. Зиновьев А.А. На пути к сверхобществу / А.А.Зиновьев. – М.: ЗАО Изд-во Центрополиграф, 2000. – 638 с.

67. Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І.Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.

68. Зубок Ю.А. Социальная регуляция в условиях необределенности. Теоретические и прикладные проблемы в исследовании молодежи / Ю.А.Зубок, В.И.Чупров. – М.: Academia, 2008. – 272 с.

69. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти / За ред. В.П.Горбатенка: Монографія. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2006. – 248 с.

70. Казанский А.Б. Аутопоэзис: Системно-теоретическая модель биологических и социальных процессов / А.Б.Казанский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.soc.pu.ru/news/semtes1.shtml>.

71. Калініченко М.М. Влада громадянського суспільства: Монографія / М.М.калініченко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 175 с.

72. Каныгин Ю.М. Информация и управление научно-техническим прогрессом. Обзор информ. Укрниити. Сер. Автомат, систем.упр., средства вычисл. и орг. техники / Ю.М.Каныгин, Г.И.Калитич. – К.: Укрниити, 1988. – Вып. 5. – 56 с.

73. Карась А.Ф. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях та некласичних інтерпретаціях / А.Ф.Карась. – К.-Львів: ВЦ ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 520 с.

74. Карась А.Ф. Філософія громадянського суспільства як інтерпретація свободи і соціальності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / А.Ф.Карась. – Львів, 2005. – 42 с.

75. Качуровський М.О. Синергетика: нове мислення: Навчальний посібник / М.О.Качуровський, О.А.Наумкіна, В.О.Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2004. – 128 с.

76. Квієк Марек. Університет і держава: вивчення глобалізаційних трансформацій / М.Квієк; пер.з англ. Т.Цимбала. – К. Таксон, 2009. – 380 с.

77. Кемеров В.Е. Государство / В.Е.Кемеров // Социальная философия: Словарь / Сост. и ред. В.Е.Кеморов, Т.Х.Керимов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 624 с.

78. Князева Е.Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н.Князева, С.П.Курдюмов. – СПб.: Алетейя, 2000. – 536 с.

79. Коммунистическая партия и научное управление. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 362 с.

80. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / Н.И.Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 720 с.

81. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт / В.О.Котигоренко. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

82. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий / Дж.Коулмен // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122-139.

83. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права: Навчальний посібник / М.В.Кравчук. – 3-те вид., змін. і доп. – Тернопіль: Вид-цтво «Карт – бланш», 2002. – 247 с.

84. Кравчук М.В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і

права: Навчальний посібник / М.В.Кравчук. – 3-те вид., змін. і доп. – Тернопіль, 2002. – 247 с.

85. Краснодембровський З. На постмодерніських роздоріжжях культури / З. Краснодембровський. – К.: Основи, 2000. – 196 с.

86. Крохмаль Н.В. Історичні форми саморегуляції соціального процесу / Н.В.Крохмаль. – Запоріжжя: Просвіта, 2004. – 144 с.

87. Крушанов А.А. К вопросу о природе управления // Информация и управление / А.А.Крушанов. – М.: Наука, 1985. – 285 с.

88. Крымский С. Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии / С.Крымский // Философская и социологическая мысль. – 1996. – №3-4. – С.102-116.

89. Кузьменко В.П. Соціальний капітал суспільства Френсіса Фукуями у створенні та розвитку НІС / В.П.Кузьменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iee.org.ua/ru/pub/p77>.

90. Кууси П. Этот человеческий мир / П.Кууси; [Пер. с англ. / общ. ред. и вступ. ст. Э.А. Араб-Оглы]. – М.: Прогресс, 1988. – 386 с., илл.

91. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

92. Лукашевич М. Механізми саморегуляції соціального організму країни як об'єктивна основа розподілу та інтеграції органів влади / М.Лукашевич, В.Бех // Сучасна українська політика: політика і політологи про неї. – К.: Видавництво Українсько-фінського інституту менеджменту і бізнесу, 1999. – С. 41-63.

93. Люкшинов А.Н. Стратегический менеджмент на предприятиях АПК / А.Н. Люкшинов. – М.: Колос, 1999. – 367 с.

94. Лях В. Постіндустріальне суспільство як нова парадигма соціального розвитку: проблеми і перспективи / В.Лях // Генеза: Філософія. Історія. Політологія. – 1994. – № 1. – С.61-79.

95. Мартинюк С. Генезис інформаційної цивілізації: Монографія / С.Мартинюк. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 192с.

96. Масуда Й. Комп'ютопія / Й. Масуда; [Пер. з англ. В.Ляха] // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 6. – С. 36-50.
97. Мей К. Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / К.Мей; [Пер. з англ.]. – К.: «К.І.С.», 2004. – 220 с.
98. Миско К.М. Ресурсний потенціал регіона (теоретическіе і методологіческіе аспекты ісследованія) / К. М. Миско. – М.: Наука, 1991. – 94 с.
99. Михальченко Н.И. Українське общество: трансформація, модернізація ілі лімітроф Європы? / Н.И.Михальченко. – К.: Ін-т соіологіі НАНУ, 2001. – 440 с.
100. Назарян А.П. Цивілізаційні кризи в контексте Універсальної історії: Синергетика, психологія і футурологія / А.П.НАзарян. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 239 с.
101. Новейший философский словарь: 3-е изд., испр. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
102. Новое в синергетике: Взгляд в третье тысячелетие. – М.: Наука, 2002. – 478 с.: ил. – (Информатика: неограниченные возможности и возможные ограничения).
103. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И.Ожегов. – Изд. 16-е испр. – М.: Русский язык, 1984. – 798 с.
104. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И.Ожегов. – М.: Русский язык, 1983. – 815 с.
105. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Около 53000 слов / С.И. Ожегов. – 25-е изд. – М.: АЗЪ, 2001. – 763 с.
106. Омельченко Н.О. Соціальний хаос: самоорганізація соціальних систем: Монографія / Н.О.Омельченко. – Запоріжжя: Видавництво ЗНУ, 2008. – 200 с.
107. Осовська Г.В. Основи менеджменту: Навч. посібник, для студентів вищих навчальних закладів / Г.В.Осовська. – К.: «Кондор», 2003. – 556 с.

108. Отрешко Н.Б. Концепції соціальної зміни в класиці соціології (історико-соціологічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук: спец. 22.00.01 «Теорія та історія соціології» / Н.Б.Отрешко. – К., 1998. – 17 с.

109. Парсонс Т. Система современных обществ / Т.Парсонс. – М.: Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.

110. Політика європейської інтеграції: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Воронкова В.Г., Кіндратець О.М., Жадько В.О. и др.] / МОН України. – К.: Професіонал, 2007. – 512 с.

111. Політико-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: Матеріали Всеукр. наук.-теор. конф., м. Київ 28 лютого 2006 р. / редкол. М.Ф.Головатий (голова) та ін. За наук. ред. І.М.Варзаря. – К.: МАУП, 2007. – 388 с.

112. Політологічний енциклопедичний словник / [Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученко. В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка]. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

113. Полякова Н.Л. XX век в социологических теориях общества / Н.Л.Полякова. – М.: Издательство «Логос», 2004. – 384 с.

114. Предборська І.М. Теорія соціальної зміни: соціально-філософський аналіз: автореф дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І.М.Предборська. – К., 1993. – 23 с.

115. Предборская И.М. Линейность и нелинейность реформаторского мышления в практике социальных преобразований / И.М.Предборская // Нелинейная динамика и постнеклассическая наука: Сборник статей. – М.: Изд-во РАГС, 2003. – С. 325-328.

116. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И.Пригожин, И.Стенгерс. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

117. Прытков В.П. Синергетика / В.П.Прытков // Социальная философия: Словарь / Сост. и ред. В.Е.Кеморов, Т.Х.Керимов. – 2-е изд.,

испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – С. 449-454.

118. Регіональна політика: методологія, методи, практика / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; [Редкол.: відп. ред. академік НАН України М.І.Долішній]. – Львів, 2001. – 700 с.

119. Российский энциклопедический словарь: В 2 кн. Кн. 2: Н–Я. / [под ред. А.М. Прохорова]. – М.: Большая российская энциклопедия, 2000. – 1023 с.

120. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического права / Ж.-Ж.Руссо // Трактаты. – М.: Канон-Пресс – Ц, Кучково поле, 1998. – С.195-407.

121. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / Ж.-Ж.Руссо // Трактаты. – М.: Канон-Пресс – Ц, Кучково поле; 1998. – С.107-132.

122. Самоорганизация: психо- и социогенез / [под ред. В.Н. Келасьева]. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1996. – 200 с.

123. Семененко Л.М. Саморегуляція соціального організму навчального закладу: монографія / Л.М.Семененко. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – 330 с.

124. Сетров Н.М. Основы функциональной теории организации. Философский очерк / Н.М.Сетров. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – 164 с.

125. Синергетика и социальное управление. – М.: Изд-во РАГС, 1998. – 352 с.

126. Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 496 с.: ил.

127. Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 496 с.: ил.

128. Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 592 с.: ил.
129. Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 584 с.: ил.
130. Система розробки і здійснення публічних політик в Україні / [під загальною редакцією О.П.Дем'янчука]. – К.: Факт, 2004. – 224 с.: іл.
131. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / О.Ф.Скакун; [Пер. з рос.]. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
132. Словарь иностранных слов. – 12-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1985. – 607 с.
133. Социально-экономические проблемы информационного общества / Под ред. д.э.н., проф. Л.Г. Мельника. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2005. – 430 с.
134. Социология: Учебное пособие / Под ред. А.Н.Елсукова. – Мн.: НТООО «ТетраСистемс». 1998. – 560 с.
135. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О.С.Власюка. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.
136. Суспільство на порозі ХХІ століття: філософське осмислення плинного світу. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1999. – 272с.
137. Теорія держави і права. Академічний курс. – К.: ЮРИНКОН ІНТЕР, 2006. – 688 с.
138. Теорія держави і права: § 2. Загальні закономірності виникнення держави [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/176/5724.html>. – Заголовок з екрану.
139. Територіальна організація влади в Україні: статус і повноваження місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування / За заг. ред. А. П. Зайця. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 928 с.
140. Тойнби А.Дж. Постигение истории / А.Дж.Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.

141. Тоффлер Е. Третя Хвиля / Е.Тоффлер; [з англ. пер. А.Євса]. – К.: Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с.
142. Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. Ред. Ю.Г.Рубана. – К.: НІСД, 2007. – 538 с.
143. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол. В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголова) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
144. Україна: проблеми самоорганізації: [В 2 т.] / В.Г.Кремень, Д.Табачник, В.Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т.1. Критика історичного досвіду. – 384 с.
145. Україна: проблеми самоорганізації: [В 2 т.] / В.Г.Кремень, Д.Табачник, В.Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т.2. Десятиріччя суспільної трансформації. – 464 с.
146. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О.С.Власюка. – К.: Знання України, 2005. – 608 с.
147. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / [Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін.; За ред. В.С.Крисаченка]. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.
148. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття: Кол. монографія / Під ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.
149. Філософський словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
150. Філософський словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
151. Філософія політики: Короткий енцикл. словник /Авт.-упоряд.: В.П.Андрущенко та ін. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.
152. Філософія політики: Підручник / Авт.-упоряд.: В.П.Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – 400 с.

153. Філософія політики: Хрестоматія: В 4 т. / Авт.-упоряд.: В.П.Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т.І. – 363 с.
154. Філософія політики: Хрестоматія: В 4 т. / Авт.-упоряд.: В.П.Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т.ІІ. – 370 с.
155. Філософія політики: Хрестоматія: В 4 т. / Авт.-упоряд.: В.П.Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т.ІІІ. – 407 с.
156. Філософія політики: Хрестоматія: В 4 т. / Авт.-упоряд.: В.П.Андрущенко (кер.) та ін. – К.: Знання України, 2003. – Т.ІV. – 429 с.
157. Франчук В.И. Основы современной теории обществ / В.И.Франчук. – М.: Ин-т организационных систем, 2001. – 175 с.
158. Фромм Э. Бегство от свободы / Э.Фромм; [Пер. с англ.; Общ. ред и послеслов. П.С.Гуревича]. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.
159. Фурсов А.И. Макрорегионы на спиралях истории / А.И.Фурсов // Афро-азиатский мир: региональные исторические системы и капитализм: Проблемно-тематический сборник / РАН ИНИОН. Центр научно-информационных исследований глобальных и региональных проблем. Отдел Азии и Африки. Сост. Фурсов А.И. – М., 1999. – С. 5-13.
160. Халипов В.Ф. Власть: Кратологический словарь / В.Ф.Халипов. – М.: Республика, 1997. – 431 с.
161. Халипов В.Ф. Кратология как система наук о власти / В.Ф.Халипов. – М.: Республика, 1999. – 303 с.
162. Халипов В.Ф. Энциклопедия власти / В.Ф.Халипов. – М.: Академический Проект; Культура, 2005. – 1056 с.
163. Храмцова Т.Г. Методология исследования социально-экономического потенциала потребительской кооперации: дис.. ... доктора экон. наук: 08.00.05 / Храмцова Татьяна Георгиевна. – Новосибирск, 2002. – 374 с.
164. Цвих В.Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ.

наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В.Ф.Цвик. – К., 2004. – 36 с.

165. Цикин В.А. Философия самоорганизации сложных систем: Монография / В.А.Цикин. – Сумы: СГПУ, 2001. – 195 с.

166. Чайка І.Ю. Системна цілісність суспільства як фактор його прогресивного розвитку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І.Ю.Чайка. – К.: 2008. – 20 с.

167. Чапала Г.В. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Г.В.Чапала. – Харків, 2004. – 20 с.

168. Чапутовіч Я. Функціонування держави і суспільний капітал / Я.Чапутовіч // Ї. – 2006. – №45 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n45texts/czaputowicz.htm>.

169. Чеботарьов В.А. Теорія структурних трансформацій як філософська проблема / В.А.Чеботарьов // Філософська думка. – 2003. – №1. – С.123-132.

170. Чувардинський О.Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку: Монографія / О.Г.Чувардинський. – Київ-Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2006. – 276 с.

171. Шавкун І.Г. Менеджмент як соціокультурне явище: соціально-філософський аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія освіти» / І.Г.Шавкун. – К.: 2008. – 35 с. – укр.

172. Шмальгаузен И.И. Фактор эволюции / И.И.Шмальгаузен. – М.: АН СССР, 1946. – 198 с.

173. Штомпка П. Социология социальных изменений / П.Штомпка; [Пер. с англ. / под ред. В.А.Ядова]. – М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 1996. – 416 с.

174. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // День. – 2006. – 17 жовт. – № 177. – С. 4.

175. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюис Г. Моргана / Ф.Энгельс. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1985. – 238 с.

176. Югай Г.А. Общая теория жизни / Г.А.Югай. – М.: Мысль, 1985. – 256 с.

177. Юдин Э.Г. Методология науки. Системность. Деятельность / Э.Г.Юдин. – М.: УРСС, 1997. – 444 с.

178. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки /Э.Г.Юдин. – М.: Наука, 1978. – 392 с.

179. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 1998. – Т.1: А-Г. – 672 с.: іл.

180. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 1998. – Т.2: Д-Й. – 1999. – 744 с.: іл.

181. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 2001. – Т.3: К-М. – 2001. – 792 с.: іл.

182. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 1998. – Т.4: Н-П. – 2002. – 720 с.: іл.

183. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 1998. – Т.5: П-С. – 2003. – 736 с.: іл.

184. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. – К.: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 1998. – Т.: Т-Я. – 2004. – 768 с.: іл.

185. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю.В.Яковец. – М.: Экономика, 2001. – 346 с.
186. Яковец Ю.В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / В.Ю.Яковец. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
187. Якубовський О.П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії: Монографія / О.П.Якубовський, Т.О.Бутирська. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. – 196 с.
188. Ярошевский М. Воля / М.Ярошевский // Философская энциклопедия / Гл. ред. Ф.В. Константинов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1960. – Т. 1. – С. 284-285.
189. Ярушник В.М. Государство переходного типа. Вопросы теории / В.М.Ярушник. – К.: Наука, 1991. – 356 с.
190. Albrow Martin. The Global Age. State and Society Beyond Modernity / Martin Albrow. – Oxford: Blackwell, 1996. – 256 p.
191. Beck Ulrich. World Risk Society / Ulrich Beck. – Cambridge: Polity Press., 1999. – 184 p.
192. Ferge Zsuzsa. Welfare and 'ill-fare' systems in Central-Eastern Europe / Ferge Zsuzsa // R. Sykes, B. Palier and P. M. Prior (eds.). Globalization and European welfare states: challenges and change. – Basingstoke: Palgrave, 2001. – P. 127-152.
193. Gray John. False Dawn. The Delusions of Global Capitalism / Gray John. – New York: The New Press., 1998. – 272 p.
194. Hirst Paul. Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance / Hirst Paul, Grahame Thompson. – Cambridge: Polity Press., 1996. – 304 p.
195. Ohmae Kenichi. The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies / Ohmae Kenichi. – New York: The Free Press, 2000. – 214 p.
196. Weiss Linda. The Myth of the Powerless State / Weiss Linda. – Ithaca, NY: Cornell University Press., 1998. – 260 p.